

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ બીજો ::

રાગો પ્રતાપ

:: નાટક ::

મોગલ સામ્રાજ્યનો મહાન
ખલાશવટીયોઃ કવિ દ્વિજેન્દ્ર-
લાલની દેશભિમાનને દહતી
કલમે આલેખાએલો છે. એમાં
દાંપત્યના ઉન્નત ભાવો ભર્યા
છે. પ્રેમ, કર્તવ્ય, સ્ત્રી અંત
સ્થાવરતા કોયડા ગુંથાયા છે.

મૂલ્ય રૂ. એક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૫૮૨ વર્ગિક .

પુસ્તકનું નામ સોરઠી બાલકૃષ્ણ-૨

વિષય સં. ૨૪૬ : ૨૩૬૬૩

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ બીજો ::

અવેશ્વર મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૮૫૯૨

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૬૦૦૦

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૨૦૦૦

એપ્રિલ ૧૯૨૯

મૂલ્ય : સવા રૂપીઆ
પાકું પુકું : દોઢ રૂપીઆ

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર

નિવેદન : બીજી આવૃત્તિ

આ બીજા ભાગને પણ ધારણા મુજબનો ઉદાર સત્કાર મળ્યો નિહાળીને સોરઠી સાહિત્યનાં પ્રેમીજનો પ્રતિ હું કૃતાર્થતાની લાગણી અનુભવું છું.

નવી આવૃત્તિમાં બે નવાં તરવો ઉમેરાયા છે : એક તો એ કે બહારવટાંની ઝીણી ઝીણી તવારીખના કેટલાક બાણ-ભેદ ભાઈઓ તરફથી કદિ નહોતી ધારી તેવી લાક્ષણિક અને વિશ્વસનીય હકીકતો હાથ લાગી છે. એ વાતો ખાસ કરીને જોધા-મૂળના બહારવટાંને લગતી છે. આપનાર ભાઈઓનાં નામો જાહેર ક્યાં વગર તેઓનો આભાર માનું છું અને જાહેર પ્રમ્તને વિનવું છું કે હજુ જે જે વાતો રહી જતી હોય તે નિઃસંકોચે મને મોકલે. તેઓ પ્રગટ થવા ન ઇચ્છે એ વસ્તુ સમજાય છે. હું ખાત્રી આપું છું કે તેઓનાં નામ અપ્રકટ જ રહેશે. બાકી તો એવા બાણકારોની સહાય વગર આ ઇતિહાસ સંઘરી શકાય તેવું નથી, ને જેટલી વાતો એ બાણકારોની જોડે જ મૃત્યુ પામી જશે, તેટલી હમેશાંને માટે અપ્રાપ્ય બનશે. એ વાતનું હું ખાત્રી મારા જેવા અનેકને અત્યંત ઉડું રહેશે.

બીજું નવું ઉમેરણ તે કેટલાંક ખાસ તૈયાર કરાવેલાં લાક્ષણિક ચિત્રોનું છે. એ ચિત્રો-મનુષ્યોનાં અને સ્થળોનાં-કાલ્પનિક જ છે. ચિત્રકાર મિત્રે કથાનું વાતાવરણ અનુભવી કાઠીઆવાડ વિષેના પોતાના નિરીક્ષણને આધારે એ આવે-ખ્યાં છે. વાચકોની સમજશક્તિને એથી અવલમ્બન મળશે.

સાંકળિયું

૧. જોગીદાસ ખુમાણ ૧-૬૧

ઈ.સ. ૧૮૧૬-૧૮૨૬

૨. જોધો માણેક : મૂળ માણેક ૬૨-૧૬૨

ઈ.સ. ૧૮૫૮-૧૮૬૭

૩. જોસાણ વેળણ ૧૬૩-૨૩૩

ઈ.સ. ૧૪૭૩-૧૪૮૪

નિવેદન

પહેલા ભાગમાં અપાઓલા વચન અનુસાર આશરે ૮૦ પાનાંનો એક લાંબો, વિગતભર્યો અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિ આપવા યત્ન કરતો પ્રવેશક લખાઈને આ ભાગમાં જ દાખલ કરવા માટે તૈયાર પડેલો છે. પરંતુ આ પુસ્તકનાં ત્રણ જ વૃત્તાંતોનું ફળ, એની બહુવિધ ઘટનાઓને લીધે અણધાર્યું વધી પડવાથી નિરૂપાયે પ્રવેશક રાખી દેવો પડ્યો છે.

તેમ છતાં હજી બાકી રહેલા બહારવટીયા રવાણ-કલાણ, ગીંગો મહીયો, રામવાળો, મોવર સંઘવાણી, કાદુ મકરાણી વગેરેનાં વૃત્તાંતો સંઘરી લેવાની મારી ફરજ ઉભી જ રહે છે. સારાં અને નરસાં, છતાં તે ઇતિહાસનાં અંગો છે. એની કાળી અને ધોળી બને તેટલી ઘટનાઓ બની શકે તેટલા વિશ્વસનીય સ્વરૂપે સંઘરાઈ જવી જ જોઈએ, ને તેની સાથોસાથ, આ વૃત્તાંતોના પુંજ ઉપર મેં યથામતિ લીધેલું એક સંકલિત અવલોકન પણ સંઘાડી દેવું જ જોઈએ: એ નેમ હોવાને લીધે ઉક્ત પ્રવેશક ટુંક જ સમયમાં બાકીનાં વૃત્તાંતોની સાથે ત્રીજા ભાગ રૂપે પ્રગટ થશે.

મને સાંપડેલાં આ વૃત્તાંતો ઐતિહાસિક છે, અર્થ-
 ઐતિહાસિક છે, કે અનૈતિહાસિક છે, તે નિર્ણય પર
 પહોંચવા માટે કોઈ સરકારી દરબારી અથવા પ્રબળીય
 દફતરો નથી. તેમજ એ બધાં કેવળ ચારણ ભાટનાં જ
 કહેલાં નથી. બહારવટીયાનાં સગાં સંબંધીઓ, પોલીસ
 અધિકારીઓ, ગ્રામ્ય પ્રબળનો, ખુદ બહારવટામાં શામિલ
 થયેલાઓ, નજરો નજરના સાક્ષીઓ, વગેરે બન્યા તેટલા
 જૂજવા જૂજવા જાણકારોમાં ફરીને આ દોહન કર્યું છે.
 તેથી ઇતિહાસના અંધકારમાં અમૂક અંશે પણ હું
 આ સામગ્રીને માર્ગદર્શક માનું છું. અને તેનો આધાર
 લઈને હું બહારવટીયાનાં કૃત્યોની સાંગોપાંગ છણાવટ
 કરવા માગું છું. એ છણાવટના મુદ્દા આ પ્રકારના રહેશે.

૧. ઇતર દેશોના તેમજ ઇતર પ્રાંતોના બહારવટીયા:
 તેની પ્રત્યે દેશવાસીઓનાં દિલસોજ વલણ : એ દિલ-
 સોજનાં કારણો : બહારવટીયાનાં જીવન-વૃત્તાંતોનું
 યુરોપી સાહિત્યમાં ગુંથણ.

૨. આપણે ત્યાં બહારવટીયાનાં ઐતિહાસિક
 પુસ્તકો : કીનકેઇડ અને બેલનાં લખાણો પર સમાલો-
 ચના : અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની ઉપરછલીયા પ્રકૃતિ :
 રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામનો વાઘેરોના બળવાનો
 સંગીન ઇતિહાસ.

૩. સોરઠી બહારવટીયાઓના વિભાગો : બહાર-
 વટે નીકળવાનાં કારણો. સત્તાના જૂઠ્ઠા : નિરાશા :
 પોતે માનેલા અન્યાય સામે મરણીયો પડકાર.

૪. તેઓનાં સંકટો : એકલા હાથે અન્યાય સામે
 જૂઝવામાં કેટકેટલાં વર્ષોનું અડગ ધૈર્ય : બાળબચ્ચાંથી

અને ઘરખારથી વંચિત બનીને નોતરેલાં પીડનો :
બૂખમરા ને દગલખાણયુક્ત કર્ણ મૃત્યુઓ :

૫ તેઓનાં ઠામ ઠેકાણાં : લશ્કરો : હથીઆરો : સાલ
સંવત : રાજસત્તાનાં સૈન્યો મોટી સંખ્યામાં તેમજ
વિપુલ સામગ્રીવાળાં હોવા છતાં ધરપકડમાં વિલંબ
થવાનાં કારણો : બહારવટીયાને આશરો આપનાર
સ્થાનો : સૈન્યોની કુનીતિ : પ્રજાપીડક તપાસનીતિ :
બહારવટીયાને જતો કરવામાં સિપાઈઓની બદદાનત :

૬ બહારવટીયાના બહેમો : ઇષ્ટ દેવતાઓની ઉપા-
સના : ગેબી મદદગારો પર વિશ્વાસ : અમૂક જાતનાં
તાવીજો અને અમરત્વ આપનારી વસ્તુઓ : દેવોપાસ-
નાનાં સારાં માઠાં તત્ત્વો.

૭ નારી-સન્માન : ચારિત્ર્યની નિર્મલતા : વીરધર્મ :
શત્રુ પ્રત્યેનો ધર્મ : નેકી : એકવચનીપણું : Code of
honour : પરંતુ તે બધાંની વિચિત્ર ગતિ.

૮ શારીરિક તપશ્ચર્યા.

૯ મોજીલી પ્રકૃતિ : પરોપકાર વૃત્તિ : ધન-
સંચયની વાંછનાનો અભાવ.

૧૦ લૂંટફાટનાં કારણો : શાહૂકારો પ્રતિ દાઝ :
ચોપડા શા માટે બાળે ? પ્રજા જાલીમ રાજા સાથે શા
માટે સહકાર કરે એ એની રીસ : મૂડીદારોની ચૂસણુ-
નીતિનો કિનો.

૧૧ ખેડુતો પ્રતિ રોષ : સાંતી શા માટે છોડાવે ?
જમીન પર કોનો હક્ક ? અન્યાયથી જૂંટાવી લીધેલી

પોતાની ધરતીમાંથી એક કણ પણ શત્રુ-રાજસત્તાના કોઠારમાં ન જવા દેવાનો નિરધાર.

૧૨ અંગ્રેજો પ્રત્યેની દાઝ : ગોરાઓની કતલ : તેનાં ઉંડાં કારણો : એનાં યશગીતો : અંગ્રેજ રાજસત્તા સામે નિર્ભય બની હુથીઆર ધરવાનો ચોરસ : પ્રભાને નિશસ્ત્ર બનાવી દઇ, નિર્વીર્યતામાં ઉતારવા માટે કંપનીના કારોબારનું આગમન હોવાનો તેઓને સંદેહ.

૧૩ લોકોનો સહકાર : પ્રભાની દિલસોજી : કેટલી હદે સાંપડી શકી ? પૂરેપૂરી કેમ ન પ્રાપ્ત થઇ ? થઇ હોત તો તેઓને ન્યાય જલ્દી મળી શકત કે નહિ ? બહારવટીયો લોકસત્તાને કેમ ન અપનાવી શક્યો ?

૧૪ ઘાતકી આચરણો : કેટલે અંશે બચાવ કરવા યોગ્ય : કેટલે અંશે ધિઃકારપાત્ર : યુગનાં તત્ત્વોનો રંગ કેટલો, ને કેટલી આત્મમગત ફરતા : યુદ્ધનીતિની આવશ્યકતાને લીધે કેટલું આસૂરીપણું અને અંતઃકરણમાં ઉતરેલી અધમતા કેટલી.

૧૫ યુગ-સંસ્કારોનો અભાવ : ન ચપ્પુભાવ, ન ધર્મભાવ, ન માલીકી-હક્કની પવિત્રતાનો ખયાલ : ન કોઇ ન્યાય તોળનાર મધ્યસ્થ સત્તા વા સંસ્થાનું અસ્તિત્વ : ન કોઈ વિશ્વાસપાત્ર વગદાર પક્ષ સમાધાની કરાવનારા : અહિંસાવાદનો યુગ વર્ત્યો નહોતો : ન શિક્ષણ : ન વીરત્વના અન્ય આદર્શોની હાજરી : બહુમાં બહુ તો રામાયણ મહાભારતનું જ શ્રવણ અને તેમાંથી નીપજતું યુગ-સંસ્કારનું સીંચન : આકી તો પોતાના જ પૂર્વજોની વિચિત્ર કુક્લિનતાનું રક્ષણ : બલવંત મનુષ્યો : શરીરે ને આત્માએ

કરી બલવંત : આત્મોદાર્યના ચમકાર : શિયળના
 ત્રતધારી : શૌર્યની સમૃદ્ધિ વંદના દેનારા : લોભા : મરણો-
 ન્મુખ : અડગ ને અણુનમ : મહાપ્રાણુ : પરંતુ મધ્ય
 યુગની પરિમિતતાનાં પીંજરમાં પૂરાયેલા : જ્ઞાનની જ્યોત
 પહોંચેલી નહિ : અણુધડયું રહી ગયેલું વીરત્વ : પાસા
 પાડીને તેજસ્વી બનાવનારું કોઈ પડખે ન મળે :

૧૭ તેઓનાં પ્રશસ્તિ-ગીતો : રણકાંચો : નાના
 દોહાથી લઈ મોટાં epic નાં અનુકારી કાંચો. એ કાંચના
 રચનારા કોણ કોણ ! લૂંટારાનાં ઇનામો લેવાની અધમ
 લોલુપતામાંથી જ અવતરેલાં ? કે વીરપૂજા અને
 શૌર્યપ્રેરણાની ભાવનામાંથી પણ જન્મેલાં ?

૧૮ બહારવટીયાને શૂરવીર કહેવા કે નહિ? જગતે
 વીરત્વનાં બિરહ વડે કેને કેને નવાજેલા છે ? વિશ્વની
 તવારીખના મહાવીરોથી લઈ નાના મોટા યુદ્ધવીરો,
 ત્યાગવીરો, દાનવીરો, કલાવીરો, સુધારકરીરો, સ્ત્રીસન્માનના
 વીરો નક્કી કરવામાં દુનિયાએ કઈ તુલા ને કયાં તોલા
 વાપરેલાં છે ? એ તુલા પર બહારવટીયો બેખાચ તો તેનું
 કેટલું વજન ઉતરે છે ? આદર્શ વીરનરો ઇતિહાસના આ-
 રંભથી માંડીને આજ સુધી કેટલા ? ધણાખરા heroes
 in making; વત્તે ઓછે અંશે.

૧૯. આજનાં તોલાં ત્રાજવાં : મૂડીવાદના
 હત્યાકાંડો : યુદ્ધ, વેપાર, બહિર જીવન, કલા સાહિત્ય,
 પત્રકારિત્વ, સમાજસુધારણા, પાંડિત્ય, વિદ્વતા, વગે-
 રેમાં હાતા-પહે અને નેતા-પહે રાજ કરતા હંભ,
 દુરાચાર, સંહાર-નીતિ, પ્રભનો હાસ : તેની સરખામણીમાં
 બહારવટીયો કેટલો પાપી ઠરવો થટે ?

૨૦ રાજસત્તાઓની મદાંધતા ને સ્વાર્થાંધતા : રાજ્યવિસ્તારની લોભપતા તેમજ આવશ્યકતા : વીર-નરો પ્રતિના અનાદર : ઇન્સાફની અદાલતોમાં ન્યાયનાં નાટકો : અંગ્રેજ સરકારની લશ્કરી સહાય પર અવલંબન : અંગ્રેજ સત્તાએ એ અવલંબન આપવામાં ધારણ કરેલી મનાતી પક્ષકાર નીતિ : નાનાઓને પોતાની રાવખૂમ સાંભળનાર કોઈ નહિ હોવાના નિરાશાજનક ખયાલો : એજન્સીની મોટી જવાબદારી.

૨૧ બહારવટું તો સદાકાળ આદ્યું છે. રાજ-સત્તાના અન્યાયો હશે ત્યાં સુધી ચાલશે : દરેક યુગનું બહારવટું જૂદી ભાતનું, પણ સિદ્ધાંત તો એક : રાજ-સત્તા, ધર્મસત્તા, હર કોઈ સત્તાના અધર્મ સામે મરણીયો હુંકાર : મધ્યયુગી બહારવટીયાનાં મજ્જમતા, મરણીયાપણું, ત્યાગ, સહન શક્તિ, પ્રભુશ્રદ્ધા, આત્મ-શ્રદ્ધા, ઔદાર્ય ને વીરનીતિ, નવા યુગને આરે અવતારવા લાયક : એનું મૃત્યુજયત્વ આદરને યોગ્ય : એનાં ઘાતકીપણાં, નિર્દયતા, સંહારનીતિ, વગેરે ત્યજવા ને તિરસ્કારવા લાયક.

૨૨ સોરઠની લડાયક જાતિઓનું ભાવી : એની ખાસીઅતો : નેકી, નીતિ, લોખપ, વગેરે કુલપરંપરા. એના ભાવીનો આંટી-ઉકેલ : એની અત્યારની ગુન્હા-હિત દશા : એને માટે કોણ જવાબદાર : એના નાશ થકી સમાજને લાભ હાનિ : એનું અસ્તિત્વ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ : ઇષ્ટ હોય તો તે કેવે સ્વરૂપે ?

આવા આવા મુદ્દાઓની સમીક્ષા કરતો એ પ્રવેશક ભલે કદાચ સહુને સ્વીકાર્ય ન થાય; અને બધું

બધાને રૂએ તેવો ઢાવો કોઈનો ન હોઈ શકે, ઉપરાંત આ આખો વિષય જ નવીન હોવાથી તેમજ ખીજી ખાત્રી વર્તમાન યુગે આપણી વિવેકબુદ્ધિ ઉપર ઘણા ઘણા પ્રશ્નોના એક જ વખતે એકસામટા હુમલા કરેલા હોવાથી સીધી અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ આ વિષયને તપાસવાનું મુશ્કેલ પણ થઈ પડે છે. નૈતિક અને સામાજિક ધોરણોની કસોટીએ ‘બહારવટીયા’ ઉપર ચાહે તે વિચારો ફેંકી શકાય છે. પરંતુ તે છતાં મેં વીજેલી સામગ્રીનું સામગ્રી તરીકેનું સ્થાન તો ઉભું જ રહે છે. ઇતિહાસકારને માટે એમાં સ્થિર બળતી વિદ્યુત્-જ્યોત જણાય કે ન જણાય. પણ ઝાંખી વાટે બળતી દીવીનો અથ તો અવશ્ય એ સારી શકશે. વ્યક્તિઓ તરીકે બહારવટીયાના ગુણદોષનો નિર્ણય આ યુગમાં બહુ આવશ્યક પણ નથી રહ્યો. છતાં ભૂતકાળના સમષ્ટિ-જીવનના થરો ઉખેળવામાં એ વ્યક્તિ-જીવનના બધા પોપડા મદદગાર થશે.

ને સાહિત્યની શી શી સેવાઓ આ વૃત્તાંતો વડે સંભવિત છે ? યુરોપી સાહિત્ય એનો ઉત્તર આપશે. વીરશ્રીનો આરાધક સર વૉલ્ટર સ્કૉટ એ વાત બોલશે. યુરોપ અમેરિકાનાં રોમાંચક અને શૌર્યપ્રેરક ચિત્રપટો, એ ‘ગોશો’ અને ‘રૉબીનહૂડ’ બોલશે. ગોવર્ધનરામભાઈનું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ બોલી રહ્યું છે. આપણા આધુનિક નવલ-સાહિત્ય અને નાટ્ય-સાહિત્યમાં પણ ‘બહારવટીયા’ તત્વ ગુંથાતું થયું છે. તેવે સમયે બહારવટીયાને નામે રચાતી કૃતિઓ અસંભવિત અથવા અસંગત કલ્પનાઓએ કરીને વિકૃત અથવા ભ્રામક ન બને, એ

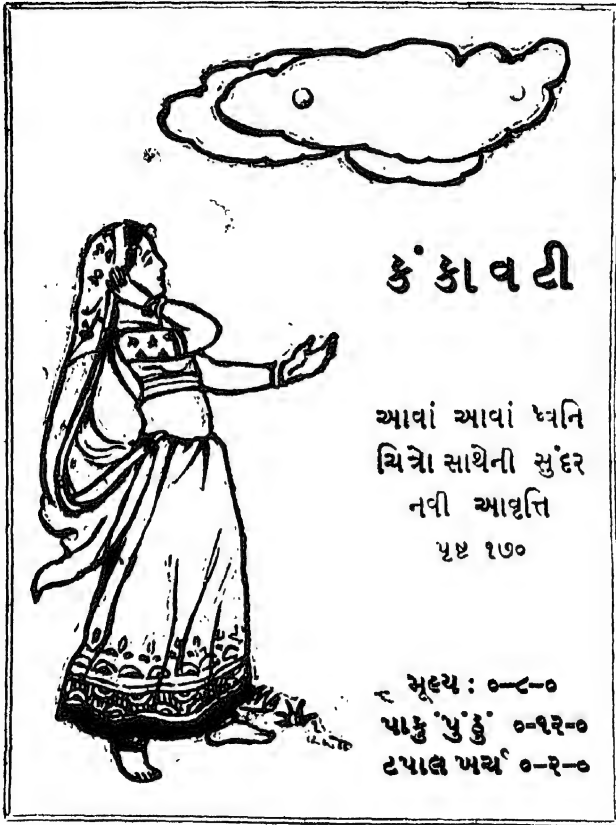
નેકી અને નોક ટેકનાં જૂનાં દૃષ્ટાંતોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને નવાં સર્જનો વધુ સ્વાભાવિક તેમજ ઓછાં નાટકીય બને, એ ઉદ્દેશની સફલતા માટે પણ જૂનાં વૃત્તાંતો સંઘરવાનો ઉપયોગ છે.

આ સંગ્રહની અંદર સહાય આપવા માટે રા. રા. રાણાભાઈ આલા મલ્લેકનો, બેટવાળા રા. રા. રતનશી લખુભાઈનો, ચીરાડાવાળા રા. રા. દેવીસીંગભાઈ સરવૈયાનો, સ. રા. ધીરસિંહજી વેરાભાઈનો તથા મિત્ર હાથીભાઈ વાંકેનો આભાર માનું છું. “ઓખા-મંડળના શૂરવીર વાઘેરા” નામના પુસ્તકના સંપાદકોનો પણ ઋણી છું. આંસોદરના ગઢવી દાદાભાઈને પણ કેમ ભૂલાય ?

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર : ૪ : ૮ : '૨૮

સંપાદક

કં કા વ રી

આવાં આવાં ધ્વનિ
ચિત્રો સાથેની સુંદર
નવી આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ ૧૭૦

મૂલ્ય : ૦-૮-૦
પાકુ 'પુ'કું ૦-૧૨-૦
ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ બીજો ::

લખભેટ

માં લોકસાહિત્ય દેશો !

લખેની રસ-ભાવના રજુ કરતાં

અમારા દસ દસ આનાનાં બે પુસ્તક

ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦ ચુદ્ધી ૧-૨

જોગીદાસ ખુમાણ

ૐ

કૃષ્ણજી ન્હાનાલાલે 'સોરઠી તવારીખના થરો' ઉપજેળતાં જોગીદાસને અત્યંત માનભરે સંભાર્યો છે. એને પોતે 'જોગી બહારવટીયા' કહી બિરદાવેલ છે. પોતે સોરઠનું 'રોબરોય' લખે તો જોગીદાસને વિશે જ લખે, એ એમની ભાવના છે.

ભાવનગર રાજ્યને જોગીદાસે દુરુમના વટથી પણ શોભા ચડાવી.
વજેસંગ-જોગીદાસની શત્રુ-જોડણી તો અપૂર્વ ખની ગઈ છે.
અને એ જાણે કે પરસ્પર વીરધર્મના પાલનમાં સ્પર્ધા ચલાવી હતી.

છતાં જોગીદાસને ભાવનગરના ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી. “The
Bhavnagar Statistics” નામનું એકનું એક રાજમાન્ય
તેમજ સરકારમાન્ય ઇતિહાસ-પુસ્તક વળ-જોગાની અન્યોન્ય નેકીને
શબ્દ સરખો થે નોંધતું નથી, અને કેપ્ટન ખેલનો ઇતિહાસ તો ઉક્ત
પુસ્તકમાંથી જ ઉતારો કરે છે ! વાર્તાને છેડે ખેલનું કથન મેં ટાંક્યું છે.
વૌટસન ભગવાનલાલ સંપતરામ અથવા અન્ય કોઈના ઇતિહાસમાં
આ પુરૂષનો ઉલ્લેખ નથી.

જોગીદાસે ભાવનગર રાજ્ય સિવાયનાં ગામ ભાંગ્યાં ક્યાંયે સાંભ-
ળવામાં નથી. છુટ કરવામાં સીમાડો ભાવનગરનો જ છે ને, એ
વાતની થોતે ચોકસી રાખતો. સીમાડાનો એવો પાકો માહેતગાર હતો,
માટે જ અમરેલી-ભાવનગર વચ્ચેના સીમાડાની તકરાર ફેંસલા માટે એના
સોંપાઈ હતી એમ કહેવાય છે.

૧

“**મા**રા દાદા સામત ખુમાણુ ભાઇ બેટાઓનાં લીલાં
માથાં વઢાવી વઢાવી કુંડલાની ચોરાશી ઘેરે કરી;
રાવણુ જોવા ખસીઆઓનું જડાખીટ દાઢી મીતીઆળા સરખા
કિલ્લા હાથ કર્યા; અને શું આજ ઠાકોર આતોભાઇ પોતાની
અંદુકડી બતાવી અમારાં ચોરાશી પાદર આંચકી લેશે ? ના,
ના, તો તો અમે સામત ખુમાણુના નવે પોતરા, આપ આભા
ખુમાણુના અમે નવે બેટડા બારવટાં બેડશું.”

“આપા હાદા ! તમારા આઠ ભાઇઓની આશ્વા તો હવે
મેલી ઘો.” અબ્બર દેનારે કહ્યું.

“કાં ?”

“એને તો ઠાકોર વજેસંગે પાળેલાં પશુડાં બનાવી લીધાં.
ઇ તો એ પૂછડીયું પટપટાવે !”

“એટલે ?”

“એટલે શું ? સહુ પોતપોતાનાં છ છ ગામ દબાવીને બેસી
ગયા ત્યાં તો ઠાકોરનો સંદેશો આવ્યો કે મારી શરત
નહિ માનો તો શેત્રુંજીને કાઠે ફરીને તોપખાનું ફેરવીશ; અને
ખુમાણુને પુકી દઇશ.”

“ શી શરત ? ”

“ અકકેક ગામ કુંગરી (સુવાંગ) અને પાંચ પાંચ ગામમાં બાવનગર દરબારના ત્રણ ભાગ : ફક્ત ચોથ જ તમારી ખુમાણોની : એમ જો ગરાસ આવો હોય તો જ ખાવા દેશું. નીકર ભીંસીને ભાંગી નાખશું.”

“વાહ ઠાકોર ! કરામત સારી કરી. પછી ? કોણે કોણે કરાર : કયુલ કયો ? ”

“પેલો ભાઇ બોજ ખુમાણે અને એની વાંસે બાકીના સાતે જણાએ.”

“પીઠાએ, વીરાએ, સરાએ, લૂણાએ, તમામે ? ”

“તમામે.”

“ડાડ સામત ખુમાણના પોતરાએ ? ખોરડું વેચી નાખ્યું ? બુંદુકડીથી ખીના ? ”

“મરવું હોયલું છે આપા ! બાવનગરને પોગાય એમ નથી. સરજ સામી ધુડ ઉડાડવી છે ને ? તમે પણ બેસી જાવ. ઠાકોર કે'વારે છે—”

“કે ? ”

“કે આપા હાદાને પણ એક કુંગરી ગામ, ને બાકીના પાંચમાં ચોથ.”

“નીકર ? ”

“નીકર તોપખાનાને મોઢે બાંધશે. ભાઇયુંનું જોર તો હવે ભાંગી ગયું. હવે કોનાં આવડાં માથે ઝૂઝશે આપા હાદા ? ”

“મારા ત્રણે વીરભદરનાં આવડાં માથે ! મારા ગેલા, બાણ ને જોગીદાસનાં આવડાં માથે. બહે બોજ કુવાડાનો હાથો બન્યો. બહે ભાઇયું બેસી ગયા. ભગવાને દીકરા શીદ દીધા છે ? શોભા સાદુ નહિ, મરવા મારવા સાદું. અમે મરશું, પણ બાવનગરનાં અહારસેંય ઉજ્જડ કરશું. ઠાકોર દૂધ ચોખાની તાંસળીમાં રોજ

ખુમાણોનાં ભાલાં ભાળશે ઉઠો આપ ગેલા ! ઉઠો બાણ !
ઉઠો આપા ! ”

ત્રણ દીકરા ને ચોથો છુટ્ટો આપ: થોડે ચડી ચાલી નીકળ્યા.

“ આપા ! શું કરછ આપ ! ” હાદા ખુમાણે કુંડલાની
નદીમાં ઉભા રહી ગયેલા પુત્ર જોગીદાસને સાદ કર્યો. જોગી-
દાસને સહુ ‘ આપો ’ કહીને ખોલાવતા.

“ કાંઈ નહિ આપુ ! છ તો કુંડલા ન કામીએ ત્યાં સુધી
નાવલીનું પાણી અગરાજ કરતો આવું છું, ”

નાવલીનાં અખંડધારાં નીર: નીલો ઘટાદાર કિનારો: કઠિ
ચરતી ભેંસો: અને કાંખી કડલાં પહેરીને ત્રાંખા-ખેડે પાણી
ભરતી કણબણો: એને માથે મીટ માંડીને આપ ખેટા ચાલી નીકળ્યા

સંવત અઢાર પંચોતરે

ફળહળીઆ ફરંગાણુ;

ધર સોરઠ જોગો ધણી

ખોલજતલ ખુમાણ

[સંવત ૧૮૭૫ માં જે વખતે ફરંગીઆ (અંગ્રેજો) સોરઠ
ધરામાં ઉતર્યા, તે વખતે જોગો ખુમાણ સોરઠની ધરતીને રોકી રાખીને
ઉભો રહ્યો હતો.]

૨

ફી ફાદ ગામને પાદર ધાટી ઝાડી છે, અને ઝાડીની અંદર ત્રણ ચાર જૂની આંબલીઓની ઘેરી ઘટામાં ધનંતરશા પીરની દરગાહ આવેલી છે. સવાર સાંજ એ સ્થળે લોખાનના ધૂપની એવી લલક છૂટે છે કે આપોઆપ ખુદાની યાદ જાગે, વિચારો ગેબમાં રમવા માંડે.

એક દિવસ સાંજ નમે છે. છુટ્ટો મુંઝવર મુરાદશા એક નળીઆની અંદર દેવતા ભરી તે ઉપર લોખાન લબરાવી રહ્યો છે. ગામમાંથી હિન્દુઓના ઠાકરની પણ આરતી સંભળાય છે. પીરો અને દેવતાઓને બહાર નીકળવાની વેળા છે.

એવામાં ઓચીંતો એ ઝાડીમાં એક બંદૂકનો ભડકો થયો, ધૂમાડા નીકળ્યા, અને કીયો ! કીયો ! કીયો ! એવી કારમી કાકીઆરી પાડતો એક રૂપાળો મોરલો ઉડ્યો. ઉડતો ઉડતો, ઉડવાની તો તાકાત નહોતી તેથી અરધો પરધો હવાની ઉપર જ તરતો તરતો મોરલો નીચે ઉતર્યો. અને દરગાહ પર ધૂપ દેતા છુટ્ટો મુંઝવર મુરાદશાહના પહેળા ખોળામાં પોતાના આખા કલેવરનો ઢગલો કરીને મોરલો ઢળી પડ્યો.

ઘોળા ઝાડી ને માથે સેંથો પાડી ઓળેઘા ઘોળા લાંબા વાળવાળો, સફેદ ઘાટાં ભરાં અને સફેદ પાંપણોથી શોભતો,

ગળે પીળા પારાની તસખી અને અંગે લીલી કફની વાળો સાંધ મૈલા ચમકી ઉઠે છે. મોરલાના મસ્ત શરીર-માંથી ધગધગતા લોહી વડે એની લીલી કફની લાલ ચોળ બનવા લાગે છે, ને પોતાના પ્યારા મોરલાના બદનને ગોઠ સાથે ચાંપી લઇ, એની મખમલ શી મુલાયમ આસમાની લાંબી ઢળી પડેલી ડોક પર હાથ ફેરવી પંપાળે છે, અને છેલ્લા દમ ખેંચતા એ દેવપંખીને બેબાકળો બની પૂછે છે કે “અરે ! અરે બચ્ચા મોતીયા ! તીજે ક્યા હુવા ! ઓ મેરા પ્યારા ! કેન શયતાનકા બચ્ચાને તીજે ઝખમી કીયા ! મોતીયા ! મોતીયા ! મોતીયા ! ”

ત્યાં તો ઝાડીમાં ખડખડ થયો; ‘મેલી દે એય સાંધ !’ એવી ત્રાડ પડી; ને હાથમાં સળગતી જામગ્રીવાળી લાંબી બંદૂક હીંડાળતો એક મદોન્મત્ત સંધી પોતાની ખુની આંખો ખેંચીને આસ-ભર્યો ધસી આવ્યો. આવીને એણે ફરીવાર હાકલ દીધી કે “મેલી દે મોરલાને !”

“અરે કમબખ્ત ! તીને યે મોરલા પર ગોલી ચલાયા ! ધનંતરશા પીરકા સવારી કરનેકા યે દુલ્હુલ પર ગોલી ચલાયા ! તીને ઇસ જગામેં શિકાર કીયા હેવાન ?”

“હવે મેલ મેલ હેવાનના દીકરા ! ઝટ મોરલો મેલી દે, નીકર માર ખાઇશ.”

“અરે જાલીમ ! યે પીરકા મોરલા !”

“હવે પીરનો મોરલો કેવો ઉલ્લુ ? ઝાડીનો વગડાઉ મોરલો હતો. ને આજ રોજ ખોલવાં છે તે શાક કરવા સારું શિકાર કર્યો, એમાં ક્યાં તારા દીકરાને માર્યો છે ? મેલી દે !”

એટલું બોલીને સંધીએ જોરાવરીથી મોરલાને મુંજવરના ખોળાની બહાર ખેંચ્યો. મોરલાની છેલ્લી તગતગતી આંખો મુંજવરના મ્હોં સામે જોઇ રહી. પોચે પોચે હાથે એ ઝખમી પક્ષીને ઝાલી રાખવા ફકારે ઘણી મહેનત કરી. પણ શિકારીએ

મોરલાને ગરદન પકડીને ખેંચી લીધો. ખાણ વિનાનું દેહપીંજર લઇને શિકારી ચાલી નીકળ્યો.

“ધનંતરશા ! પીર ધનંતરશા ! ઓલીયા ધનંતરશા ! ” એમ ત્રણ ભયંકર અવાજ દેતો દેતો યુઝર્ગ મુંજવર પીરની દરગાહ સામે ધુંટણીએ પડીને ખેંસી ગયો. ઝાડવાંની ચાળણી જેવી ઘટામાંથી આથમતા સૂરજની પચરંગી તડકી એ દરગાહ અને ફકીરને માથે ઢોળાવા લાગી. લોખાનનો ધૂપ ગોટેગોટ ધૂમાડા ચડાવીને પીરના થાનકની ચોપાસ ઝાડવાને પાંદડે પાંદડે છતાઇ ગયો. દરગાહનો ઓટો મુંજવરના અવાજથી થરથરી ઉઠ્યો. પીર જાણે પોતાની સફેદ સોડય નીચે સળવળવા લાગ્યા હોય તેમ પવનમાં કફન ફરકી ઉઠ્યું. અને આંસુડે નીતરતી આંખો મીચીને મુંજવરે ત્રાડ દીધી કે “ઓ પીર ! આજ રમજન મહિનાની ખુદાઇ સાંજને ટાણે, તારા દુદ્દુલ મેલીયાનું શાક કરીને ખાનાર નાપાક ઇન્સાન ઉપર મારી કળકળતી આંતરડીની કદુવા પુકારું છું. ઓ બાપ ! કે મોરલો એના પેટમાં જ હોય ત્યાં જ જે ખુમાણોનાં ભાલાં એ માંસ ખાનારના પેટમાં પરોવાઇ ન જાય. તો હું ફકીર નહિ, તું પીર નહિ, ને આસમાનમાં અદલા નહિ ! ”

એવા શાપ ઉચ્ચારીને મુંજવરે ઓટાના પત્થર ઉપર પોતાના બન્ને પંજ પછાડ્યા. પછાડવાની સાથે જ એનાં દસે દસ આંગળાંના જીવતા નખ નીકળી પડ્યા. દસે આંગળીનાં ટેરવામાંથી લાલચોળ લોહીની ધારાઓ વહીને પીરની દરગાહ પર દડ ! દડ ! દડ ! દડ ! પડવા લાગી. પચાસ સંધી સીપાહીઓ, ઝાડવાના ઝુંડમાં થંભી જઇને આ કદુવા સાંભળી રહ્યા ને એ કમકમાટી ભરેલો દેખાવ સંધ્યાનાં અંધારાં-અજવાળાંમાં નિહાળી રહ્યા. સંધ્યા જાણે ગમગીન બની ગઇ. અંધારાં ઘેરાવા લાગ્યાં તો પણ મુરાદશા દરગાહની સામે સૂનસાન બનીને ધુંટણીભર ખેડો જ રહ્યો. થોડીવારે અંધારામ જાણે ગેબની મશ્વલો પ્રગટ થઇ. ઘોડા ઉપર ચડીને જાણે કોઈ દાસ-સવારી ઝાડની ઘટામાં

ચાલી ગઇ. માણસો વાતો કરતાં કે કોઇ કોઇ વાર રાતે અંધા-
રામાં આવા દીવા આંહી જોવામાં આવે છે ને ધનંતરશા પીરની
જ એ સવારી નીકળે છે.

“હવે એવા ફકીરડા તો બચારા કેક રખડે છે.
એવાને તો રોવા ફૂટવાની ટેવ પડી. એવાની કંદુવાયું તે કયાંય
લાગતી હશે ?” દાંત કાઢતા કાઢતા સંધીઓ માંહિમાંહિ
વાતો કરવા મંડ્યા.

“હા, હા, એલા તમ તમારે ઝટ મોરલાને વનારી નાખો.
ઝટ શાક રાંધીને રોજન છોડીએ. પેટમાં લા લાગી ગઇ છે. ને
હજી તો પંચ બહુ લાખો પડ્યો છે.”

એવી વાતો કરતા કરતા આખા દિવસના ભૂખ્યા-તરસ્યા
અંદકદાર સંધીઓએ પાપની રસોઇ પકાવી. સહુએ પેટ ભરી
ભરીને રોજન ખોલ્યાં. ફક્ત એક જ સંધીએ મોરલાનું માંસ ન
ચાખ્યું.

એ પચાસ ઘોડાનો પગલ કોનો હતો ? કોણ હતા આ
સંધી સિપાહીઓ ?

એ હતા ભાવનગર રાજના પગારદાર સંધીઓ. એનો
આગેવાન હતો ઇસ્માઇલ સંધી. ખુમાણ શાખાના કાડીઓ
પાસેથી કુંડલા પરગણાનાં ચોરાશી ગામ આંચકી લઇને ભાવ-
નગરનાં ઠાકોરે ઇસ્માઇલ જમાદારને એના પાંચસો બરકંદાજ
ઘોડેસવારો સાથે કુંડલાની નાવલી નદીને કાંઠે ચાણું બેસાડીને
રાખ્યો હતો. ખુમાણો ભાવનગરના જોર સામે બહારવટે ઝૂઝતા
હતા. કરડો, કદાવર અને નીમકહલાલીના પાકા રંગે રંગાઇ
ગયેલો ઇસ્માઇલ જમાદાર તે દિવસે કુંડલાથી નીકળી, પચાસ
ઘોડે ભાવનગર ગામે પોતાનો ચડત પગાર વસૂલ લેવા જાય છે.
રમજન મહિનો ચાલે છે. સહુ સંધીઓ રોજન રચ્યા છે. તે
દિવસની રાત શ્રીકાદ ગામમાં ગાળવા તમામ ઉતરી પડે છે.
તે વખતે ધનંતરશા પીરની ઝાડીમાં આ બનાવ બને છે, અને

ધરમાઇલ પોતે પણ પોતાનાં તકદીરનો બૂલાવ્યો એ પીરની ઝાડીના મોરલાની માટી ખાવા એસી જાય છે. સાંઇના શાપની એને પરવા જ નથી.

આખી રાત ક્ષીકાદ ગામમાં રહી પરોડિયે સરગી કરી જમાદાર ધરમાઇલ પોતાના પચાસ ઘોડે ચાલી નીકળ્યો. મુરાદશા મુંજવરે ખુમાણોનાં ભાલાં ભેંકાવાનો શાપ દીધો, પણ એને તો જરાય ઓસાણ નથી કે આસપાસ પચાસ પચીસ ગાઉમાં ક્યાંયે બહારવટીયાનો પગરવ પણ હોય. ખુમાણોને માથે ઠીકાઠીકનો જાબદો કર્યાની ખુમારીમાં મૂંઝે વળ દેતો સરદાર ઘોડો હાંક્યો જાય છે. એમાં બરાબર ઘેટી-આદપરના ઠાંસામાં દાખલ થતાં જ મહારાજે કોર કાઢી, અને સામી બાબુએ જાણે બીજો એક નાનકડો સરજ ઉમતો હોય એવું દેખાડતાં, કિરણો જેવાં લાગતાં સોએક ભાલા ઝળેળાટ કરી ઉઠ્યાં. એ ઝળેળાટ અને એ સળવટ ઉપરથી પારખી જઈને સંધીઓએ અવાજ દીધો કે “ધરમાઇલ જમાદાર ! કાઠીઓ આવે છે.”

“ અરે હોય નહિ ! ”

“ હોય નહિ શું ? દ્યો ત્યારે, એ આ કટક વરતાણું. ”

“ ફર નહિ. આપણે ખંભે એકાવન બંદૂક પડીયું છે, ને ઇ બચારા આડહથીઆરા છે. હમણાં વીંધી લઇએ. જામગ્રીયું ચેતાવો ઝટ ! ”

પલકમાં તો ચક્રમક અને લોહના ધસારામાંથી એકાવન હાથમાં આગના તણખા, ઝીણાં રાતાં વગડાઉ પુલની માફક રમવા લાગ્યા અને જામગ્રીઓ ઝબુકી ઉડી. “ હાં, પુંકી ઘો ! ” એવો હુકમ થવાની સાથે એકાવન લાંબી બંદૂકો એ અલમસ્ત બુજાઓમાં ઉપડીને પહોળી ઢાલ જેવી છાતીઓ ઉપર ટેકો લઇ ગઇ, તીણી આંખો પોતપોતાના વડીયાની સામે નિશાન લઇ રહી, સામેથી કાઠીઓનાં ઘોડાં વેરણ છેરણ થઇ ગયાં, કોઇ પોતપોતાની ઘોડીઓના પેટાળે ઉતરી ગયા, કોઇએ ઘોડીઓની

ગરદન આડાં માથાં સંતાડ્યાં, કોઇએ ઢાલો ઢાંકીને તલવારો ખેંચી લીધી, પણ સંધીઓ અંદુકોના કાનમાં દારૂંમેલીને જ્યાં સળગતી જમમ્મી દાખે છે, ત્યાં તો સુરૂર ! થઇને કાનનો દારૂં સળગી ગયો. એકાવનમાંથી એક પણ અંદુકનો ભડાકો ન થયો !

શું કારણ બન્યું હતું ?

પાછલી રાતે મેઘરવો પડેલો હોવાથી દારૂં હવાઇ ગએલો એટલે અંદુકો કાન પી ગઇ. કોઇને એ વાતની સરત નહોતી રહી. કેમકે મોરલાનો ભક્ષ કરનારનો કાળ આવવો નક્કી થઇ ચૂકેલો હતો. એકાવને અંદુકો હાથમાં ઠઠી રહી, અને સામેથી ચક્રાર કાઠીઓએ ઘોડીઓ ચાંપી. ચકર ! ચકર ! સહુના હાથમાં ભાલા ફરવા લાગ્યા. અમિઝરતાં કોઇ કુંડાળાં સળગતા હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો. ને મોખરે સંધીઓએ દાણો દાણો થઇ, વેરાઇ જઇ ભાગવા મંડ્યું.

કાઠીઓએ જોયું કે હમણાં સંધીઓ હાથમાંથી ચાલ્યા જશે. ઘોડાંને આંબવા નહિ આપે. પલકારામાં કાઠીઓના આગેવાનને કરામત સૂઝી ગઇ. એણે હાકલ કરી કે “ એલા ” જોજો હો, જો સંધીડા એલા છુટના ફૂવામાં પેસી જશે ને, તો આપણને મારી પાડશે હો ! પછી આપણી કારી નહિ ફાવે. ”

ભાગતા સંધીઓ સાંભળે તેવી રીતે આ યુક્તિભયું વેણ બોલાયું. સાંભળતાંની વારે જ સંધીઓના કાન ચમક્યા. સાચે-સાચ જાણે છુટના ફૂવામાં દાખલ થઇ જવાથી આપણો બચાવ થઇ જશે ! એવી ભ્રમણામાં આંધળાલીંત બનીને એ એકાવને જણાએ એક સકાઇ ગએલા મોટા ફૂવાની કોરી ખાડયમાં ઘોડાં કુદાવ્યાં. ફરીવાર અંદુકો તોળી જમમ્મી ચાંપી. પણ કાન પી ગયેલી અંદુકો ન જ વધૂટી. કાઠીઓએ ખાડાને કાઠે ઉભા રહીને ભાલાં બરછી તેમજ તલવારોના ધા કરી સંધીઓનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો.

એક હાથ એ પચાસ લાશે વચ્ચેથી ઉચો થયો. એક સંધી અણિશુદ્ધ શરીરે એ ઘોરખાનામાંથી ઉભો થયો.

“અરે ! આ શું કૌતક ? આખા કટકનું ખળું થઇ મયું ને તું એક જીવતો ?”

“જીવતો છું એટલું જ નહિ, જોગા ખુમાણ ! પણ આ ડીલને માથે નજર તો કર ! તારો એક ધા યે કર્યાં પુટયો લાળછ ?”

બહારવટીયો થંભીને જોઇ રહ્યો.

“જોગીદાસ ખુમાણ ! આ પચાસને માર્યા તેના તને તો ઝાઝા રંગ. પણ તારે લાલે બેસનાર તો મુરદશા મુંઝવરની કદુવા હતી. પીરનો મોરલો ખાનારનાં પેટમાં તારાં લાલાં પરોવાવાનાં નક્કી થઇ ચૂક્યાં હતાં. ને આંહી જો ! મેં મોરલો નોતો ખાધો. મને એક પણ જખમ નથી પુટયો !”

“ક્યાં છે મુરદશા ?”

“આ ફીફાદની ઝાડીમાં : ધનંતરશા પીરને થાનકે. અભે-માન કર્યાં વિના એના પગમાં પડી જ—જો બહારવટે જશ લેવો હોય તો !”

જેને મુખડે પરનારીસિદ્ધ કાઢી જોગંદરની જ્યોત પથરાઇ ગઇ છે, જેની આંખોમાંથી વેરની આગ સાથે ખાનદાનીનો રંગ ઝરે છે, જેની ભુકૂટિમાં જીવલેણ મક્કમપણાનું રામધનુષ્ય ખેંચાયલું દિસે છે. એવો સ્વરજનુષો બહારવટીયો જોગીદાસ પલ્લવર વિચાર કરી રહ્યો. એણે ઘોડી મરડી. સહુ અસ-વારો એની પાછળ ચાલ્યા. ફીફાદની ઝાડીમાં પીરને એટલે દેશ આંગ-ળાંમાંથી નખ કાઢી નાખીને ગમગીન બેઠેલા છુટ્ટા મુંઝવર મુરદશાના પગમાં જોગીદાસે પોતાના હાથ નાખી દીધા.

એનાં પાળેલાં કણ્ણતરો, ખીરકોલીઓ ને કાખરો એના શરીર પર રમતા હતા, એક ડાઘો ફૂતરો એના પગ ચાટતો હતો.

પોતાના બંને હાથ બહારવટીયાના મસ્તક પર મૂકીને મુરદશાએ દુવા દીધી કે “જોગીદાસ ! બચ્યા ! પીર ધનંતરશા તારાં રખવાળાં કરશે.”

ઠાકોર વજેસંગજી અફસોસ કરી રહ્યા છે :

“ઓહોહો ! ખુમાણોએ મારું ઢીમ ઢાળી દીધું : આણુંદજી દિવાનને મારી પાડ્યા ! આવો નાગર ફરી નહિ મળે.”

“ફિકર નહિ બાપુ, આણુંદજીની કાયા તો ભાવનગરની બાજરીને કણે કણે બંધાણી'તી ને ? અને ટાણું આવ્યે તો લેખે ચડી જ જવું જોવે ?”

“શી રીતે વાત બની ?”

“બાપુ, આણુંદજી ભાષ તો મહુવે એના બાપનું શ્રાદ્ધ સારવા બેઠા હતા. ઘેરે મહેમાનોનું જૂથ ક્યાંય માતું નો'તું. એમાં વાવડ સાંભળ્યા કે બહારવટીયા ભાણગાળામાં પડ્યા છે. શ્રાદ્ધ અધૂરું મેલીને ઉઠ્યા. ભાણગાળેથી બહારવટીયાને ભગાડીને આણુંદજી ભાષએ ઝપટમાં લીધા. ખેરાળીના કુંગરાની અંદર હરખાવદરના ગાળામાં બેટંબેટા થઇ ગયા. એક આણુંદજી ભાષ ને બીજા સૈયદ બાગાઃ એક નાગર ને બીજો આરબઃ બેય જણા નીમકની રમત રમી જણ્યા બાપુ ! આણુંદજી ભાષને ઝાટકે ને સૈયદ બાગાને જમૈયે કાઠીનું બળું કરી નાખ્યું. અંતે જોગીદાસને બત્રીજે ચાંપે ખુમાણે આણુંદજી ભાષને બરછીએ પરાવી લીધા. સૈયદ બાગાને ડીલે પણ પૂરા બત્રીસ ધા પડ્યા. ખુમાણો તો એ બેને જ ઢાળીને ભાગી છૂટ્યા.”

“ઠીક, જેવી મા ખેડીયારની મરજી ! રાજ તરફથી આણુંદજી દિવાનના માથા સાટે એના કુટુંબને ત્રણ ગામ આજીવી “જવઅંદર દીવાકરૌ” માંડી આપું છું : વીસળીયું, વડલી, ને લુવારા.”

આખી કચારીના એકેએક માણસને ઠાકોર વજેસંગના માથા ઉપરથી ઓળસોળ થઇ જવાના ઉમળકા આવ્યા.

“અને સૈયદ બાગાનું શું થયું ?” ઠાકોરે સવાલ કર્યો.

“સૈયદ આગો તો અટાણું પડે પડ્યા છે બાપુ ! સૈયદ આગાના જખ્ખોને જ્યારે અમે હીરના ટેલા લઈ સીવા માંડ્યા ત્યારે એણે હીરના ટેલાની ના પાડી. એણે તો બાપુ, હઠ જ લીધી કે મને આમડાની વાધરીના મજબુત ટેલા લીધો. આખું અંગ વેતરાઈ ગયું તો પણ એક ચુંકારો કર્યા વગર આરખે વાધરીના ટેલા લેવરાવ્યા. મોઢા આગળ આણુંદળ દિવાનની લાશ પડીતી.

“રંગ છે આરબની જનેતાને. એના ધાવેલા તો જરૂર પડ્યે ઉભા ને ઉભા કરવતે પણ વેરાઈ જાય ને !”

કચારીમાં આરબ અમીર ઉમરાવો ને લશ્કરી અમલદારો ખેઠા હતા એનાં ગુલામી મોઢાં ઉપર ખેચ ગાલે ચાર ચાર ચુમકીઓ ઉપડી આવી. નીમકહલાલીનાં નિર્મળાં રાતાં કોહી સહુના શરીરની અંદરથી ઉછાળા મારતાં હમણાં જાણે કે ચામડી ફાડીને બહાર ધસી આવશે એવી જોરાવર લાગણી પથરાઈ ગઈ. ત્યાં તો ચોપદારે જાહેર કયું કે

“બાપુ ! જીભાઈ રાધવજી દિવાન પધારેલ છે.”

તૂર્ત જ નાગર જોદ્દો જીભાઈ રાધવજી દેખાયો. કમ્મર પર કસકસતી સોનેરી ભેટમાં જમૈયા ધબેલા છે : ગળે ઢાલ, કાખમાં શિરોહીની તલચાર ને હાથમાં લાલો લીધો છે. પોતાના અમીરી દેખાવની રૂપથી કચારીને નવા રંગે રંગતો જીભાઈ હાજર થયો. મહારાજ વજેસંગજી હેતેલયાં મળ્યા.

“જીભાઈ ! આવી પોગ્યા ? બંદોબસ્ત બરોબર કર્યો છે ને ?”

“મહારાજને પ્રતાપે આ વખતે તો આખા ખુમાણ પંથકને માથે મગીયા—જાળ પાથરીને હાલ્યો આપું છું. મગ જેવડું ચે માછલું—ખુમાણનું નાનકડું છોકરું પણ કયાંય આધું પાછું ન થઈ શકે એવાં સંધી બરકંદાજોનાં ચાણાં કુંડા, રાજીલા,

કુંગર, આંબરડી, મીતીઆળા વગેરે તમામ જગ્યાએ થાપી દીધાં છે. પાકેપાકી મગીયાજાળ પાચરી દીધી છે બાપા ! ”

“રંગ તમને, જલાઇ ! બાકી તો બહારવટીઆએ આણંદજીને માર્યા ત્યારથી મારું રંગાડું હેકું ખેસતું નથી. જોગીદાસના ક્યાંય વાવડ ? ”

“જ્યાં હશે ત્યાંથી મારી મગીયાજાળમાં જલાઇ જશે. હવે ફિકર નથી. જોગીદાસ આપડો હવે કેટલા દિ ? ”

“હાજ તો ! લાવનગરનો ચોર તો લાગી લાગીને કેટલેક જાશે ? ” એક બીજા અમીરે ટાપસી પૂરી.

ત્યાં તો મહારાજને દુઃખ જાણવા, હિમ્મત દેવા ને રકું મનાવવા બીજા બધા પણ બોલવા લાગ્યા કે “હવે અચ્છાડી ચંદરમાની લાગી શિયાળ તે . જઈને રે’શે ? ”

“ ક્યાં જઈને રે’શે ? દેખ અચ્છા ! આંહી રે’શે. ”

કચારીના ખુલામાંથી એવી એક ત્રાડ સંભળાણી. ચમકીને મહારાજે એ ત્રાડ પાડનાર તરફ જોયું. કચારીના તમામ માણસો એ અવાજ કરનારની ખુમારી દેખી સ્તબ્ધ થઇ ગયા. અને ફરીવાર એ ઘોળા, વાકડીયા, ખંભે ઢળકતા વાળ વાળા, સુફેદ દાઢી મૂછના ભરાવાવાળા, ઘોળા પાંપણો ને નેણો નીચે તબક્કતી ઝીણી આંખોવાળા, લીલા અચળાવાળા ને ગળામાં પીળા પારાની માળાવાળા ફકીરે ત્રાડ દીધી કે ‘ ઇસ્મે રે’ગા ! યે મેરા ખપ્પરકે નીચુમે રે’ગા ! ”

એટલું કહેવાની સાથે જ એ ફકીરે પોતાનું કાળું ખપ્પર કચારીમાં ઉધું વાળ્યું.

“ નખખોદ વળ્યું ! ” ઠાકોરના મ્હોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો, “ મુરાદશા એલીયાએ ખુમાણને આશરો દીધો ! ”

તૂત જ ચતુર રાજાએ બાજુ પકડી નાખી. મુંજવર મુરાદશાનો કોપ હેડો ખેસારવા મીઠાશથી બોલવા માંડ્યું કે

“અરે હાં ! હાં ! હાં ! સાંઘ મોલા ! ગુસ્સો શમાવી દો બાવા ! દુઃખ ધોખો ન લગાડો. હોય. એ તો થયા કરે. ”

“ મહારાજ ! ” મુરાદશાએ બોખા મ્હોંમાંથી દુઃખનો અવાજ કાઢ્યો, “ મને દુઃખ કેમ ન લાગે ? જોગીદાસ જેવા લાખ રૂપીઆના કાકીને ચોર લુંટારો બનાવી મૂક્યો એ તો ઠીક, પણ ઉપર જતાં એને નામે આ કચારી ફાવે તેમ બકે ? તારી કચારીની કીર્તિ ધૂળ મળે છે, રાજ સાબ ? એમાં જોગીદાસને કાંઈ નાનપ નથી ચોંટતી. ”

“ સાંઘ મોલા ! તમારી વાત સાચી છે. છીછરા પેટનાં મારાં ખાણસોએ મારું સાઈં દેખાડવા માટે જોગીદાસને નાનપ દેવામાં ભૂલ કરી છે. મારા દિલમાં એવું કાંઈ જ નથી. મારા મનથી તો જોગીદાસ માછનો પૂત છે. અને એના ગરાસ સાડુ એ અમને સંતાપે એમાં કાંઈ પણ ખોટું નથી સાંઘ ! આપનો ગુસ્સો શમાવો.* ”

ભાવનગરમાં ગંગાજળીયા તળાવને આથમણે કાઠે વડવાની જમીનના ખુણા પર આજ પણ જે જગ્યા ‘ પીર મુરાદશાના તકીઆ ’ તરીકે ઓળખાય છે, ત્યાં વારંવાર અસૂરી વેળાએ આવીને બહારવટીયો ઉતરતો, દિવસોના દિવસ સુધી રહેતો, ને છતાં કાંઈ એની બાતમી નહોતી મળતી.

૪

“ બાપુ ! ગઝબ થઈ ગયો. ”

જોગીદાસે બહારવટે રજળતાં રજળતાં એક દિવસ મીતી-આળાના કુંગરામાં પોતાના બાપ હાદા ખુમાણને શોકના સમાચાર સંભળાવ્યા.

* કહેવાય છે કે પેલું વાનેલું અપ્પર મુરાદશાએ ઉંચું ઉપાડી લીધું ઉપાડતાં જ નીચે એક ઘોડીના ડાબલાનું તાળેતાનું પગલું ને બીજું ઘોડીની તાજ કરેલી લાદનું પોચકું દેખાયું.

“શું થયું આપા ?”

“મહારાજ વજેસંગનો કુંવર દાદલા ગુજરી ગયા.”

“અરરર ! દાદલા જેવો દીકરો ઝડપાઈ ગયો ? શું થયું ?
ઓર્થોતાનો કાળ ક્યાંથી આવ્યો ?”

“ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ ભમીને મેં કાનોકાન વાત
સાંભળી કે શિહોરથી દશેરાંને દિ’ નાનલયા રાણીએ કુંવ-
રને ભાવનગર દરિયો પૂજવા બોલાવ્યા, અને કુંવર દરિયો
પૂજીને પાછા વળ્યા ત્યારે નાનલયાએ મંત્રેલ અડદને દાણે
વધાવીને કાંઈક કામણ કર્યું : કુંવરનું માથું ફાટવા માંડ્યું.
શિહોર બેળા થયા ત્યાં તો જીલ ઝલાઈ ગઈ ને દમ નીકળી ગયો.”

“કોપ થયો. મહારાજને માથે આધેડ અવસ્થાએ વીળળી
પડ્યા જેવું થયું આપા !”

“વીળળી પડ્યાની તો શું વાત કરું આપુ ! શિહોર ને
ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ છાતીફાટ વિકાપ થાય છે.
વસ્તીના ધરોધરમાં પચીસ વરસનો જીવાન જોદ્દો મરી ગયો
હોય એવો કળેળાટ થાય છે.”

“આપા ! આપ ! દાદલાની દેઇ પડે એનું સનાન તો
આપણને ય આવ્યું કે’વાય. આપણે નાંવું જેવે.”

સહુ બહારવટીયાઓએ ફાળીયાં પહેરીને નદીમાં માથામેળ
સ્નાન કર્યું. પછી જીવાન જોગીદાસે વાત ઉઘ્યારી :

“આપુ ! એક વાત પૂછું ?”

“ભલેં આપ !”

“આપણે મહારાજના મોઢા સુધી ખરખરે ન જઈ
આવવું જેવે ?”

---

* તારીખો મેળવતાં જણાય છે કે આ મૃત્યુ પ્રસંગ કુંવર દાદલાનો
બહિષ્કાર પછી એથી નાનેરા કુંવર કેસરીસિંહનો હોવો ભેધએ.

હાલો ખુમાણ લગરીક હોઠ મલકાવીને વિચારે ચડી ગયા. એને એકસામટા અનેક વિચારો આવ્યા. ઠાકોર વળેસંગ, જેની સામે આપણે મોટો ખોપ જમાવ્યો છે, એની રૂઝ ખરખરે જવું ? જેનાં માણસોને આપણે મોલની માફક વાઢતા આવ્યા છીએ તે આપણને જીવતા મેલી દેશે ? જે આપણને ઠાર મારવા હજારોની ફોજ ફેરવે છે, એ આપણને ખરખરો કર્યા પછી પાછા આવવા દેશે ? પણ મારો જોગો તો જોગી જેવો છે. એને ખાનદાનીના મનસૂબા ઉપડે છે. એનું મન ભંગ ન કરાય.

“જયેં ભલે. પણ છતરાયા નથી જવું આપા ! દરબાર-ગઢમાં દાખલ થયા પછી મહારાજની તો મને બે નથી. પણ જો પ્રથમથી જ જાણ થાય તો પછી ઝાટકાની જ મેળ થાય. કેમકે પાસવાનો ન સમજી શકે કે આપણે લોડીક કરવા આવ્યા છીએ. ”

“ત્યારે બાપુ ? ”

“કુંડલાનો સહુ કાઠી કણખી દાયરો જાય એની સાથે તું પણ માથે ફળીયું ઢાંકીને છાનોમુનો ગુડો વાળી આવજે. બીજી તો શું થાય ? ”

કુંવર દાદલાને ખરખરે કુંડલાના કાઠી કણખી ને મુસદ્દી તમામ શિહોર આપ્યા. તેમાં બહારવટીયો જોગીદાસ પણ પેસી ગયો. માથા પર પછેડી ઢાંક્યા પછી એ પાંચસો જણના સમુદાયમાં ફાણ છે તે ઝોગખવાની તો ધાસ્તી નહોતી. દરબારગઢની ડેલી પાસે સહુ હારમાં બેસીને રોવા લાગ્યા. રીત પ્રમાણે મહારાજ વળેસંગ એક પછી એક તમામને માથે હાથ દમ છાના રાખવા લાગ્યા. ચાત્રતાં ચાત્રતાં બરાબર જોગીદાસની પાસે પહોંચ્યા. માથે હાથ મૂકીને મહારાજે સાદ કર્યો, “છાના રો’ જોગીદાસ ખુમાણ ! તમે ય છાના રો. ”

‘ જોગીદાસ ખુમાણ ’ એટલું નામ પડતાં તો શિહોર ઉપર જાણે વજ પડ્યું. હાંફળા હાંફળા બનીને તમામ મહેમાનો આમ

તેમ જોવા લાગ્યા. સહુએ પોતપોતાની તરવાર સંભાળી. અને આંહી બહારવટીયાએ પછેડી ખસેડીને પોતાનું પ્રતાપી મ્હોં ખુલ્લું કર્યું. બહારવટીઓ એટલું જ બોલ્યો કે “ ભલો વરત્યો રાજ ! ”

“ વરતું કેમ નહિ જોગીદાસ ખુમાણ ! કાઠીયાવાડમાં તો તારું ગળુ કર્યા અળપ્યું છે ? પાંચસો આદમી વચ્ચે તારા હાકોટા પરખાય, તો પછી તારા વિલાપ કેમ ન વરતાય ? ”

બહારવટીયો ! બહારવટીયો ! બહારવટીયો ! એમ હાકોટા થવા લાગ્યા. સહુને લાગ્યું કે હમણાં જોગીદાસ મહારાજને મારી પાડશે. તલવારોની મૂઠે સહુના હાથ ગયા. ત્યાં તો હાકારનો હાથ ઉંચો થયો. એણે સાદ દીધો કે “ રાજપૂતો ! આજ જોગીદાસભાઈ ખાઝવા નથી આવ્યા, દીકરો ફાટી પડ્યો છે એને અફસોસે આવ્યા છે. મારા ગરાસમાં નહિ પણ મારા દુઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે.”

મહારાજ જળગળા થયા. જોગીદાસની આંખોમાં પણ જળ-જળીયાં આવ્યાં. માણસોએ અરધી ખેંચેલી તલવારો આન કરતાં કરતા અગાઉ કદિ ન જોયેલું ને સાંભળેલું એવું નજરે દીઠું. મહારાજ બોલ્યા “ જોગીદાસ, બહીશો મા હો ! ”

“ બહીતો હોત તો આવત શા માટે રાજ ? ”

સહુ દાયરાની સાથે ખાંધ પી, મહારાજને રામરામ કરી પાછા જોગીદાસ ચડી નીકળ્યા. બહારવટીયાને નજરે જોઈ લેવા શિહોરની બજારે થોડેથોડ માણસ હલકયું હતું. બહારવટીયાના મ્હેરા મ્હેરા જોણે કદિ દીઠા નહોતા તેણે તો ખુમાણોને દૈત્ત જ કલ્પેલા હતા. પણ તે ટાણે લોકોએ જીવાન જોગીદાસનું જતિસ્વરૂપ આંખો ભરીભરીને પી લીધું. આવો તપસ્વી પુરુષ નિર્દોષ કણ્ઠીઓનાં માથાં વાઢી વાઢીને સાંતીડે ટોંઝાડતો હશે, ને એના ધડનાં ધીસરાં કરીને ઢાંઢાને ગામ ભણી હાંકી મેલી

રાજ્યની સોના સરખી સીમ ઉજ્જડ કરી મેલતો હશે,
એ વાત ધડીબર તો ન મનાય તેવી લાગી.

ગટાગપ મેદની વચ્ચે થઇને કોઇની પણ સામે નજર
ક્યાં વિના બહારવટીયો ચાલ્યો ગયો. જુવાન જોગીદાસની
નજર જાણે દુનિયા કરતાં પાતાળની અંદર વધુ પડતી
હોય તેમ એ તો એકધ્યાની યોગીની માફક નીચે જ
આખો નોંધીને નીકળી ગયો.

અનેક બાઇઓના મ્હોંમાંથી અહોભાવનું વેણ નીકળી પડ્યું
કે “સાચો લખમણજીતનો અવતાર !”

૫

મીતીઆળાના કિલ્લામાં ત્રણે લાઇઓ મસ્તતો કરે છે :

“લાઇ ગેલા ખુમાણ !” જોગીદાસે મોટા લાઇને પૂછ્યું.

“હાં આપા.”

“આપણે ત્રણે જણા બારવટે લાટકીએ છીએ, પણ આપુ
એકલા થઇ પડ્યા. પંચાણું વરસની આખી આવરદા ધીંગાણે
મઇઃ એટલે એકલા રેવું જોડે કેમ ? એની ચાકરી
કોણ કરે ?”

“ત્યારે શું કરવું આપા ?”

“બીજું શું ? આપુને પરણાવીએ.”

“ઠેકાણું તપાસ્યું છે ?”

“હા, ધૂધરાળે જેબલીયા કાઠીની એક દીકરી છે.”

“પણ નવી માને દીકરા થાશે તો ?

“તો તેની ચિંતા શી ? આપના દીકરાથી વધુ શું ?”

“ ભાગ નહિ પડે ? ”

“ પણ ભાઈયું આપણે પડખે મદદમાં યે ઉભા રહેશે ને ? જાડા જણ હશું તો ખારવડું જોરથી ખેડાશે. ”

પંચાણું વર્ષની ઉમ્મર છતાં હાદા ખુમાણની વજ્ર જેવી કાયા છે : અખ્તર, ટોપ, ભાલો, ઢાલ ને તલવાર, તમામ હથ્થી-આર પડીયારના ભાર સોતા આપુ ઠેકડો મારીને આવળા ઘોડા ઉપર ચડી ખેસે છે. સામું પાગકું ઝાલવાની જરૂર રહેતી નથી. એવા પોતાના આપનું લખ કરીને જોગીદાસે પિતાના સુખનો માર્ગ કાઢ્યો.

સાત વર્ષ વીત્યાં. જેઘલીયાણી માના ખેતામાં ખે સાવઝ સરખા દીકરા રમે છે : એકનું નામ હીપો ને બીજનું નામ જસો.

પણ આ શુદ્ધતાનમાં હાદા ખુમાણને હવે ચેન પડતું નથી. રોજરોજ દીકરાઓની તગડાતગડ સાંભળીને આપનું દિલ ઉઠ્ઠે છે. અંતર ધરમાંથી ઉઠી જાય છે.

“ દરબાર ! ” જુવાન જેઘલીયાણી પોતાની જાંત વિચારી જાંતે ખરા ટાણાનાં વેણુ બોલી કે “ દરબાર ! હવે ખસ; હવે આ દુનિયાને કડવી કરી નાખો ! ભાણુ જોગીદાસ જોવા દીકરા ખારવટે ભાટકી ગિરમાં પાણાનાં ઝોશીકાં કરે છે, એ વેળાએ આપણને આંહી હીડોળા ખાટે હીંચકવું ન ધટે. ”

“ સાચી વાત, કાડીઆણી ! રંગ છે તને ! ” પોતાની જુવાન સ્ત્રીને એવા ધન્યવાદ દઈને આપા હાદાએ હથ્થીઆર લીધાં. ધરતું સુખ છોડીને દસ વરસ સુધી બહારવડું ખેડ્યું. એ હિસાબે એની અવસ્થા એક સો ને ખાર વરસની થઈ. પછી તો એને શુદ્ધાપો વરતાવા લાગ્યો. જોગીદાસે આગ્રહ કરીને વળી આજ આપુને ધૂધરાળે વિસામો લેવા મોકલી દીધા.

૬

પરનારી પેખી નહિ, મીટી માણસા !
શીંગી રખ્ય ચળીયા, જીવણુ જોગીદાસીઆ !

[હે જીવાન જોગીદાસ ! શુંમી ક્ષણે જોવા મહા વપસ્તીઓ વધુ
જરૂરીમાં લપટી પડ્યા, પરંતુ હે માણસા ! તેં તો પરાયી સી પર
ઘીલ સુધાયે નથી માંડી.]

એ જણા વાતો કરે છે :

“ ભાઈ, આનું કારણ શું છે ? ”

“ શેનું ભાઈ ? ”

“ જોગીદાસ ખુમાણ જ્યાં જ્યાં દાયરામાં બેસે ત્યાં ત્યાં
આમની બગર તરફ પારોઠ દબને જ કેમ બેસે છે ? અને માથે
ફળીયું કેમ ઝોદી રાખે છે ? ”

“ભાઈ, રામને તે દિ’ સીતાજીની ગોત્ય કરતાં કરતાં માર્ગેથી માતાજીનાં ધરાણાં લૂગડાં હાથ આવ્યાં, ને પછી લખમણજીને એ દેખાડીને કોનાં છે એમ પૂછેલું. તે દાણે લખમણ જનિએ શો જવાબ દીધો’તો, ખબર છે ?”

“હા, હા ! કહ્યું’તું કે મહારાજ, આ હાથનાં કંકણ, કાનનાં કુંડળ કે ગંગાના દાર તો કોના હશે તેની મને કાંઈ ગતાગમ નથી. કેમકે મેં કોઈ દિ’ માતાજીના અંગ ઉપર નજર કરી નથી; પણ આ પગનાં ઝાંઝરને તો હું ઓળખી શકું છું. રાજ સરજ ઉગ્યે હું માતાજીના પગમાં પડતો ત્યારે ઝાંઝર તો મારી નજરે પડતું’તું !”

“ત્યારે આજ જોગીદાસ પણ એજ લખમણ જતિનો અવતારી પુરૂષ જનમ્યો છે બાપ ! એને બજાર સન્મુખ નજર રાખી ન પાલવે. એમાં હમણાં હમણાં બે અનુભવ એવા મળ્યા કે આ દુનિયાની માયાથી એ તપસી ચેતી ગયો છે.”

“શા અનુભવ ?”

“એક દિવસ જોગીદાસ જુનીના વીડમાં આટો લઈને બાબરીયાધાર આવતા’તા. હું પણ ભેજો હતો. બેય ઘોડેસવાર થઈને આવતા’તા. આવતાં આવતાં જેમ અમે નવલખાના નેરડામાં ઘોડીઓ ઉતારી, તેમ તો સરજના પયરંગી તેજે હીરા મોતીએ મઢી દીધેલા હોય એવા ઝગારા મારતા એ પાણીના પ્રવાહમાં પીંડી પીંડી સુધી પગ બોળીને એક જુવાનડીને ઉભેલી દીઠી. અદારક વરસની હશે. પણ શી વાત કરે’ એના સ્વરૂપની ? હમણાં જાણે ૩૫ ઓગળીને પાણીના બેનમાં વહ્યું જાશે ! સામે નજર નોંધીએ તો નક્કી પાપે બરાબર એવું ૩૫ : પણ આપાને તો એ વાનનું કાંઈ ઓસાણું ન મળે ! નેરાની બેખડ્યું અને જીવતી અસી, બેય આપાને તો એકસરખાં. આપાએ ઘોડી પાણીમાં નાખી. એમાં પડખે ચડીને એ જુવાનડીએ જમ ! દેતી ઘોડીની વાધ ઝાલી. ઘોડીએ ઝબકીને મોઢાની ઝાંઝ તો બણી ચે દીધી, જોરાવર આઢમીનું ચે કાંડું છુટી જાય એવા જોરથી

સાંકળ કિણાળી : પણ એ જીવાનડી તો જળા જેવા ચોંટી જ પડી. આપો જોઈ રહ્યા. આપાની તો અચરજનો પાર જ ન રહ્યો. “હાં ! હાં ! હાં ! અરે બાપ ! બોન ! બાપ ! મેલ્ય, મેલ્ય, મેલી દો નીકર ઘોડી વગાડી દેશે.” એમ આપો વિનવવા લાગ્યો.

“ નહિ મેલું ! આજ તો નહિ મેલું, જોગીદાસ ! ”

“ અરે પણ શું કામ છે તારે ? કોઈ પાપીઆ તારી વાંસે પડ્યા છે ? તારો ધણી સંતાપે છે ? શું છે ? છેટે રહીને વાત કરે. હું તારું દુઃખ ટાળ્યા પહેલાં આંહીથી ડગલું ચે નહિ ભરું. તું જહો મા. ઘોડીને મેલી દે. અને ઝડ તારી વાત કહો દે. ”

“ આજ તો તમને નહિ છોકું જોગીદાસ ! ધણા દિ'થી ગોતતી'તી. ”

“ પણ તું છો કોણ ? ”

“ હું સુનારની દીકરી છું : કુંવારી છું. ”

“ કેમ કુંવારી છો બાપ ? પરણાવવાના પૈસા શું તારા બાપ પાસે નથી ? તો હું આપું. તું ચ મારી કમરી બાપ—”

“ જોગીદાસ ખુમાણ ! બોલો મા. મારી આશા લાગો મા. હું તમારા સ્થાનને માથે ઓળધોળ થઈ જવા, મારી જાત જાત્ય પણ મેલી દેવા ભટકું છું. આમ જીવો જોગીદાસ, આ માથાના મોવાળા કોરા રાખવાનું નીમ લઈને લવું છું. આજ તું મર્યે—”

“ અરે મેલ્ય મેલ્ય મળવા વાળી ! તું તો મારી દીકરી કમરી કેવા ! ”

આટલું બોલી, પોતાના ભાણની છુડી એ જોખનમરી સુતા-રણના હાથ ઉપર મારી, ઘોડીની વાંચ ડાંચી, આપા જોગીદાસે ઘોડી દોટાવી મેલી. પાછું વાળી ન જોયું. પછી સ્નાંજરે બેરખાના પારા પડતા મેલતા મેલતા સુરજનો જાપ કરતા'તા, ત્યારે બેળા હોઠ ફફડાવીને બોલતા જતા'તા કે “હે બાપ ! મારું રૂપ

આવડું બધું કુકું હશે એ મેં નહોતું જાણ્યું. મોઢું તરવારથી કાપીને કદરૂપું કરવાની તો જાતી નથી હાલતી, પણ આજથી તારી સામે નીમ લઉં છું કે કોઇ પરનારીની સામે અમથી અમથી ચે મીટ નહિ માંડું. ”

અને જીજી વાત તો એથી ચે વસમી બની ગઇ છે. પરનારી સામે નજર ન માંડવાનું નીમ એક દિવસોથી તૂટી પડ્યું. એક ગામને પાદર નદીકાંઠે એક દિવસ જાળાણે પનીઆરીયું આજી વીરડા કરીને પાણી ભરતી હતી. રૂપાળા ત્રાંબાળુ હાંડા ઉઠકાંઠે ચકચકાટ કરતા હતા. આજરતા વીરડા, ઉટકેલાં ખેડાં, મોતીની ઘંઢાણીયું, નમણાં મોઢાંવાળી ગામની બેન્યુ દીકરીયું, ને એ સહુને માથે જ્યોતો પ્રગટાવતા સૂરજ મહારાજ : એ રૂડો દેખાવ આપો ચ જોવા લાગ્યા. ઓઢ્યા નીમનું ઓસાણુ ચૂકાઇ ગયું. પોતાને ધરેથી આઇ અને દીકરીઓ બધાં આવે નદીકાંઠે ખેસીને કિલોળ કરતાં હોય, એવી ઉમેદ થઇ આવી. પણ એ તો બચાડાં ચોર બનીને ભાટકતાંતાં.

ઘેરે આવીને જોગીદાસને યાદ ચડ્યું કે નીમ લગાણું છે. રાતે કોઇને ખબર ન પડે તેમ એણે આંખોમાં મરચાંના જુકાનું ભરણુ ભર્યું. પાટા બાંધીને પોઢી ગયા. પ્રભાતે ઉઠ્યા ત્યાં તો આંખો પુલીને દડા થયેલી. લાઇઓ પૂછવા લાગ્યા કે “અરે ! અરે ! જોગીદાસ ! આ શો કાપ થયો ?

“કાંઈ નહિ બા ! ઇ તો આંખ્યુંમાં થોડુંક વકારનું ઝેર રહી ગયું”તું, તે નીતારી નાખ્યું ! ”

આવો ન્દીમાધારી પુરૂષ, લગરીકે ચૂક ન ચાય તે માટે બનર સામે કે રસ્તા સામે પારાઈ દબને ખેસે છે લાઇ !

નાંદુડી ગાળીમાં આ પ્રમાણે બે માણસો વાતો કરી રહ્યા છે. વીરડીથી ગેલા ખુમાણનો દીકરો, સરસબથી લાણ ખુમાણ, આંબરડીથી જોગીદાસ ખુમાણ : એમ હાલ ખુમાણના દીકરા આજ બહારવટું ખેડતા ખેડતા થોડાક વિસામો લેવા માટે

બેળા મળીને નાંદુડી ગાળીએ હુતાશણી રમે છે. કાચલોને ટોકે કાંઈ આંખેરણ ગાળતું હોય તેમ શરણાધ્યોના ગહેકાટ થાય છે. બરાબર તે સમયે એક અસવારે આવીને નિસ્તેજ મહોંયે સમાચાર દીધા કે “આપુ હાદો ખુમાણ હુધરાળે દેવ થયા.”

“આપુ દેવ થયા ? આપુને તો નખમાં ય રોગ નો'તો ને ?”

“ આપુને બાવનગરની ફોજે માર્યા. ”

“ દગાથી ? લાગતા લાગતા ? કે ધીંગાણે રમતા ?

“ ધીંગાણે રમતા. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ ફોજે હુધરાળાની સીમ ઘેરી લીધી આપુથી ભાગી નીકળાય તેવું તો રહ્યું નહોતું. એના મનથી તો ધણીય એવી મજબૂતરી હતી કે જીવતો ઝલાઈ જાઉં. અને ફોજનો પણ આપુને આરવાનો મનસૂઓ નહોતો, જીવતા જ પકડી લેવાનો હુકમ હતો. પણ આપણા ભૂપતા ચારણે આપુને બારે પકડાર્યા. વાડીએ આપુ હથીઆર છોડીને હાથકડી પહેરી લેવા લલચાઈ ગયા તે વખતે ભૂપતે આપુને બિરદાવ્યા કે

સો ફેરી શિરોહની લીધેલ ખૂએ લાજ,
(હવે) હાદલ મં હથીઆર મેલે આલણરાઉત !

[હિ આલણ ખુમાણના પુત્ર હાદા ખુમાણ ! સો સો વાર તો તું શિરોર હપર વડી પડી ગોહિલપતિની લાજ લઈ આવેલ છે; અને આજ શું તું તારાં હથીઆર મેલીને શત્રુઓને કબ્જે જઈશ ?]

આવાં આવાં બિરદ દઈને આપુનાં રૂંવાડા ખેડાં કર્યાં. અને આપુ એક સો બાર વરસની અવસ્થાએ એક જીવાનની જેમ જાગી ઉઠ્યા. એણે હાકલ કરી કે “ભૂપતા ! ફોજને હવે સાદ કર અટ.” ભૂપતે સાદ કર્યો કે “એ ભાઈ ફોજવાળાઓ ! આ રહ્યો તમારો આપ ! આવો જાલો થયો.” ફોજને આંગળી

ચીંધાડી બાપુ બતાવ્યા. અને એકલે પંડયે બાપુ ધીંગાણે ચડી જન્મારો ઉજળવા મંડ્યા. સામી ઊતીએ લડીને #પુલધારે ઉતર્યા.

“બસ ત્યારે !” જોગીદાસ બોલી ઉઠ્યો, “પૂરે મઢપણે આપણો બાપ #પુલધારે ઉતરી ગયા, એ વાતના તે કાંઈ સોમ હોતા હશે ? એનાં તો ઉજવણાં કરાય. માટે હવે તો મોકલે અને આઠ આઠ શરણાધાર્યું જોડયેથી વગડાવે !”

“પણ આપા !” કાસદીઆએ કહ્યું, “બાપુનું માથું કાપીને ફોજ લાવનગર લઈ ગઈ.”

જોગીદાસના આખા શરીર પર સમસમાડી ચાલી ગઈ. બાપ જોવા બાપના મહામૂલા માથાના ધુરા હાલ સાંભળતાં એનો કોઠો સળગી ઉઠ્યો. પણ નાહિમ્મતનું વચન કાઢવાનો એ વખત નહોતો. નાનેરા લાઇઓની ધીરજ ખુટવાની ધાસ્તી હતી. એ કારણથી પોતે મનની વેદના મનમાં શમાવીને કહ્યું “હશે બાપા ! લાવનગરની આખી કચારી બાપુ જીવતે તો બાપુનું મોઢું શી રીતે જોઈ શકત ? ભલે હવે એ સાવઝના મ્હોને નિરખી નિરખીને જોતાં.”

૭

આજ વજ્રેસંગ મહારાજના રાજનગરમાં હાલ ખુમાણનાં મોતની વધામણી આવી છે. મહારાજના અંતરનો ઉદ્ધાસ ક્યાંયે માતો નથી. પોતાનો બાપ મરવાથી જહારવટીઓ જોગીદાસ હવે બધી આશા ગુમાવીને રાજને શરણે આવી ઉભો રહેશે, એવી આશાની વાદળી સામે ચીટ મારીને મહારાજનું દિલ અપાઠ મહિનાના મોરલાની માફક થનગનવા લાગ્યું છે. આજે હાલ ખુમાણને મારનાર સરખંધીઓને પહેરામણી કરવા માટે

#પુલધારે ઉતર્યા : વલવારની ધારે મર્યા.

કચારી ભરાણી છે. સાચા વસ્ત્રોના સરપાવ, ભેટ દેવા માટેની તકવારો અને સાકરના રૂપેરી ખુમચા મહારાજની ગાદી સન્મુખ પ્રભાતને હોર ઝગારા મારે છે.

તે વખતે કચારીમાં એક એવો આદમી ખેડો હતો કે જેને આ રંગરાગમાં ભાગ લેતાં ભોંઠામણનો પાર નથી રહ્યો. એ કાંકચ મામનો ગલદેરો મેરામ ખુમાણ હતો. પોતે આજ અચાનક મહારાજને મળવા આવેલ છે અને એ પોતાના જ કુટુંબી હાદા ખુમાણના મોતના ઉત્સવમાં ન છૂટકે સપડાઈ ગયો છે. પણ એને ક્યાં યે સુખચેન નથી. પોતે એકલો છે. તલવારે પહોંચે તેમ નથી. તેથી એણે આખી મજલસને તર્કથી ધુળ મેળવવાનું નક્કી કર્યું છે. કટોકટીની ધડી આવી પહોંચી છે.

“લાવો હવે પહેરામણી !” મહારાજે હાકલ કરી. ખુમચા ઉપરથી રૂમાલ ઉપાડ્યા. ચારણોએ દુહા લલકાર્યા. ત્યાં તો મર્માળી ઠાવકી વાણીમાં મેરામણ ખુમાણ બોલી ઉઠ્યા :

“વાહ ! વાહ ! વાહ રે ભણેં કાઠી તાળાં ભાગ્ય ! ભારી ઈજળાં ભાગ્ય !”

“કેમ મેરામણ ખુમાણ ? કેનાં ભાગ્ય ?” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“ખીજા કેનાં આપ હાદા ખુમાણનાં !”

“કેમ ?”

“કેમ શું ? એક સો ને બાર વરસની અવસ્થા : હાથે કંપવા : પગે સોઝા : આંખે ઝાંખપ : કાયાનો મકોડે મકોડો કથળી ગયેલ : આવી દશામાં જે બચાડો ભાવનગરની દેદમા જીરતો આવ્યો હોત તો કેવા ખુરા હાલ થઈ જાત ? પાંચે દીકરાને બહારવટાં મેલી દઈ, મ્હોંમાં તરણાં લઈ આફરખ આપની સંભાળ લેવા સાદુ થઈને મહારાજને શરણે આવવું પડત. નીકર મલક વાતું કરત કે આપ બંદી-ખાને સડે છે ને દીકરા તો બહાર મોજાં માણે છે ! પણ હવે છ આયણું કાંઈ રહ્યું ? હવે તો નિરાંતે પાંચે જણા ભાવનગરનાં

બહારસેં ઉજ્જડ કરશે. માટે સાકર તો આજ વહેંચે એના દીકરા,
કે સાવજ પાંજરેથી મોકળા થયા ! ”

આખી ક્યારી સાંભળે એ રીતે આ શબ્દો બોલાયા ! ”

“સાકર પહેરામણીના થાળ પાછા લઇ જવ ! ”

એટલું કહીને મહારાજે ઝટપટ ક્યારી વિસર્જન કરી
નાખી અને પોતે તે જ ઘડીએ હાદા ખુમાણના શોક
બદલ માથે ધોળું ફાળીયું બાંધી લીધું.

૮

ઠાકોર વજેસંગજી બગડેલી બાજી સુધારી રહ્યા છે:

“મેરામ ખુમાણ, હવે શું કરે ? હાદા ખુમાણને મારીને
તો મેં મોટી ખાટ્ય ખાધી.”

“સાચું મારાજ ! માથેથી ગાળ ઉતારવી હોય તો
કુંડલા જઈને હાદા ખુમાણનું કારજ કરો. અને બાણજોગીદાસને
તેડાવીને કસુંબા પી દ્યો.”

ઠાકોર વજેસંગે કુંડલે જઈને પોતાના શત્રુનું કારજ આદ્યું.
ત્રણે પરજમાં મેલા લખ્યા. બાણ જોગીદાસને તેડી લાવવા માટે
મેરામ ખુમાણને મોકલ્યા.

નક્કી કરેલે દિવસે બેય બહારવટીયા બાદઓ કુંગરમાંથી
ઉતરીને કુંડલે આવે છે. રસ્તે જોગીદાસ શીખામણ દઇ રહ્યો
છે કે “બાણ ! બાપ, તું આકળો થતો નહિ. તારી તેજ પ્રકૃતિને
જરા વશ રાખજે બાપ ! ”

કુંડલાના દરબારગઢમાં આવ્યા, ત્યાં દાયરો ઉભો થઇ ગયો.
જોગીદાસે પૂછ્યું “ક્યાં છે મહારાજ ? ”

“મારાજ તો નદીએ સરાવે છે.”

“મારાજ પોતે સરાવવા ગયા છે ! ”

“હા આપા !”

બન્ને જણાએ ઘોડીઓ નદીનાં આરા તરફ લીધી. કાંઠે આવતાં તો આધેથી ઠાકોર વળેસંગને દેખ્યા : મૂછો પડાવીને મહારાજ રામધાટ ઉપર સરાવણું કરે છે.

“જો ભાણ ! જોઈ લે આપ ! આપ તો તારો ને મારો મર્યો, અને મૂછું બોડાવી છે ભાવનગરના ઠાકોરે : આપણા દુશ્મને ! આમ જો ખાનદાની ! તું કે હું મૂછયું પડાવી શકીએ એમ છે ?”

[કાઠીઓ કદિ પણ મૂછો પડાવતા નથી. રજપૂતો પડાવે છે.]

ત્યાં તો ઠાકોરને સમાચાર પહોંચ્યા. ઉચું જોયું. બન્ને બહારવટીયા સામે નજર કરીને ઠાકોરે મ્હોં મલકાવ્યું. જાણે મોટેરો ભાઈ હોય, એટલું હેત પાથરી દીધું.

“ઉઠો ઉઠો મહારાજ ! હવે બાકીનું મને સરાવવા હો. આપે તો અવધિ કરી.”

“આપા ભાઈ !” મહારાજ બોલ્યા, “હાલો ખુમાણ તમારા બાપુ, તેમ મારા ચે બાપુ. હું મોટેરો દીકરો, તમે કાઠ બરે નહિ, એટલે હું સરાવું એમાં શું ? મોટેરાને એટલો હક્ક તો રેવા હો આપ !”

“હલે મહારાજ !” જોગીદાસનું ગળું રૂંધાઈ ગયું.

સરાવણું પૂરું થયે સહુ ગામમાં આવવા ઘોડે ચડ્યા. બરાબર ઝાંપે આવીને જોગીદાસે ઘોડી સામા કાંઠા ઉપર સાવર ગામ તરફ વાળી અને ઠાકોરને કહ્યું “રામ રામ મહારાજ !”

“આપા ભાઈ ! આ તરફ દરબારગઢમાં.”

“માફ રાખો આપા ! હું સાવરમાં ઉતારો કરીશ.”

“અરે પણ—”

મેરામ ખુમાણ બોલી ઉઠ્યા : “કાં મહારાજ ! ન સમજાણું ? જોગીદાસે કુંડલાનું પાણી હરામ કર્યું છે એટલે એણે ઘોડી તારવી.”

“તો આપણું મુકામ પણ સાવરમાં નાખો.”

ઠાકોરનો હુકમ થયો. કારજની બધી તૈયારી કુંડલામાંથી સામા પાદરમાં લઇ જવામાં આવી.

બલબલા કાઠીઓનું કારજ તે દિવસોમાં લઈના ભરઠકાનું થતું. તેને બદલે હાદા ખુમાણના કારજમાં ઠાકોરે સાટા જલેબી ને મોહનથાળ દીધાં. ત્રણે પરજોના સેંકડો પેરોણા મ્હોંમાં આગળી નાખી ગયા.

કેવળ કાંકચનો મેરામ ખુમાણ ઠાકોરની કરામત ઓળખતો હતો. એણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું “વાહ ઠાકોર! રૂપાની થાળી ને સોનાની પાળી ! કલેજાં ચીરે, તો ય મીઠી લાગે !”

“મેંદાવો બાણ જોગીદાસને કસુઓ પીવા. આજ બારવટું પાર પાડીએ.” વજ્રેસંગજીએ વાત ઉચ્ચારી.

બન્ને બાઇઓ હાજર થયા. ઠાકોરે વાત ચલાવી:

“જુઓ આપાલાઇ ! આપુ આલા ખુમાણના વખતના વહીવટના ચોપડા તપાસો : દરેક બાઇને ત્રીસ ત્રીસ હજાર મળતા. એથી વધુ તો તમે ન માગો ને !”

“ના.”

“ત્યારે છ ગામ ઉપાડી દ્યો. આપા ! તમે જ નામ પાડો.”

“પહેલું કુંડલા.”

કુંડલાનું નામ પડતાં જ મહારાજનું મ્હોં ઉતરી ગયું. મહારાજે માથું ધુણાવ્યું:

“આપા ! કુંડલા તો નહિ. કુંડલા લેણમાં દરબાસને બારી દાખડો કરવો પડ્યો છે. ઠેક રાજૂલાથી તોપખાનું દરખાવું, તેમાં નેસદીના મૂળા પટેલના ચાળીસ ઢાંઢા વૂટી ગયા, તેના બદલામાં એને આખું જીનું સાવર દેવું પડ્યું. માટે કુંડલાના સિરાય બીજું કીક પડે એ ગામ માગી દ્યો.”

“પહેલા કુંડલા; પછી બીજું ખપે. કુંડલા મળ્યા મોય તો નાવલીતું પાણી ન ખપે મહારાજ.”

“આપા ! છ નહિ-સાત માગો. આઠ માગો. પણ કુંડલાની વાત પડતી મેલો.”

“મહારાજ છને બહે બહે પાંચ આપે. પણ કુંડલા તો પહેલા.”

“એ ન બને આપા !”

“તો રામરામ ઠાકોર !”

ભાણુ જોગીદાસ ચડી નીકળ્યા. ભાણુની રામરામ અવળી થઇ ગઇ હતી. મરું કે મારું ! મરું કે મારું ! એમ એને થતું હતું. નાવલીની બજારમાં નીકળતાં જ ભાણુ ખુમાણે સીરબંધી સિપાહીઓ ઉપર ઝાટકા ચોડવા માંડ્યા. દોડીને જોગીદાસે બાંધને ઝાલી લીધો : “હાં ! હાં ! ભાણુ ! સામી તેગ ખેંચે તેને જ મરાય. બાપડા નિર્દોષને માથે આ તું શું કરી રહ્યો છો ?”

ગોખમાં ઉભેલા ઠાકોર ભાણુની આ અકોણાઇ જોતા હતા. એણે પોતાના સીરબંધીઓને ત્યાંથી હાકલ કરી : “બજારદાર ! બહારવટીયાને કોઇ આજ સામો ઘા ન કરજો. ભલે આપણાં સો ખૂત થઇ જાય.”

“જોયું ભાણુ ! આ ઠાકોર વજેસંગ !”

બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

કારજના પ્રસંગ વિષે બીજી વાત આમ બોલાય છે :

જેતપુર શહેરથી દરબાર મુળવાળાને તેડાવવામાં આવ્યા. ત્રણે પરજની કાંચમાં મુળવાળાનો મોભો ઉચેરો ગણાતો. એતું વેણ ઝટ દઇને કોઇથી લોપાતું નહિ. એજન્સી સરકારની પાસે પણ સહુ કાઠીઓની ઢાલ થઇને ઉભો રહેનાર મુળવાળો હતો. એને બોલાવીને કળાયાજ મહારાજે કહ્યું “મુળબાઇ, હાદા ખુમાણ જેવો કાઠી પડ્યો.

એની તો આખા મલકને ખોટય કહેવાય. જીવતે એ મારો દુશ્મન હતો, પણ મુવા પછી તો મારો ભાઇ લેખુ છું. માટે ભાવનગરને ખર્ચે મારે કુંડલા મુકામે એનું કારજ કરવું છે. તમારું કામ તો એટલા સારું પડ્યું છે કે કારજમાં તમે ભાણ જોગીદાસને ખોલાવી લાવો. મારા હાથનો કસુખો લઇને પછી ભલે તુરત એ ચડી નીકળે. પણ એના બાપને માર્યા પછી હું એને અંજળી ભરી કસુખો ન લેવરાવું ત્યાં સુધી મારા જીવને ઝંપ નથી. વેર તો કાને ખબર છે ક્યાં સુધી હાલશે ! ”

કહેવાય છે કે ઠાકોરના પેટમાં દગો હતો. બહારવટીઆ-ઓને આલી લેવાની પેરવી હતી. પણ કસુખા લેવાઇ રહ્યા, સહુ સહુને ઉતારે ગયા, રાત પડી, એટલે મૂળવાળાએ સનસ કરીને બહારવટીયાને ચેતાવ્યા “હં....ભાણ જોગીદાસ ! હવે ચડી નીકળો ઝટપટ. ”

“ અરે ! પણ મહારાજ વાળુમાં વાટ જોશે. ”

“ તો પછી ઝાટકાનાં વાળુ સમજવાં જોગીદાસ ! ”

આંહી બહારવટીયા ચડી ગયા, ને ત્યાં મહારાજને ખબર પડ્યા.

રાષ્ટ્રે ચડેલા ઠાકોરે રાજકોટ પોલીટીકલ એજન્ટને ખબર દીધા કે “ બહારવટીયાને પકડી લેવાની મારી પેરવીને જેતપૂર મૂળવાળાએ અને જસદણના શેલા ખાચરે ધુળ મેળવી દીધી છે. બહારવટીયાને નસાયા છે

આ ઉપરથી એજન્ટની સરકારે જેતપૂર અને જસદણ ઉપર સરકારી થાણાં ખેસારી દીધાં હતાં.

૯

બાપુનું ગામતરું થઇ ગયું. મોટેરા ભાઇ ગેલો ખુમાણ પણ ગુજરી ગયા છે. એટલે સહુ ભાઇઓમાં મોટા જોગીદાસને માથે ગજદેરાઇ આવી. એંશી થોડે જોગીદાસ ધૂળી

રહેલ છે. મહુવાથી બક્રાબાદ સુધીનો દરિયા-કિનારો પણ એ ઘોડાના ડાબલા નીચે કંપવા લાગ્યો છે. અંદરે અંદરે ભાવનગર રાજનો વેપાર અંધ કરાવી દીધો છે.

મારગ જે મુંબઈ તણે જળખેડાં નો બચ,
શેલે સમદર માંચ જહાજ જોગીદાસનાં.

[મુંબઈ નગરને જળમાર્ગે જહાજો જઈ શકતાં નથી. કેમકે જોગીદાસનાં બહાણ એની ચોકી કરતાં સમુદ્રમ તરી રહ્યાં છે.]

એવે એક દિવસ જોગીદાસ વરતેજ ગામ માથે પડ્યા, વરતેજની બજાર ભૂંટીને નાસી છૂટ્યા, અને ઠાકોર વજેસંગ નજીકમાં શિહોર ગામે જ હતા ત્યાં એને ખબર પડી. ઠાકોરને અંગે ઝાળ ઉપડી ગઈ.

“આજ તો કાં હું નહિ, ને કાં જોગીદાસ નહિ.” એવા સોગંદ લઈને ઠાકોર ઉભા થયા. હાથીએ ચડ્યા. સૈન્ય લઈને જોગીદાસને સગડે ચાલ્યા. ચારે દિશાએથી ઠાકોરની ફોજ બહારવટીયાના કેડા રૂંધવા લાગી. અને આજ તો લાખ વાતે પણ જોગીદાસ હેમખેમ નહિ નીકળવા પામે એવી હાક આખા પ્રાંતમાં વાગી ઉઠી. મુંઝાએજ જોગીદાસ જે દિશામાં જાય છે તે દિશામાં પોતાના કાળદૂત ઉમેજા હોવાના સમાચાર સાંભળી પાછો વળે છે. ક્યાં જવું તે કાંઈ સજ્જતું નથી. અને પાછળ ઠાકોરની સવારીની ડમરીઓ આસમાનને ધૂંધળો બનાવતી આવે છે.

એવી હાલતમાં જોગીદાસ ભંડારીયા ગામને પાદર નીકળ્યા. જોગાનજોગે પાદરમાં જ એક પુરુષ ઉભો છે. ઘોડી પાદરમાં ઉતરતાંની વારજ બેય જણાએ અન્યોન્યને ઓળખી લીધા.

“બીમ પાંચાળીઆ રામરામ !”

“ઓહોહોહો ! મારો બાપ ! જોગીદાસ ખુમાણ !” એટલું કહી, બે હાથનાં વારણાં લઈને બીમ પાંચાળીઆ નામના ચારણે બહારવટીયાને બિરદાવ્યો :

કુંકે ટોપી ફેરવે, વાદી છાંડે વાદ;
નાવે કંડીએ નાગ ઝાંઝડ જોગીદાસીયો !

[હે જોગીદાસ, વળેસંગ જેવો વાદી મોરલી બલવીને બીબ ધણા ધણા રાત્રી રૂપો સર્પોને પોતાના કરંડીયામાં પકડી પાડે છે. પરંતુ એક તું કણીધર જ એની મોરલીના નાદ પર ન મોહાયો. તેં તેા કુંકાડા મારીને એ વાદીની ટોપી જ ઉડાડી નાખી.]

“ભીમ પાંચાળીઆ ! આજ એ દુહો ખોટો પડે તેમ છે. આજ તમારો ઝાંઝડ જોગીદાસીઓ કરંડીએ પકડાઈ જાય તેમ છે. માટે રામ રામ ! આજ રોકાઈએ એવું રહ્યું નથી. ”

દોટ કાઢીને ભીમ પાંચાળીઆએ જોગીદાસની ઘોડીની વાઘ ઝાલી લીધી. અને ખોલ્યો “એમ તે કયાં જઈશ બાપ ? તો પછે ભંડારીયાને પાદર નીકળવું નોતું. રોકા આધા વિના જઈશ તો તેા ચારણને મરવું જ પડશે ? ”

“હાં હાં, ભીમ પાંચાળીઆ, મેલી દો. આજ તો ઉલટું રોટલા ખવરાવ્યે મરવું પડશે. ”

“પણ શું છે એવડું બધું ? ”

“વાંસે ઠાકોર વળેસંગજી છે. ને ચોગરદમ અમારી દશ્યું રંધાઈ ગઈ છે. હમણાં વેરી બેટયા સમજો. ”

“હવે બેટયાં બેટયાં વેરીએ ! જોગીદાસ શીરામણ કરીને નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી ઠાકોર વળેસંગે ભંડારોઆને સોમાડે ઉભા થઈ રહેવું પડે, મારા બાપ ! મુંઝાઓછો શીદ ? ઉતરો ઘોડીએથી. આધા વિના હાલવા નહિ દઉં. ”

જોગીદાસ અચકાય છે.

“અરે બાપ ! કહું છું કે તારું રંવાડુ ય ખાંડું ન થાવા દઉં. એલા ઝટ આપણે ચોરડે ખબર દો કે ઉભાં ઉભાં રોટલા શાક તૈયાર થઈ જાય ને ભેંસું દોવાઈ જાય. ત્યાં કું હમણાં મહારાજને સીમાડે રોકીને આવી પોગું છું. ”

જમવાની વરધી આપીને ચારણ બંડારીઆને સીમાડે ઠાકાર વજેસંગજીની સામે ચાલ્યો. હાથીની રૂપેરી અંબાડી ઉપર રૂઢ સ્વરૂપે બેઠેલ ઠાકારને છોટેથી વારણાં લઇને બિરદાવ્યા કે

કડકે જમીનું પીઠ, વેનંડ પડ ધડકે વળ !
નાજીયું છલક નત્રીઠ, ધૂબાકે પેરંભના ધણી !

[હે વજેસંગજી ! હે પેરંભ બેટના ધણી ! તારે ઘરે તો એટલી બધી તોપો છલકે છે, કે એના અવાજથી પૃથ્વીની પીઠ કડાકા કરે છે અને વ્યોમનાં (આકાશનાં) પડ ધડકી જાય છે.]

“ ખમા ગંગાજળીયા ગોહલને ! આપ અટાણે શીદ ભણી ? ”

“ ભીમ પાંચાળીઆ, જોગીદાસની વાંસે નીકળ્યા છીએ. ”

“ જોગીદાસ તો મારા બોળામાં છે આપા ! તમે શીદ ધોડ કરો છો ? ”

“ ભીમ પાંચાળીઆ, આજ તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કાં હું નહિ, કાં જોગીદાસ નહિ. ”

“ પણ આપા ! ત્રણ દિવસનો બૂખ્યો જોગીદાસ અટાણે એક ટંક મારે આંગણે બટકું શીરામણી સાથે ઉતર્યો છે. હું હાથ જોડીને કહેવા આવ્યો છું કે કાં તો તમે ય શીરામણ કરવા હાલો, ને કાં જોગીદાસ શીરાવીને ચડી જાય ત્યાં સુધી થોડીક વાર સીમાડે જ હાથીએથી ઉતરીને જરાક આંટા મારો. ”

“ ભીમ પાંચાળીઆ ! તમે મારા શત્રુને આશરો દીધો ? ”

“ એમ ગણો તો એમ. પણ ઇ તો ગાએ રતન ગળ્યું કહેવાય ને આપા ! હું તો ગા'છું. મારું પેટ ચીરવા કાંઈ હિન્દુનો દીકરો હાલશે ? અને આ તો જોગીદાસ જેવો પરાણો. પરાણો શું ગોહલને ધરેથી બૂખ્યે પેટે જાય ? ને પછી ક્યાં પકડતો નથી ? ભાવેણાના મહારાજને તો હજાર હાથ છે, આપા ! ”

ઠાકોર વિચારમાં પડી ગયા. થોડોક ગુસ્સો ઉતરી ગયો.

“પરોણો ગોહિલને આંગણેથી ભૂખ્યો જાય ?” એટલું જ વેણ એમના અંતરમાં રમી રહ્યું.

“ઉતરો, ઉતરો હેઠા બાપા !” ચારણે ફરીવાર આજીજી કરી.

“ભીમ પાંચાળીયા !” મહારાજનો બોધો કામદાર સાથે હતો, તેણે તપી જઈને વચન કાઢ્યું, “જો હાથીએ ચડ્યા મહારાજ હેઠા ઉતરે તો તો મહારાજની માએ ધુળ ખાધી કહેવાય, ખબર છે કે ?”

“બોધો કામદાર !” કાચવાગેલા ચારણના મ્હોંમાંથી વેણ વધૂરી ગયું, “મહારાજની માએ તો એને દૂધ પીને જણ્યા છે, બાકી તો વાણીઆ બ્રાહ્મણની માને અનાજ વીણતાં વીણતાં ધુળની ઢેફલી હાથમાં આવે તો મ્હોંમાં મૂકવાની ટેવ હોય છે ખરી !”

ચારણનું મર્મ—વચન સાંભળીને ઠાકોરનું મ્હોં મલકી ગયું. બોધો કામદારને તો બીજો શબ્દ ઉચ્ચારવાની હિંમત રહી જ નહિ; અને મહારાજે હસીને કહ્યું કે “ભીમ પાંચાળીયા ! જાઓ, આજ તો તમે તમારો નહિ પણ ભાવનગર રાજનો અતિથિ—ધર્મ પાળ્યો છે. એટલે હું મારી પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ પાછો વળું છું. મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં મહેમાનગતિનો ધર્મ ધણો મોટો છે. જાઓ, હું આજ જોગીદાસને જવા દઉં છું.”

ઠાકોર હાથી વાળીને શિહોરને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા.

૧૦

“કાં ? કાંઈ શિકાર ?”

“શિકાર તો શિકાર ! પણ ભવ બધાનાં દાળદર બાંગીને બૂઝો કરી નાખે એવો ! આકડે મધ અને માખીયું પિનાતું.”

“કાણ ?”

“ભાવનગરનાં રાણી નાનીયા.”

“ક્યાં ?”

“હડવે જાય છે. એના ભાઈ કેસરીસિંહને ઘેરે બેળા કુંવરડા છે; બેળા ધરેણાંની પેટી છે. અને સાથે અસવાર છે થોડા.”

“ચડો ત્યારે. કામ કરશું આપણે ને નામ પાડશું જોગી-દાસતું. એની મથરાવટી જ છે મેલી. ભેખડાવી દબાવે.”

* આકડીયા ગામનો કુટુંબ કાઠી રાધો ચાવડો ચોરીના ધંધા કરતાં કરતાં આજ છાનીમાની આટલી આતમી મેળવીને ભાવનગર ઠાકોર વજેસંગજીનાં રાણી નાનીયાતું વેલકું લૂંટવા માટે પોતાના અસવારોને લઈ ટીંબી ગામની સીમમાં દડવાને

● કાઠ કહે છે રાધો ચાવડો નહિ, પણ સરંભડાનો કાઠી મેશમ તોતળો લૂંટવા આવેલો.

માર્ગે ઓડા બાંધીને સંતાઇ રહ્યો છે. રણવગડામાં નાચ કરતી કાંઈ અસરા સરીખું હોંગળોડીયા રંગનું ઓઝણું ચાલ્યું આવે છે. સંધ્યાની રૂંઝેલો રડી ગઇ છે. ચારે છેડે સૂરજ આથમવાનું ટાણું થઇ ગયું તે વખતે બરાબર ઓચીતો છાપો મારીને રાધા ચાવડાના અસવારોએ નાનીબાના કૈક અસવારોને બરછીથી પરોવી લીધા, કૈક ભામ્યા, થોડાકને બાંધી લીધા અને રાધે હાકલ કરી કે “બાપ, ધરણીની પેટી બહાર ફગાવી દેજો.”

થરથર કાંપતે સૂરે નાનીબાએ પૂછ્યું કે “તમે કાણ છો બાપ ?”

“જોગીદાસ ખુમાણના માણસો.”

“અરરર ! જોગીદાસ ભાઈ અચ્ચીયુંને લુટે ખરા ? જોગીદાસ અખાજ ખાય ?”

“હા હા, ભૂખ્યે પેટે અખાજે ય ભાવે. દાગીના લાવો.”

“અખાજ ભાવે ? ભૂખ્યો તોય સાવજ ! ઇ તરણાં જમે ?”

“કાઠી નાખો ઝટ ધરાણાં. વાદ પછી કરજો !”

આટલી વાત થાય છે તેવામાં કાણ જાણે શી દૈવગતિ બની કે ચાળીસ ઘોડાંની પડધીઓ ગાજી અને છેટેથી ત્રાડ સંભળાણી કે “કાણ છે એ ?”

“કાણ જોગીદાસ ખુમાણ ! હાથો આવ. ભારે તાકડો થયો.” રાધે અવાજ પારખ્યો.

“તું કાણ ?”

“હું રાધા ચાવડો.”

“રાધડ ! અટાણે અધારે શું છે ? કોની હારે વડચડ કરી રહ્યો છો ?”

“આપા જોગીદાસ ખુમાણ ! કાલ્ય હાલ્ય, ઝટ હાલ્ય, આપણો બેથનો ભાગ. પેટી ભરીને ધરાણાં.”

“પણ કાણ છે ?”

“તારા શત્રુ વજ્રેસંગની રાણી નાનીઆ. તારે તો વેર વાળવાની ખરી વેળા છે. બેય કુંવરડા પણ હારે છે. કરી નાખ કુંકું.”

“રાધા !” હસતા હસતા જોગીદાસ બોલ્યા, “તું કાઠી ખરો, પણ ચોર-કાઠી ! નીકર તું જોગીદાસને આવી લાલચ આપવા ન આવત. મારે વેર તો વજ્રેસંગ મહારાજની સાથે છે, બોન નાનીઆ હારે નહિ. છ તો મારી મા બોન ગણાય. અને વળી અબળા, અંતરીયાળ ઓધાર વગર ઉભેલી ! એની કાયા માથે કરોડુંનો દાગીનો પણ હિન્દવાને ગા અને મુસલમાનને સુવર બરોબર સમજવો જોવે રાધા ! હવે સમજતો જા !”

“ઠીક તર્યાં. જોગીદાસ ! તારાં ભાગ્યમાં ભલે ભમરો રહ્યો. તું તારે રસ્તે પડ. અમે એકલા પતાવશું.”

રાધો હજી એ સમજતો નથી.

“રાધા ! હવે તો તને રસ્તે પાડીને પછેં જ અમથી પડાય. નાનીઆને કાંઈ અંતરીયાળ રજાવા દેવાય ?”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે જો આ ટાણે જોગીદાસની નજર સામે રાધો નાનીઆના વેલડાને હાથ અડાડે, તો જેઠા વડદરે એક હાથ તો ફુટી કરી દીધો છે ને આજ ખીજે હાથ પણ ખેડવી નાખું, એટલે મલક માથે પાપ કરતો તું બંધ પડી જા !”

“એમ છે ? તર્યાં તો થાજે માટી જોગા !”

“માટી તો કાંઈ થયું થવાય છે બા ? માએ જરૂર ત્યારથી જોવા હોયો એવાજ છીએ રાધડા ! બાકી તારે માથે કાળ ભમે છે. માટે ભલે હાલ્યો આભ.”

રાધા અને જોગીદાસે પોતાની ફાંજે બેડવી. ખીસાણ મચી ગયું. પોતાના અસવારોની લોથોના ઢગલા થતા દેખીને રાધો ભાંગી નીકળ્યો.

કાંપતે શરીરે નાનીઆ રાણી માફામાં બેસી રહ્યાં છે. એને હજી એ ભરોસો નથી કે બહારવટીયાના પેટમાં કુઠ કપટ છે કે નહિ. ઉલ્ભાંથી ચૂલમાં પડવાની એને ફાળ છે.

જોગીદાસે હાકલ કરી “એલા ગાડખેડુ ! માને પૂછ કે પાછું દડવે જાવું છે કે ભાવનગર ? જ્યાં કહો ત્યાં મેલી જાઉં. માને કહીએ કે હવે કાંઈ જ ફડકો રાખશો નહિ.”

નાનીઆએ બહારવટીયાના મ્હોંમાંથી મોતી પડતાં હોય તેવાં વેણ સાંભળ્યાં. એને પોતાનો નવો અવતાર લાગ્યો. એણે કહેવ-રાવ્યું કે “જોગીદાસભાઈ ! વીરા ! જો’ન આવડા કરજામાંથી કયે ભવ છૂટશે ? ભાઈ, મને ભાવનગર ભેળી કરી દો. હું આવડો ગણ કેદિ ભૂલીશ ?”

“વેલડાને વીંટી વજો ભાઈ !” જોગીદાસે હુકમ કર્યો.

ભાલાળા ઘોડેસવારોની વચ્ચે વીંટળાઈને વેલડું હાલતું થયું. મોખરે જોગીદાસની ઘોડી ચાલી નીકળી. પંથ કપાવા લાગ્યો.

અધરાત ભાંગી અને આલના નાના મોટા તમામ તારલા એની ઠરેલી જ્યોતે જાણી વગડાને ઉજાળો કરવા મંડી પડ્યા, ત્યારે ભાવનગરનો સીમાડો આવી પહોંચ્યો. ઘોડીને વેલડાની ફડક પાસે લઈ જઈને બહારવટીઆએ રજા લીધી કે “જોન ! મા ! હવે તમારી હદ આવી ગઈ છે હવે તમે ધરને ઉંખરે ઉતરી ગયા આપા ! હવે મને રજા છે ?”

“જોગીદાસભાઈ !” નાનીઆની છાતી છત્રકી; “તમે મારી ભેળા હાલો હું મહારાજને કહીને તમારું બહારવટું પાર પડવું. તમારો વાળ વાંકો ન થાય.”

“માડી ! કાંઈ બદલાની લાલચે મેં તમારી વાર નથી કરી. અને તમારી સિફારસે બહારવટું પાર પડે એમાં જોગીદાસની વધેકાઈ શી ? મારો ગણસ તો હું એમાંથી એક જ રીતે લઈશ-કાં મહારાજની સાથે સામસામા છાતીના ઝાટકા લઈ

દધને, ને કાં અરસ્પરસ પ્રીતિની બધું ભરીને. આજ તો રામ રામ ! મહારાજને મારા રામ રામ કહેજો. ”

એટલું કહીને એણે અંધારે ઘોડી પાછી વાળી. ઘડીભરમાં તો ઘોડાં અલોપ થયાં, અને જોગીદાસભાઈ ! જોગીદાસભાઈ ! એટલા સાદ જ માફાની ફડકમાંથી નીકળીને સીમાડાભરમાં સંભળાતા રહ્યા.

૧૦

એક દિવસે જોગી લપસ્યો હતો :

આજે બહારવટીયો ખરચીખૂટ થઇ ગયો છે. સાથીઓને ખાવા દેવા માટે દાળા પણ નથી. અર્ધો વાલ પણ સોનું મળે તો તે લઇ લેવા માટે એ સત્તાગીના કાઠી રાઠોડ ધાધલને સાથે લઇને સીમમાં ભટકે છે. એના ત્રાસનો માર્યો કાંઈ કણુબી સાંતી તો જોડી શકતો નથી. સીમ ઉજ્જડ પડી છે. ઉનાળો ધખે છે. ત્યાં વીજપડી નામના ગામની સીમમાં ચાલતાં ચાલતાં એના ચકાર ભેરૂંધે નજર નોંધીને જોયું.

“ શું જોછ રાઠોડ ધાધલ ? ”

“ પણે એક કણુબી સાંકીઉં સૂડે છે. જોગીદાસ, એને જીવતો જાવા ન દેવાય હો ! ”

ઘડીક જોગીદાસનું જિલ પાછું હકયું. “ રાઠોડ ધાધલ, ઘણીયું હત્યાયું કરી. હવે તો કાપર થઇ ગયો છું. એને ખેડવા દે હવે. ”

“ અરે પણ એના કાનમાં કાંઈક સોનું હશે. લઇ લઇએ !

“ હા, ઇ ઠીક સંભાર્યું, હાલો. ”

અન્ને અસવારોએ મારગને કાંઠે ઘોડીઓ ચડાવી અને પાધરી ખેતરમાં હાંકી. ઘોડીઓ ઢૂકડી આવી ને જોવા એ

ખેડુતે આઠ આઠ ડાબલાની પડધી સાંભળી, તેવો એ કાદાળી ખંભે નાંખીને લાગ્યો. લાગતાની વાર તો રોડોઢ ધાધલે બરછી ઉગામી, ઘોડી દોડવી, પડકારો કર્યો કે “યાં ને યાં ઉભો રહી જાજે જીવાન ! નીકર હમણાં પરાવી લીધો જાણજે !”

ભયભીત કણખીએ પાછું વાળીને જોયું. બરછી ચમકતી દીઠી. બહારવટીયાઓની નિશાનખાજીને એ જાણતો હતો. ભાગે તો જીવને ઉગારો નથી એમ સમજી ચંબી ગયો. હાથ માંથી કાદાળી પડી મધ. હાથ જોડ્યા. ખૂમ પાડી કે “એ બાપા ! તમારી જા ! મને મારશે મા !”

“એલા કેમ અમારાં ખેતર ખેડછ ? અમારા રોટલા આંચકીને શું તારો ઠાકોર પોતાની કોઠીયું બરશે ? બોલ, નીકર વીંધી લઉં છું.” જોગીદાસે ધમકી દીધી.

“જૂલ થઇ બાપા ! અટાણ લગી મને કાદાળે કનડ્યો નાંખે તો જૂલ થઇ. હવે મને મેલી દો. ફરી વાર બાપાનું બારવટું પાર પડ્યા મોર્ય હું આ દશ્યમાં ડગલું જ નહિ દઉં.”

“આ ઠાકરના સમ !”

“ઠાકરના સમ !”

“ઠીક, અને આ કાનનાં કોકરવાં ને પુલીયાં ક્યાંથી પેર્યાં છે ? અમે રોટલા વિના રઝળીએ ને તમે સંધા અમારી જમીનનાં કસ કાઢીને સોને મદ્યા ફરશે ? કાઢી દે સટ. અમારે એ ત્રણ દિની રાખ થાશે. કાઢ્ય.”

“કાઢ્ય સટ, નીકર હમણાં આ કાકી છૂટી જાણજે.”

એવો રોડોઢ ધાધલનો અવાજ આગ્યો. કણખી જીવાન એ અવાજ દેનારની સામે જીવે તો રોડોઢ ધાધલના હાથની આંગળીઓ પર ચકર ચકર ફરતી બરછી લાળી. ફડકીને જીજી બાજુ જીવે તો જોગીદાસને ડાળા તાણતો ઉભેલ દોઢો. જાણે કાળનાં બે જડમાં ફાટેલાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચ પોતે ઉભો હતો. જરાયે આનાકાની કરે તો જીવ નીકળી જવાની વાર નહોતી.

“એ બાપા !” આડ હાથ દબને એ બોલ્યો; “મને મારશો મા ! હું કાઢી દઉં છું”

અઢાર વર્ષનો દૂધમલીયો કણખી : મહેનતુ, ભોળુડો અને ભગવાનથી ડરીને ચાલનારો ખેડુત : જેના અરીસા જેવા પાર-દર્શક મોઢા ઉપર ચોકખું લાલ ચણાંઠી જેવું લોહી ઉઘાળા મારી રહ્યું છે : જેને અર્ધે માથે કપાળ ઝગારા મારે છે : એવો આલકપાળો જીવાન : કડીયા ને ચોરણીની ઢોરી નકોર બોડી : કડીયાને છાતીએ કરચલીયાળી ઝાલર અને કસોનાં ઝુમખાં : પકતી ચોરણીની નાડીએ એક દોથો પચરંગી ઉનનાં ઝુમખાં ઝુલે છે : પગમાં નવી મોજડીઓ પહેરી છે : માથાની લાંખી ચોટ-લીમાંથી બે ઘાટી લટો બેય ખંભા ઉપર ઢળી છે : એવો, કાળી ભમ્મર ને સાફ બે આંખોવાળો રૂપાળો કણખી જીવાન “એ બાપા, મારશો મા !” કહીને પોતાના કાનમાં પહેરેલ પીળા હળદર જેવા રંગના સાચા સોળવજા સોનાની ચાર ચીબે કાઢવા લાગ્યો : ફક્ત ચાર જ ચીબે : બે ઢોકરવાં ને બે પુલીયાં : કાઢતો જાય છે, રોડોઢ ધાધલની બરછી માથા ઉપર તોળાઈ રહી હોવાથી હાંફળો થાતો જાય છે. ઢોકરવાં ઝટ ઝટ નીકળી શકતાં નથી. કાઢી કાઢીને એ બેગીદાસે પાથરેલી પછેડીની ખોઇમાં નાખતો જાય છે. બહારવટીયા ઢોઇ આની જવાની બ્હીકમાં “કાઢય ઝટ !” એવો ડારો દે છે, જવાબમાં “મારશો મા બાપા ! કાઢું છું !” કહી કણખી ઢોકરવાં કાઢે છે. એમ છેલ્લું ઢોકરવું નીકળી રહેવા આવ્યું છે, છૂટા પડવાની હવે વાર નથી.

તે વખતે, “મારશો મા ! એને મારશો મા ! એ બાપા મારશો મા !” એવી આધેરી સડ સંભળાણી. બહારવટીયાના કાન ચમક્યા. આંખો એ અવાજની દિશામાં મંડાણી. બેયુ તો એક ભતવારી ચાલી આવે છે. વાળેવાળ દોડતી આવે છે. માથા પર કાંસાના તાંસળી, રોટલાની પોટકી ને ઝાંઘની નાની દોણી માંઢી છે. તાંસળી ને દોણી ચમકતાં આવે છે.

પાસે આવી. પંદર વર્ષની જુવાનડી પૂરેપૂરી વરતાણી. માથે ભાતીગળ ચુંદડી : ભરતમાં ઢંકાઇ ગયેલ કાપડાનાં અને પેરણાનાં આભલાં ઝગમગીને જાણે પ્રકાશની જાળી પાથરે છે : ડોકમાં દાણીયું ને ઝરમર : હાથમાં ચાર ચાર તસુની હેમની ચીપો મઢેલ બલોયાં, ગુજરી ને ઠેપા : પગમાં કડલાં ને કાંળી : આંગળીએ અણવટ ને વીંછીઆ : કપાળે દામણી : આંખડીમાં કાજળ : સેંથે લીંગળો પૂરેલો : એવી પ્રલગુલાખી મ્હેં-વાળી, ચાર ભેસોની છાશ ફેરવનારા ધીંગા હાથવાળી, રૂપાળી કણખણ આવી. આવનારીના હૈયામાં શ્વાસ માતો નથી.

“એ બાપુ ! મારશો મા ! એને મારશો મા !”

“કાણ છે ઇ ?” બહારવટીઆએ હાકલ દીધી.

“બાપા ! આ મારો વર થાય છે. હજી હમણાં જ હું આણું વળીને આવું છું. એને મારશો મા ! અમારી જોડલી ખંડશો મા ! કહો તો આ મારો એકાએક દાગીનો ઉતારી દઉં.”

“કાઢ્ય, સટ કાઢ્ય !” કહીને જોગીદાસ બાપ તરફ ફર્યો. એની સામે ખોદ ધરી. બહારવટીયો પોતાનું બિરદ ચૂકી ગયો. અને ચરીરથી કાંઈ ન ઉતરાવાય એ વાતનું એાસાણુ આ સુંડલો એક દાગીના દેખીને જોગીદાસને ન રહ્યું. એનું દિલ ચળી ગયું. એને ભાન જ ન રહ્યું કે પોતાને જોગી થઇને રહેવું છે.

કણખણ પોતાની કાયાને અડવી કરવા લાગી. ટપોટપ ટપોટપ દાગીના જોગીદાસની ખોદમાં પડવા લાગ્યા. ને છતાંય રાઠોડ ધાધલની ચકર ચકર ફરતી બરછી જુવાનની છાતી સામી તોળાઇ રહી છે. જુવાનની આંખો ધડીક રાઠોડ ધાધલ તરફ, ધડીક જોગીદાસ તરફ, ને ધડીક પોતાની આ તરફ ડોળા ફેરવતી જાય છે. ને ધરાણું કાઢતી કાઢતી કણખણ ફાસલાવી રહી છે કે “બાપુ, એને હવે મારશો મા હો ! હું તમને આ

તમામ દાગીના ઉતારી દબા. અને આપુ ! તમારે વધુ જોતા હશે તો ઘેરે જઈને મારા પટારામાંથી કાઢી લાવીશ. મારા પીયરમાં બહુ સારું છે ને, તે મને ધણો ય મોટો કરીયાવર કર્યો છે, અને ધ બધાને મારે શું કરવું છે આપુ ! મારા...

એટલું વેણ અધુરું રહ્યું, અને રોઠોડ ધાધલના હાથમાંથી બરછી છૂટી. કેમ કરતાં છૂટી ? રોઠોડ ધાધલને પોતાને પણ એ વાતની સરત ન રહી. બરછી છૂટી. જુવાનની પહોળી, લોહીછલકતી છતીમાં પડી, આરપાર નીકળી. જુવાન ધરતી પર પટકાઈ ગયો. બેય બાબુએ લોહીની ધારો મંડાણી. તરફડ ! તરફડ ! કણખી તરફડવા લાગ્યો.

“અરરર !” જોગીદાસના મ્હોંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. એની ખોઈ હાથમાંથી વછૂટી પડી. જમીન પર દાગીનાનો ઢગલો થયો.

ફાટી આંખે બેય જણા જોઈ રહ્યા.

કણખણની બે કાળી કાળી આંખો તાકી રહી. જાણે હમણાં ડોળા નીકળી પડશે ! એનું આખું અંગ કાંપી ઉઠ્યું. મરતો જુવાન એની સામે મીટ માંડી રહ્યો છે.

બાઈએ ધણીની કોદાળી ઉપાડી. ધકુસ ધકુસ પોતાના માથા પર ઝીંકવા માંડ્યું. માથામાંથી લોહીના રેગાડા છૂટ્યા. મોવાળાની લટો ભીંજાણી. મોઢું રંગાઈ ગયું.

“કેર કર્યો ! કાળો ગજબ કર્યો ! રોઠોડ ! કમતીયા ! કાળ-મુખા ! કેર કર્યો !” જોગીદાસ પોકારી ઉઠ્યો.

“કેર કર્યો ! અરરર !” રોઠોડ ધાધલના મ્હોંમાંથી પડ્યો નીકળ્યો.

“રોઠોડ ! તારું આવું જ મોત થાજે ! તુને ટીપું પાણી ન. મળજે !” જોગીદાસે શાપ ઉચ્ચાર્યો.

ને આંહી ધડુસકારા વખ્યા. ન જોઇ શકાય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. બન્ને બહારવટીયા ભાગી છૂટ્યા. નોખા પડીને નાસી ગયા. ઉભા ન રહેવાયું.

રાઠોડ ધાધલનું ભારી ધુરું મોત થયું. અને જેગીદાસના વંશનું આજે સત્યાનાશ નીકળી ગયું છે.

૧૧

શિ હોરને પાદર ગરીબશા પીરની જગ્યા પાસે પકતી ચોરણી, કણખી જેવું ફેડીયું, ને માથે બોઆણું બાંધીને એક આદમી ઉભો છે. ફક્ત બેટની પછેડી સિવાય બીજી બધી વાતે કણખી જેવો દેખાવ છે. સાંજ નમવા લાગી હતી. જાણે આ આદમી જલ્દી પોતાને ગામ જવા માટે કોઇ ગાડું ગડેરું નીકળવાની વાટ જોતો ફેડાને કાઢે ઉભો હોય તેવું લાગે છે.

બરાબર અંધારા ઉતરવાં શરૂ થયાં ત્યાં એક બોઝાનીદાર પડછંદ અસવાર ઢાલ તલવાર ને બાલા ચકી શોભતો નીકળ્યો.

જેના નામની માનતાઓ ચાલતી ને બીજી બાબુ જેની પાછળ ફાળે ફરતી એ બહારવટીયો જોગીદાસ જ આજ એકલ ઘોડે દિવસ આથમ્યે નીકળેલો. એકલા આંટા દેવાની એને આદત હતી.

કેડાને કાંઠે ઉજળાં લુગડાં ને પછેડીને ભેટ બાંધેલ આદમીને ઉભેલો ભાળી બહારવટીઆએ ઘોડી થોભાવી. એની બોકાની-માંથી ઘેરો અવાજ નીકળ્યો કે

“કેવો છો એલા ?”

“ક...કણબી છું બાપુ !” આદમીએ થોથરાતી જીભે ઉત્તર દીધો.

“કણબી કે ! દીક ત્યારે; ડગલું ય દેશ મા ! નીકર બરછીએ વીંધીશ.”

એટલું બોલીને જોગીદાસ ઘોડીને એ આદમીની થડોથડ લીધી.

“છાતોમાનો આવી જ મારી ઘોડી માથે. બેસી જ બેલાડ્યે. નીકર જીવતો નહિ મેલું.”

એટલું કહીને બહારવટીઆએ પોતાનો પહોળો પંજે લંબાવ્યો. એ આદમીનું બાવડું ઝાલ્યું. એને ઉંચે ઉપાડી લઇ પોતાની પાછળ ઘોડી પર બેસારી અંધારે અલોપ થયો.

માર્ગે જોગીદાસના મનમાં મનોરથ રમે છે કે આ આદમી શિહોરના કેાઇ માલદાર મુખી પટેલીયાનો દીકરો દેખાય છે. એને બાન પકડીને આપણી સંગાથે રાખશું અને એના બદલામાં પટેલ આફરડો રૂપિયાની ફાંટ ભરીને આપણને કુંગરમાં દેવા આવશે !

બાન પકડેલ આદમી પણ જરાયે આકળો બેબાકળો થતો નથી. એને કશો ભય નથી. એના દિલમાં યે આજ જોગીદાસની અન્નેડ ઘોડી ઉપર અસવારી કર્યાનો આનંદ છે.

શિહોરથી ઠેઠ માંડવા ગામ સુધીની મઝલ થઇ. માંડવા ગામનું પાદર આવ્યું. આવતાંની વાર જ એ પાછળ બેઠેલ આદમી બુલંદ અવાજે લલકારી ઉઠ્યો કે

ઠણકો નાર થીયે, (તાડું) ચિત ખૂમા ! ચળીયું નહિ;
ભાખર લીલડીયે, (ઝોલ્યો) જડધર મોઢો જોગડા !

[હે જોગી જેવા જોગા ખુમાણ ! જટાધારી શંકર સરીખા તો પાખર લીલડીને માથે મોઢી પડયા; પરંતુ તારું ચિત તો કોઇ નારીના પગના ઠણકારથી કદાપિ નથી ચળતું.]

દુહાનો અવાજ પારખતાં જ જોગીદાસે ઘોડી થોભાવી. પાછળ નજર કરી. તારોડીયાને અજવાળે પોતે બાન પકડેલ આદમીનું મોઢું જોયું. એ મોઢું મલકી રહ્યું છે અને બન્ને હાથ લંબાવીને એ આદમી બહારવટીયાને ઝોવારણું લઇ રહ્યો છે. ખોલી રહ્યો છે કે

“ ખમા મોળા જોગીને ! આછ તોળાં ઝાઝાં રખવાળાં કરે, મોળા તપસી ! ”

“ કાણુ છો એલા ? ”

“ ચારણુ સાં, મોળા બાપ ! તોળો ભાણેજ સાં ! ”

“ નામ ? ”

“ નામ લખુભાઇ ! આશેં માંડવાનો રેવાશી સાં ! ”

“ ત્યારે પહેલેથી સાચું કેમ ન કહ્યું ? ”

“ મોળા બાપ ! આજ શિહોરથી માંડવે ખગપાળા તો પૂગાય ઇયું નૂતું. અને કણબી થયા વન્યા તોળી ઘોડીને માથે તું બેસાર એમ નૂતો. અટલેં ખોટું બણવું પીયું બાપ ! ”

“ અરે પણ અભાગીયા ! એટલા સાદુ તેં મારી ઘોડીને મારી નાખી ! ”

એટલું ખોલીને મંભીર મુખમુદ્રા વાળો બહારવટીયો હસી પડ્યો. હાથ ઝાલીને લખુભાઇ ચારણને હેઠો ઉતાર્યો. ચારણ નીચે ઉભો ઉભો ખમકારા દેવા લાગ્યો ને બહારવટીયાની ઘોડી અધારે ગાજતી ચાલી ગઇ.

“આ ગામનું નામ ?” બરછીની ચકચકતી અણી નોંધીને સામેનું ગામકું બતાવતા બહારવટી-આએ પોતાના સાથીઓને આશ્વતે ઘોડે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“છ ગામ બોડકી, આપા ! અને બોડકી એટલે તો બેય વાતેં ધી કેળાં ! સમજ્યા કે ?”

“ધી કેળાં વળી કેમ ?” બહારવટીયાએ એ ગામનાં ઘટા-દાર આંબા, લીંબડ અને લીલુડી વાડીઓ ઉપર બરાબર વૈશાખના તાપમાં પોતાની નજરને ચરતી મેલી દધને લોભાતે દિલે પૂછ્યું.

“આપા જોગીદાસ ! એક તો આવું હાંડા જેવું રખિભયું” ગામ : એને તેમાંય વળી આપણા દુશ્મનના કટંબનું ગામ. ”

“કેાનું ?”

“મહારાજ વજેસંગની દીકરીનું. આંહીના ગઢમાં કાંઈ લાવનગરના સોના રૂપાનો પાર નહિ હોય. મહારાજ પણ જાણુશે કે દાયજો લલો દીધો’તો !”

“બોલો મા આપા ! છ વાત ન અને !” બહારવટીયાએ ગામ અને સીમ ઉપરથી પોતાની નજર સંકેલીને બરછી પાછી પગ ઉપર ઠેરવી લીધી. મ્હોંમાંથી ‘રામ’ શબ્દ પડતો સાંભળાયો.

“કાં જોગીદાસ ખુમાણ ! ઘડીકમાં વળી શું સાંભયું ? આમાં કયું નીમ આડે આવ્યું ?”

“કાંઈ નહિ; વજેસંગજીની કુંવરીનાં પોટલાં હું જોગીદાસ કેમ કરીને ચુંથી શકું ? મારે વેર તો છે વજેસંગની સાથે, દીકરી સાથે નહિ. છ તો મારી યે દીકરી કહેવાય. ”

“અરે જોગીદાસ, પણ પૂરી વાત તો સાંભળો !”

“શું છે ?”

“આ વજેસંગની રાણીનાં કુંવરી નથી, પણ આ તો એની એક રખાતની દીકરી: કેાઈ રાખતું નહોતું, તે મહારાજ

ધ્રાંગધ્રાના એક બૂખડ્યા ભાયાતને આંહી તેડાવી, પરણાવી, આ આમ દધને આંહીજ રાખેલ છે. ”

“ તો ય ઇ તો મહારાજની જ દીકરી ઠરી. પેટ ભલે રખા-તનું રહ્યું, પણ લોહી મહારાજનું. હવે મને વધુ પાપમાં નાખો મા ભાઇ ! અને જોડકીને ભાંગવાની વાત મેલી હો. ”

એટલું જોલીને એ લોભામણા રૂપાળા ગામની સીમને જલ્દી વટાવી જવા માટે જોગીદાસે ઘોડીનો વેગ વધાર્યો. પણ એાચીતું જાણે કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ એણે પોતાની બકા ગરદન ફેરવી, પાછળના અસવારોને પ્રશ્ન કર્યો.

“ ભાઇ ! કોઇના ખડીયામાં કાંઈ સોનું રૂપું-થોડું ધણું ચે નીકળે એમ છે ? ”

“ કેમ આપા ! અંતરિયાળ કેમ જરૂર પડી ? ”

“ મહારાજનાં કુંવરીને કાંઈક કાપડું દઇ મેલીએ. દીકરી જો જાણશે કે જોગીદાસ કોકો પાદર થઇને પરજારા ગયા તો બહુ ઘોખો કરશે ! ”

લોકવાયકા એલે છે કે બહારવટીયાએ સીમના કોઇ ખેડુ-તની સાથે મહારાજ વજેસંગની રખાતની પુત્રી માટે કાપડાનું થોડું સોનું મોકલ્યું હતું.

૧૩

સંખ્યાની રૂંઝયો રડી ગઇ છે. માણસ હાથતાળી દધને જાય, એવી ગટાટોપ ઝાડી વચ્ચે ચિરની રાવલ નામની ઉંડી નદીનાં આજાં છીછરાં પાણી ચુપચાપ ચાલ્યાં જાય છે. નદીની બન્ને બાજુ ઝાડી, અને ઝાડીની ઉપર આભે ટેકા દેતી હોય તેવી હવ્વી બેખડો : એ બેખડો ઉપર પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે ડુંગરા ઉભા થયેલા : નદીના વેકરામાં સાવઝ દીપડાનાં પમલાં પડેલાં : બેચ બાજુની જોડ્યોમાંથી નીકળીને ‘જનાવર’ જાણે હમણાં જ

તાજાં પાણી પીને ચારો કરવા ચાલી નીકળ્યાં હોવાં જોઈએ, એવું દેખાતું હતું.

રાવલ નદીને એવે ભયંકર સ્થાને રોજ્ય કોલ્મ દિવસ રજાને ટાણે જોગીદાસ પોતાના ચાલીસ ઘોડેસવારો સાથે તુલસીશ્યામ જાતાં જાતાં રસ્તે ઘડી બેઘડી વિસામો લેવા ઉતરેલ છે. ચાલીસે ઘોડીઓ રાવલ નદીનાં લીલુડા મીઠાં ઘાસ મોકળી ઉભીને ચરે છે, અસવારોમાંથી કોઈ ચકમક જોગવી ચલમો પીવે છે ને કોઈ વળી કરગડીયાં વીણીને હોકા ભરવા માટે દેવતા પાડે છે. જોગીદાસ પોતે તો પોતાની લુજ ઉપર ચડાવેલો ખેરખો ઉતારીને સૂરજના જાપ કરી રહ્યો છે. સૂરજનાં અજવાળાં સંકેદાય છે, તેમ આંહી બહારવટીયાની આંખો પણ ઇશ્વરભક્તિમાં ખીડાય છે.

“જોગીદાસ ખુમાણ ! એક ચણાંઈ ભાર અફીણ હશે તમારા ખડીયામાં ? ” એક કાઠીએ આવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ના બાપ ! મારા ખડીયામાં તો તલ જેટલુંયે નથી રહ્યું.”

“કાંઈ ડાબલીમાં વળગ્યું હશે ? ”

“હજી કાલ્યજ ડાબલી લૂછ લીધીંતી ને ! કાં ? એવડી બધી શી જરૂર પડી છે ? ”

“ભાઈ ભાણ ખુમાણની આંખ્યું ઉઠી છે. માંહીથી ડોળા જાણે નીકળી પડે છે. તે પોપચાં માથે ચોપડવું”તું. અફીણ ચોપડત તો આંખનું લોહી તોડી નાંખત, ને વ્યાધિ કંઈક ઓછી થાત.”

“ખીજ કોઈની પાસે નથી ? ”

“બાપ ! તારા ખડીયામાં ન હોય તો પછી ખીજના ખડીયામાં તે ક્યાંથી હોય ? ”

“આંખે ચોપડવા જેટલુંયે નહિ ? ”

“ક્યાંથી હોય ? એક કોરી પણ કોઈની પાસે ન મળે શેનું લેવું ? ”

“ઠીક જીતવા ! જેવી સુરજની મરજી !”

ચાળીસ ખડીયામાંથી—ચોરાશી પાદરના માલીકાના ચાળીસ ખડીયામાંથી દુઃખતી આંખ ઉપર ચોપડવા જેટલું ચ અફીણ ન નીકળ્યું, એવી તાણ્યતું ટાણું બાળીને જોગીદાસનો જીવ ઉદાસ થઇ ગયો, પણ તરત જ એને અંતરમાં ભોંકામણ ઉપડ્યું. જાણે વિપત્તિ સામે પડકાર દેતો હોય એમ એણે છાતી ગળવીને ખોંખારો ખાધો. ફરી વાર બધું વિસરી જઇને આથમતા સુરજ સામે ખેરખાના પારા ફેરવવા લાગ્યો.

માળા પૂરી થઇ. એ વખતે એક કાઠી ખોઇમાં કાંઇક ભરીને જોગીદાસની પાસે આવ્યો. મૂઠી ભરીને એણે કહ્યું, “આ દ્યો આપા !”

“શું છે ભાઇ ?”

“આ બે મુઠી ટેકવા ખાવ : એટલે કોઠામાં બે ચાર ખોખા પાણીનો સમાવો થાય.”

“ટેકવા વળી શેના બાફ્યા ?”

“બાજરાના.”

“બાજરાના ! બાજરો ક્યાંથી ?”

“ઇ યે વળી સાંમળવું છે આપા ? સુગાશો નહિ ને ?”

“ના રે ભાઇ ! સુગાવા જેવી શાહુકારી બારવટીયાને વળી કેવી ! કહો જોઇએ ?”

“આપા ! આ ચાલીસે ઘોડીને કોક દિ’ જોગાણુ ચડાવ્યું હશે તેનો ચાટેલ બાજરો ચપટી ચપટી ચાળીસે પાવરામાં ચોંટી રહ્યો હશે, એમ એસાણુ આવ્યાથી ચાળીસે પાવરા ખંખેરીને ઇ બાજરાની ધૂધી બાફી નાખી છે !”

“અરર ! ઘોડીયુંનો એકો બાજરો ?”

“એમાં શું આપા ! પાણીમાં ઘોઘને ઓરો’તો. બાકી તો શું થાય ? બાજ આઠ આઠ જમણથી કચકા થાય છે. અને

સૌને ચપટી ચપટી ખાધે થોડોક ટકાવ થઇ જશે ત્યાં તે આપણે તળશીશ્યામ ભેળા થઇ જશું, આપા ! ખાઇ દ્યો. કાંઇ ફકર નહિ.”

‘સૌને વેચ્યો કે ?’

“હા, સૌને. તમ તમારે ખાવ.”

ભૂખમરો ભોગવતા ચાલીસ જણાએ એ બાજરાની મૂઠી મૂઠી બૂધરી ખાઇ, બાકીનો ખાડો રાવલનાં પાણીયા પૂર્યો. અને અંધારું થયે આખી ટોળી રાવલની ભેખડો ઓળંગી ભયંકર કુંગરાઓમાંથી કેડીઓ ગોતી ગોતી તુલશીશ્યામને માર્ગે પડી.

૧૪

“ઉધાડો !”

બરાબર અંધરાને, ઉંચા ઉંચા કુંગરાની ચોપાટ વચ્ચે ઉભેલા એ ધોર વનરાઇ-વીંટયા તુલસીશ્યામ નામના જાત્રા-ધામના તોતીંગ કમાડ પર ભાલાંની ખૂડી બટકાવીને બહારવટી-બાઓએ સાદ કર્યો કે “ઉધાડો !”

“કાણ છે અટાણે ?” અંદરથી દરવાન કાગાનીંદરમાં બોલ્યો.

“મેમાન છીએ, મેમાન ! ઉઘાડ જટ ! વધુ વાત સવારે ખૂજો.”

તોછડે જવાબ મળવાથી દરવાન વહેમાયો. કમાડની તરડ પર કાન માંડ્યા તો ચાલીસ ઘોડાંઓની ધકમક સાંજળી, દરવાન થરથર્યો.

“ઉઘાડ જટ ! ઉઘાડ ભાઈ ! બરછી જેવી ટાઢ અમારાં કાળજાં વીધી રહી છે ! ઉઘાડ.”

“અટાણે કમાડ નહિ ઉઘડે.”

“કાં ? શું છે તે નહિ ઉઘડે ?”

“નહિ ઉઘડે. તમે બારવટીયા લાગો છો.”

“અરે બાપ ! બારવટીયા તો ખરા, પણ કાંઈ શામજી મહારાજના બારવટીયા નથી. એનાં તો છોડાં છીએ. ઉઘાડ જટ.”

“નહિ ઉઘડે. બહાર સુઈ રો.”

“એ-મ ?” જોગીદાસે મોખરે આવીને ત્રાડ દીધી; “નથી ઉઘાડતો ? કહીએ છીએ કે અમે શામજીના બારવટીયા નથી. પણ જે હવે નહિ ઉઘાડ ને, તો હમણાં કમાડ ખેડવીને માલીપા આપશું, અને શામજીની મૂર્તિને માથે એક વાલની વાળી યે નહિ રેવા દેએ. અબધડી લુંટીને હાલી નીકળશું તો તારું મોઢું ખોઈ જેવું થઈ રહેશે. ઉઘાડ ગોલા ! શામજીના આશરા તો ચોર શાહુકાર સહુને માટે સરખા કેંવાય.”

એ ન ભૂલાય તેવો નાદ સાંભળતાં જ દરવાનનો હાથ આપોઆપ અંધારામાં કમાડની સાંકળ ઉપર પડ્યો. અને ‘કી ચૂ...ડ’ અવાજે એય કમાડ ઉઘાડાં ફટાક મેલાયાં. ચાલીસે ઘોડીએ અંદર દાખલ થઈ ગઈ.

x x x

“શામજી દાદા !”

પ્રભાતે જોગીદાસ પાધડી ઉતારીને ખુલતે ચોટલે પ્રભુની શ્યામ પ્રતિમા સામે ઠપકો સંભળાવી રહ્યો છે; “શામજી દાદા ! મારો ગરાસ લુટાય ને મારાં બાયડી છોકરાં શત્રુને ઉંબરે બેસીને બટકું રોટલો ખાય છ તો ઠીક; ભુજમાં બળ હશે તો મારી ઝૂડીને ગરાસ પાછો મેળવશું; પણ દાદા ! તારા કોઠારમાં યે શું કણ ખૂટી ગયું કે મારા ચાળીસ અસવારોને આઠ દિ’ની લાંબણોનું પારણું ઘોડીયુંના એઠા બાજરાના ટેકવા ખાઈને કરવું પડે ! આવડો બધો અન્નતો દુકાળ તારા દેશમાં ! એવો તારો શીયો અપરાધ થઈ ગયો દાદા ! હું શું પાપી માયલો યે પાપીયો લેખાણો ? ”

જોરાવર છાતીના બહારવટીયાને પણ તે વખતે નેત્રોમાં જળજળીયાં આવી ગયાં. પણ એકજ ઘડીમાં એ ચમકી ઉઠ્યો. એના કાનમાં જાણે કોઈ પડલા બોલ્યા કે “ધકુસ ! ધકુસ ! ધકુસ !”

“સાચું ! સાચું ! દાદા, સાચું ! મારું પાપ મને સાંભરી ગયું. હવે તારો વાંક નહિ કાઢું.”

તાણીના દેવતાઈ કુડમાં જઈ જોગીદાસે સ્નાન કર્યું. માથાતો લાંબો ચોટલો કાઢીને નજરે ન પડી જાય તે માટે અંધારામાં સહુથી પહેલો પોતે નાહી આવ્યો. અને કુંગરાના હૈયામાં ‘જય શ્યામ ! જય શ્યામ ! જય શ્યામ !’ એવી ધૂનના પડછંદા ગુંજવા લાગ્યા.

જગ્યાના મહંતે રસોઈની તૈયારી તો ઝડપથી માંડી દીધી હતી. પણ ચાલીસે કાઠીઓ બૂખ્યા ડાંસ જેવા બનીને ધીરજ હારી બેઠા હતા. પેટમાં આગ થઈ હતી. રોટલા થાયછે થાયછે ત્યાં તો મહંતે વારે દોડી દોડી “ભણે જોગીદાસ ખુમાણ ! ઝટ હાલો ! ઝટ હાલો !” એવી ઉતાવળ કરાવતા હતા. ઉપવાસી જોગીદાસ પણ કાંઈ જેવો તેવો બૂખ્યો નહોતો. પરંતુ અન્નમાં ચિત્ત ન જાય અને કાઠીઓ તોફાન મચાવી ન શકે તે કારણથી પોતે માળા ફેરવવા બેસી ગયો. કાઠીઓ બોલવવા આવે તો શાંતિથી

એમજ નવાજ આપતો ગયો કે “હજી એ માળા બાકી છે ભા! હજી એક જાપ અધૂરો છે! હમણે પૂરો કરી લઉં છું!”

૧૫

ભા વેણાને નાથ કાયર થઇ ગયા છે. વજ્રેસંગજનાં કળાને બળ એવ હારી ગયાં છે. મોટી વિમાસણ થઇ પડી છે.

“કાઇ જો જોગીદાસને પકડી મને સોંપે તો મારા ભાવનગર રાજમાંથી એક ચોવીસીનું મ્હોંમાગ્યું ચોસથ્યું કાઢી આપું.”

“છે કાઇ મરદ મૂઝાળો!” એવી હાકલ કરીને બીડદાર કચારીમાં બીડું ફેરવવા મંડ્યો.

જસદણ દરબાર શેલા ખાચર ભાવનગરને ઘેર પરાણા છે. એનો હાથ મૂઝાળા કાતરા ઉપર ગયો. ચોવીસીનું ચોસથ્યું આપવાની વાત સાંભળીને એની દાઢ ગળકી. થાળીમાંથી બીડું ઉપાડીને એણે મોઢામાં મૂક્યું.

“તમે પોતેજ, આપા શેલા?” વજ્રેસંગજએ પૂછ્યું.

“હા દાકાર! છ મહિને ગળામાં ગાળા નાખીને બહારવડીયો હાજર કરું.”

“અરે રંગ શેલા ખાચર!”

એવા રંગ લઇને શેલો ખાચર જસદણ સીધાબ્યા. થોડા દિવસ થયા ત્યાં તો એના કાડીઓ અધીરા થઇ ગયા. ચોવીસીના ચોસથ્યામાંથી પોતપોતાને બટકું બટકું મળવાની લાલચે જોગીદાસને ઝાઝી લાવવા ઉતાવળા થઇ ગયા. અને શેલા ખાચરને જઇ કહેવા લાગ્યા કે

“ભણું આપા શેલા! હવે તો બાંધી બાંધી ઘોડીયું પાછલા પગની પાડું મારી મારીને ઘોઝહારનાં પાછલાં પડાળ તોડી નાખે છે. માટે હવે ઝટ કરો!”

“હા બા, હવે ચડીએ.”

તે અરસામાં જ એક માણસ જસદણની ડેલીએ આવ્યો. આવીને કહ્યું કે “દરબાર ! તમારા ચોર દેખાડું.”

“તું કાણુ છે ?”

“હું જોગીદાસનો જોશ બંનેવાવાળો.”

“આંહી ક્યાંથી ?”

“તકરાર થઇ. મને કાઢી મેલ્યો. હાલો દેખાડું.”

“ક્યાં પડ્યા છે ?”

“નાંદીવેલે : ભાણગાળામાં.”

“કેટલા જણ છે ?”

“દસ જ જણા.”

“વાહ વા ! કાઠીયું ! ઝટ ઘોડાં પકાણો. અને ગાંગા બારોટ, તમારે પણ અમારી હારે આવવાનું છે.”

“આપુ ! મને તેડી જવો રહેવા દ્યો.” ગાંગો રાવળ હાથ જોડીને બોલ્યો.

“ના, તમારે તો આવવું જ પડશે. અને જેવું જુવો એવું અમારું પરાક્રમ ગાવું પડશે.”

એક સો ને વીસ અસવારે શેલો ખાચર ચડ્યા. લીલા પીળા નેજા ફટકતા આવે છે. આલ ધુધળો થાય છે. જોગીદાસને દસ માણસે ઝાલી લેવો એ આપા શેલાને મન આજ રમત વાત છે. સાથે પોતાના આશ્રિત ગાંગા રાવળને લીધો છે. પોતાના જશ ગવરાવવાનો એને કોડ છે.

ભાણુ ગાળાની બેખો હિપર એક સો વીસ માણસોની ધકમક બાળતાં જ જોગીદાસ ઘોડે પકાણી દસે માણસો સાથે ચડી નીકળ્યો. નાનેરા ભાષ ભાણે હાકલ કરી કે

“આપા ! આમ ભુંડાઇએ ભાગશું ? મલકમાં બારે થઇને હવે હળવા થવું છે ?”

“આપ ભાણ ! બારવટીયા તો બચાવ ત્યાં સુધી બચે. બારવટામાં ભાગ્યાની ખોટય નહિ.”

“પણ : આપા ! આમ તો ભુઓ આ શેલો : ઢાગડો કાગડાની માટી ખાવા આવ્યો છે. અને એની મોઢા આગળ ભાણ જોગીદાસ ભાગશે ? એથી તો કટકા થઇ જવું ભલું. આપા ! *દેવળવાળાનું દેવસું ! પાછા ફરો.”

દસ અસવારે જોગીદાસ પાછો ફર્યો. ક્યારે ફર્યો, એ ખબર ન પડી. એથીતો પવન જેમ દિશા પલટાવે એમ બહારવટીએ વાટ પલટાવી. સસવાટા મારતો જાણે વટોળ આવ્યો. એને આવતો ભાળતાં જ શેલાના કટકમાંથી રામ ગયા. કટક ભાગ્યું.

શેલાએ સાદ દીધો : “અરે ભણું કાઠીઓ ! ભાગો મા ! ભાગો મા !”

ભાગતા કાઠીઓએ જવાબ દીધો “ભણું આપા શેલા ! કાઠી કાઠીને દીકરો એમ સાંકડયમાં આવુને નૈ મરે. પડ તો દીમો જોસે બા !” [દુશ્મનને મેદાન તો દેવું જોઇએ.]

જાણે કાઠીઓ દુશ્મનોને પડ દેવા માટે ભાગતા હતા ! ત્યાં તો ‘માટી થાળે જસદણીઆવ !’ એવી રણહાક કરતા ભાણ જોગીદાસે દસે ધોડે બેળાં કર્યાં.

‘ભાગો ! ભણું ભાગો ! પડ દો ! ભણું પડ દો !’ એવી કીકીઆરી કરતા એક સો વીસ કાઠીઓ ઉપડ્યા.

શેલો સાદ કરે છે “એલા કાઠીઓ ! આ તો કાંકરા કરાવ્યા !”

ભાગતા કાઠીઓ કહે છે : “આપા શેલા ! કાંકરા ભલા ! બાકી આંહી ગરમાં જો પાળીઆ થાશે ને, તો રોષ સીદોર અડાવવા થ નહિ આવે !”

---

*દેવળવાળાનું દેવસું : સુરજદેવળ તીર્થના સૂર્ય ભગવાનની દુહાધ. (‘સુરજ દેવળ’ પાંચાળમાં આવેલું કાઠીઓનું તીર્થ છે.)

“સાચું બણ્યું બા !” કહીને શેલો પણ ભાગ્યો.

ગાંગો રાવળ ખૂબો પાડતો રહ્યા કે “એ આપા શેલા ! ગજબ થાય છે. ભાગ્ય મા, ભાગ્ય મા !”

“ગાંગા ! તું હવે હળવો હળવો આવી પોગજો !”

એટલું કહીને શેલો ખાતર કટક સાથે પલાયન થયો. અને આંહી જોગીદાસને જોતાં જ ગાંગાની છાતી ફાટવા લાગી.

“વધન્યાં ! મારા વિસામાનાં વધન્યાં બાપ !”

એમ બબ્બે હાથે વારણું લઇને ગાંગાએ બહારવટીયાને છુલ્લું આજે બિરદાવ્યા.

શરમીદો બનીને બહારવટીઓ બેઠ્યો કે “ગાંગા બારોટ ! આ બિરદાવણીનાં મૂલ મૂલવવાની વેળા આજ માટે નથી રહી. શું કરે ?”

“બાપ જોગીદાસ ! હું આજ મોજ લેવા નથી આવ્યો. હું તો તારા ગણની ગંગામાં નાઇ રહ્યો છું. તું તો અમારું તીરથ કર્યો.”

ગળ મુજબ શીખ કરીને ગાંગાને વિદાય કર્યો.

આંહી શેલા ખાતરે થોડાંક હથીઆર પડીઆર અને થોડાંક ઘોડાં ભાવનગર મોકલી દઇને ઠાકોરને કહેવરાવ્યું કે

“બારવટીયા તો વાંદર્યાં જામાં ! દિ’ રાત ગરની ઝાડીયુંમાં રે’વા વાળા ! સર સામાન મેલુ, ઝાડવાંના વેલા પકડુ પકડુને ઝાડવાં માથે ચડુ ગીયા. ચડુને કુંગરામાં તડહકાવુ ગીયા ! અને યાનો આ અસબાબ અમે આંચકી લીધો તે દહિ મેલીએ છીએ.”

ઠાકોર સમજી ગયા. આ ટારડાં ઘોડાં ને આ સર સામાન જોગીદાસનાં ન્હાય ! શેલો ખાતર છોકરાં ફેસલાવે છે !

ધૂમતો ધૂમતો ગાંગો રાવળ ચાર મહિને જસદણમાં આવ્યો છે. શેલા ખાતરનો દાયરો ભરાયો છે. એવે સમયે કાઠીઓએ ગાંગાને જાહેર્યો : “ગાંગા બારોટ ! બણું હવે બાપુનો

ગીત લખ્ય ! બાણગાળાના ધીંગાણામાં આપુ શેલો ખાચર કેવા રૂડા દેખાણા, ઇ વાતનો ગીત લખ્ય !”

ગાંગા રાવળે મ્હેં મલકાવ્યું : “ગીત તે કેમ કરીને લખ્યું આ ! ચાં તો તમને વાંસામાં ખારવટીયાનાં બાલાં વાગતાંતાં !”

“પણ તાળી જીભે કાંઈ બાલાં વાગતાં સે ? ગીત લખવામાં તારા આપનો કાણું જતો સે ? આર વીધા પળત ખાજ હોળી દીવાળીએ દાત્ય લેજ, આપુની મોજી લેજ, ઇ કાંઈ મક્તીયો માલ છે ?”

“એટલે ! ખોટેખોટાં વખાણુ ગાવા સાદુ મને આપુ પળત ખવરાવે છે ?”

“હા ! હા ! વખાણુ તો કરવાં જોશે. કવિ કેવાનો થીયો છો ?”

“ઠીક ત્યારે, સાંભળી લ્યો. પણ એક કરાર : શીંગથી પીંછા સુધી એક વાર સાંભળી લેવું : વચ્ચે મને રોકવો કે ટોકવો નહિ. આ ગીતમાં તો વડછ છે; એટલે ધડીક આપણું સાઈ આવશે, ધડીક બાણુ જેગીદાસનું સાઈ આવશે, અને છેવટે આપુનો ડંકો વાગશે. માટે મને વચ્ચે રોકો તો તમને સ્વરજના સમ !”

“બલે !”

ગાંગાએ ગીત રચી રાખેલું, તે ઉપાડ્યું :

[ગીત સાવજકું]

બળ કરી અતગ હાલીયો જોંશે
લાવું પવંગ બાણુ ખુમાણુંના લોંચે
ખુમાણુ દીધાં બાલાં તરીંગમાં જોંચે
લોંચરા લગ આવીયો ભુંશે !

[અતિ મોટું સૈન્ય લઈને શેલો ખાચર ચડ્યો : ‘મનમાં હતું કે બાણુ જેગીદાસ ખુમાણુનાં થોડાં કુટુંબી લાવીએ. ત્યાં તો ઉલટાં, પોતાના

ઘાડાંના તરીંગમાં જ ખુમાણોનાં બાલાં ભોંકાયાં, એવાં બાલાં ભોંકાયાં કે
શેલા ખાચર ભોંચરગઢ સુધી ભાગતો આવ્યો.]

જેસી તે હૈયે નો જાણ્યો
અંગ એંકાર અધિકે આણ્યો
આગળ ખુમા તણો હતો અલેણો
(ત્યાં) માથે આવિયો હુસારો મેણો !

[હૃદયમાં કાંઈ વિચાર ન કર્યો. અંગમાં વધુ પડતો અહંકાર
આણ્યો. અગાઉ ખુમાણો સાથે અલેણું તો હતું જ, ત્યાં વળી આ
ખીલું મેણું માથા પર આવ્યું.]

ખાચર ખોટ ફસરી ખાચો
ઝાળે ખુમો ભાણુ જગાચો
કૂડું શેલા કામ કમાચો
ગરમાં જઈને લાજ ગમાચો !

[હે શેલા ખાચર ! તેં ખીજ વાર ખોટ ખાધી. તેં ઝાડીમાં જઈને
ભાણુ ખુમાણુ સમા સિંહને જગાડ્યો. તેં બહુ ખુરં કામ કર્યું. ગિરમાં
જઈને તેં લાજ ગુમાવી.]

ધરપત થીયો સળે ધુડધાણી
રાખી મેલ્યા ડોડ રામાણી
માર્યા ફરતા ડોડ મોકાણી
ઠરડ કાઢ્યો બાલે ઠેખાણી !

[હે ધરપતિ ! તારું સર્વસ્વ ધૂળધાણી થઈ ગયું. તારા ડોડાણી,
મોકાણી અને ઠેખાણીઓને બહારવટીયાઓએ બહુ માર્યા.]

આલણુહરો કર્હુ અલખેલો
ખેલ જઈને ખીજે ખેલો !

ઝાટકીયો દસ ઘોડે ઝીલો
છે વીસુંથી ભાગ્યો શેલો !

[આલા ખુમાણનો પૌત્ર ભાણુ જેગીદાસ તો અલખેલો છે : માટે હે ખાચરો ! તમે બીજે ક્યાંક જઈને રમત રમો ! દસ જ ઘોડે ભાણુ જેગીદાસે ઝપાટા માર્યો, ત્યાં તો છ વીસું (એકસો વીસ) ઘોડા સાથે શેલો ખાચર ભાગી નીકળ્યો.]

“દ્યો ખાપ ! આ ગીત !”

ગીત પૂરું થયું. શેલા ખાચરે આંખો લાલ કરી. ગાંગાને કહ્યું “ખારોટ ! હવે જસદણમાં રે’ તો ગા’ ખા !”

‘ધુડ પડી મારા રહેવામાં !’ કહીને ગાંગો ચાલી નીકળ્યો.

૧૬

તલવારનો ફડકો બોલ્યો, કે તૂર્ન જેગીદાસે ઘોડી થોભાવી. પાછળ જોયું. પૂછ્યું “શું થયું ભા ? ફડકો શેનો સંભળાણો ?”

માણસોનાં મોઢાં ઝાંખા ઝળ પડી ગયાં હતાં. કોઈએ જવાબ ન દીધો.

“નક્કી કાંઈક કાળો કામો કર્યો લાગે છે.”

જેગીદાસે ઘોડી પાછળ લીધી. જઈને જોયું. એક કણખીને તરવારને ઝાટકે મરતો, તરફડતો દીકો.

“આ ફાણુ ભાઈ ?”

“આપા ! આ મૂળા પટેલનો દીકરો : જે મૂળા પટેલે આપણા કુંડલા માથે ઠેક રાજૂદાથી રાજની તોપું ખેંચીને આણી દીધી’તી અને જેના ચાળીશ ઢાંઢા ધ તોપખાંનું તાણતાં મરી જવાથી ઠાકોરે આપણું જૂના સાચર ગામ દહ દીધું, ધ કમતીયાનો આ છોકરો.”

“બાન પકડ્યો તો ને?”

“હા, પણ જીલ કુવાડે કાપ્યા જેવી: આખે માર્ગે ગાળ્યું કાઢી આપા! એની જીભમાંથી લુવારની કોડયનાં પુલ ઝરતાંતાં ઇ ખમી ન શકાણાં તે માર્યો.”

“બાનને માર્યો? ભુરું કર્યું. હવે આપણે કુંડલા ખાઇ રીયા. બાનને માર્યો! શું કહેવું લાઇ? આ પાપનો તો સાત જન્મેય આરોવારો નહિ આવે. કાકર ક્યાંય નહિ સંધરે.”

કુંગરાનાં ગાળામાં મુકામ થયો. ત્યાં બામ પટેલના નરસી અને નાથો નામના બે દીકરાને બાન પકડીને સાથે આણ્યા છે. બહારવટીયાની રીત હતી કે બાન ભાગી ન જઇ શકે તેટલા માટે તેના પગને તળીએ અંગારા ચાંપી દેવા. તે સિવાય તો બાનને સારામાં સાફ ખાત્રા પીવાનું ને સ્વા બેસવાનું આપી પરોણાની રીતે જ રાખતા.

અંગારા તૈયાર થયા, લાલચોળ ધગધગતા અંગારા દેખીને કણખીના બે દીકરામાંથી મોટો નાથો નામે હતો તે રોવા લાગ્યો. એને રોતો દેખીને નાનો નરસી બોલ્યો: “હેલ્ય કાયર! રોવા બેઠો છો! આપણે તો ખુમાણ ખોરડું! સાવરીયાએને ખોટય બેસે. બચાક બારવટીયા વળી અંગારા શું ચાંપશે? આમ જો! આમ આપણી જાણે ચાંપી લેવાય!”

એટલું કહેતો નરસી ઉભો થયો. ઝગતા અંગારા ઉપર સખ! સખ! સખ! પગ માંડીને ચાલ્યો ગયો. પગતળીયાનાં ખોલણાં ફાટી ગયાં અને અંગારા ઓલવાઇ ગયા.

બહારવટીયો જોગીદાસ મીટ માંડીને આ કણખીની હિમ્મત સામે જોઇ રહ્યો, એની આંખો ફાટી રહી. પડખે બેઠેલા સાથીને પૂછ્યું કે “એણે પોતાને ‘ખુમાણ ખોરડું’ કેમ કહ્યો?”

“આપા! એનો કાકો ધરમશી પટેલ પાંચસેં થોડે આપણી વાંસે ભમે છે એટલે ઇ અરધા ખુમાણ જ કહેવાય ને? કુંડલા પંથકના પટેલીયા તો કરાફાત છે આપા!

૧૭

માવતર મદદપાણું કરે, બાપ બારવટે જે
એનાં છોડને ચણ્ય દે, (તું) વેંડરછ વજપાળદે !

[હે વજેસંગ ઠાકોર ! જેનાં માવતર તારી સાથે શત્રુતા કરીને
બહારવટે નીકળ્યા છે, તે જ નાનાં બચ્ચાંને તું ચોપણ આપીને તારે
ઘરે પાળી રહ્યો છે,]

બેળીદાસનાં રાણી, બે દીકરા ને એક દીકરી, એમ
ચારે જણની ઝાલી લઈ મહારાજે ભાવનગર તેડાવી લીધાં
હતાં. રાજ-રખાવટથી જ એ બંદીવાનોને રાખવામાં આવ્યાં હતાં.
દરબારમંદની અંદર જ એ કુટુંબના આવાસ હતાં. આજે

બહારવટીયાનો આદમી ત્યાં જઈ છુપી રીતે ‘આઈ’ની પાસેથી સમાચાર લઈને બાણગાળે આવેલ છે. જોગીદાસ પૂછે છે :

“બાળબચ્ચાંના કાંઈ સમાચાર લાવ્યો છો બાઈ ?

“આપા ! આજ તો આઈએ મોટે ટીપે આંસુડાં પાડતાં પાડતાં સમાચાર કહેવરાવ્યા છે.”

“આંસુડાં પાડ્યાં ? કેમ ? થાકી ગઈ કાઠીઆણી ? ભાવ-નગરના રાજદરબારમાં કાંઈ રખાવટ મોળી પડી ? ઠોકારે કાંઈ કહ્યું ?”

“આપા ! કાઈએ કાંઈ કહ્યું નથી કે કારવ્યું નથી. આઈ થાક્યાં યે નથી. પણ આ આંસુડાં તો બાણમૂલાં કે’વાય. ”

“શું કેવરાવ્યું છે ?”

“કેવરાવ્યું છે કે કાઠી ! હવે બારવટું કોના સામું કરો છો ? મહારાજ તો દેવનો અવતાર છે. મહારાજે પોતે જ આપણી દીકરી કમરીબાઈને ડેડાણ કાટીલાને ઘેરે પરણાવી. અને એક લાખનો દાયજો દીધો. દુશ્મન ઉઠીને બાપ થયો !”

“હા ! ઇ વાત હું જાણું છું. મહારાજ આપણાં ગામ ખાય છે, તે દાયજો કરે, બાપ ! બીજું કાંઈ ?”

“બીજું તો કાઠીને કે’ને કે થોડા દિ’ પહેલાં આપણો લાખો ને હરસર જેય જણ્યા કુંવર નાશલા ને અખુલાની સાથે રમતા’તા. એમાં લાખે કુંવર નાશલાને લપાટ મારી. કુંવર રોતા રોતા મહારાજ પાસે ગયા. જઈને કહ્યું કે “મને લાખે ખુમાણે માર્યું.” તે ટાણે મહારાજના મ્હેંમાંથી શા શબ્દ નીકળ્યા કાઠી ! મહારાજે કહ્યું કે “બેટા ! એનો વાંધો નહિ. એનો બાપ રોજ અમને મારે છે, તો પછી દીકરો તને મારે એમાં નવાઈ શી ? અમે ય વાંસો ચંચવાળી રહીએ છીએ !”

“કાઠી ! આખા દાયરાની વચ્ચે પોતાના ટીલાત કુંવરને આવો જવાબ આપીને મહારાજ ખડ ખડ હસી પડ્યા. પછી પોતે નાશલાને હેતભર્યે હેયે કહ્યું કે

“ભાઈ ! ઇ કેમ ન મારે ? એને શું ખીજ ન આવે ? એના આપ આજ પંદર વરસથી ગામ ગરાસ ખોદીને કુંભરામાં પાટકે છે. પાણાનાં ઓશીકાં કરેછે. ઇ દાઝનો માર્યો દીકરો આપણને ઠોંટકાપણી કરે તો ખમી ખાઈએ ભાઈ ! એને માથે દઃખનાં ઝાડ ઉઝ્યાં છે.”

કાઠી ! આખો દાયરો થંભી ગયો. અને મહારાજે લાખાને ખોળામાં બેસારીને ઉલટું એના હાથની હથેળી પંપાળી, અને પૂછ્યું કે “આપ ! તુને તો વાઝ્યું નથી ને ?”

કાઠી ! આવી રખાવટ રાખનારની સામે હવે ક્યાં સુધી સૂંધ કરવાં છે ? આવા દેવશત્રુને ખોળે તરવાર મેલી દેતાં ન લાજીએ. અને હવે હાથ્યા આવો ! મહારાજના ભેડ બનો.

સમાચાર સાંભળતાં સાંભળતાં બહારવટીયાના હાથમાં ખેરખો થંભી મયો. એની આંખોને ખુણે બે મોટાં આંસુડાં લટકી પડ્યાં. કાંઈ ખોલ્યા વગર જ એ ખેટો રહ્યો. ચારે કોર અધારાં છવાઈ ગયાં.

૧૮

“અમારાં વંશ ક્યાંથી રે ?”

બહારવટીમાં વારંવાર ગામોગામની ગાયો તગડાય છે. એક દિવસ ત્રણસો ચારસો ગાયોનું ધણ તગડીને બહારવટીયાએ નાંદીવેલા કુંગરના ગાળામાં ઠાંસી દીધું. આડી મોટી વાડય કરાવી લીધી. ત્યાં ગાયોને ચરતી મેલીને ભાણુગાળેથી ખીજેજ દિવસ ભાગી નીકળવું પડ્યું. ભાગતાં ભાગતાં ગિર વીધીને બહાર નીકળ્યા. ખીજ મુલકમાં ઉતરી ગયા. નાંદીવેલામાં ગાયો ઠાંસી છે એ વાતનું ઓસાણ પશુ ન રહ્યું.

એક વરસ વીત્યે બહારવટીયા પાછા ભાણુગાળે આવ્યા. જોશીદાસને ત્રણસે ધનુઓ સાંભરી આવી. ઠાંસામાં આવીને જુલે

ત્યાં ત્રણસો ગાયોનાં ખોખાં [હાડપીંજર] પડેલાં. હાંસેલી ગાયો ખડ પાણી વિના રીબાધને મરી ગઇ હતી.

“આપ ભાણ !”

“હાં આપા !”

“અકેકાર થયો.”

“હોય આપા ! બારવટાં છે.”

“બહુ દિ’ બારવટાં ખેડ્યાં. આપ ભાષ બહુ મરાવ્યા. કણખીઓનાં ધીસરાં કરવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખી. અઢાર સો હત્યાયું લીધી. અને આ ગાય માતાજીયુને તમડવામાં તો ત્રાસ જ નહોતો રાખ્યો. વાછરને માતાઉંથી વછોડાવીને અનોધા નિસાપા લીધા. આમાં વંશ ક્યાંથી રે’શે ?

“આપા ! છ બધું સંભારે છે શીદ ?”

“સમસર્યું રે’તું નથી. એટલે સંભારું છું—ફીક સંભારું છું. આટલાં પાપનો પોટલો બાંધવા છતાંય ખુમાણોમાંથી કોઇ પડખામાં ન આવ્યો. સાવરીયાઓ ગરાસ માંડી માંડીને ભાડાંની ગાડીયું હાંકવા લાગ્યા. કાકાઓને પોતપોતાનાં છ છ ગામનું ગળપણ વા’લું થયું. હવે આપણે ક્યાં સુધી રજળશું ? શો ફાયદો કાઢશું ? ઝલાશું તો કૂતરાને મોતે મરશું.”

“તર્યાં આપા ? કેમ કરશું ? તરવાર છોડશું ?”

“હા.”

“તો હાલો ભાવનગર.”

“ના. હેમાળે.”

“કાં ?”

“જોગીદાસની તેગ ભાવનગરના ધણીને પગે તો ન છૂટે. કેલાસના ધણીને પગે છૂટશે.”

“હેમાળો ગળવો ઠર્યો ?”

“હા, તે વગર આ પાપનો પાર નહિ આવે.”

ભાણુ-વજ્રજાતી વાળો ભાણુ રોષ પડ્યો: ‘આપા ! આપા !’
કહી ખોળે ઢળી પ્રડ્યો.

“રો મા આપ ! મને રોડ્ય મા. તું છોકરાને ઓથ દેજો.
ને હું મારા એકલાના નહિ, પણ આપણા સહુના મેલ ધોવા
જઈ છું. અને ભાણુ ! જોજો હો, જેખસીયાણી માની ને
ભાણુ હીપા-જસાની સાર સંભાળમાં મોળું કેવરાવતો નહિ
હો ! આપુનું મામતરું છે.”

જોગીદાસ હિમાલયે મળવા ચાલ્યા. જાણે એક હિમાલય
ખીબ હિમાલયને મળવા ચાલ્યો.

જોગીદાસ હેમાળે મળવા ચાલ્યાની જાણ લાવનગરમાં થઈ.
મહારાજની સન્મુખ જ બહારવટીયાના દીકરા રમે છે. રાણી-
વાસમાં બહારવટીયાની રાણી બેઠી છે કે જેણે પંદર પંદર વરસો
થયાં ધણીનું મ્હેનું જોયું નથી. અને જોગીદાસ હેમાળામાં ગળે
તો લાવનગરના વંશ ઉપર બદનામીનો પાર નહિ રહે !

મહારાજે બહારવટીયાને પાછો વાળવા માટે માણસો દોડાવ્યાં.
પ્રમાણુ દાયરાને અંદરો કહેવરાવ્યો કે “જટ આડા ફરીને
આપાને પાછો વાળો, હું એને બોલે બહારવટું પાર પાડું.”

પ્રમાણુને સાન આવી. આપાની પાછળ ધોડાં દોટાવી
મૂક્યાં, ગુજરાતની પેલી ભાણુના સીમાડા પરથી આપાને
પાછા વાળ્યા. જોગીદાસ બોલ્યો,

“ભાણુ ! હવે મગને શા સાર ધરમાં લઈ જવ છે ?”

માર્ગે જસદણમાં મુકામ કરેલ છે. પ્રમાણુ દાયરા ડેલીએ
ખેસીને કસુંબા કાઢે છે તે વખતે અંદરથી કહેણ આવ્યું કે
“મદમાંથી આપ સહુ પ્રમાણુ ભાણુઓનાં દુઃખણાં લેવા
આવે છે.”

“બલે, પધારો ! પ્રમાણુનાં મોટાં ભાગ !”

ધરતી ન દૂભાય તેવાં ધીરાં ડગલાં દેતાં ઋષુક કાઠીઆણી ચોપાટમાં આવ્યાં. મોઢે એંશી-નેવું વરસની રેખાઓ અંકાધ મધ છે: અંગ પર કાળું ઓઢણું છે: જોતાં જ જોગમાયા લાગે છે: મ્હોંમાંથી પુલડાં ઝરે છે.

એક પછી એક સહુની ઓળખાણ ચાલી. આપ પૂછતાં જાય કે “આ કોણ?”

“આ ફલાણા ! ફલાણા !” એમ જવાબ મળે છે અને આપ દુઃખણાં લ્યે છે. એમ કરતાં કરતાં આપ ખીન્ને છેડે પહોંચ્યાં. આધેથી પૂછ્યું,

“આ કોણ?”

“છ જોગીદાસ ખુમાણ !”

“આ પંડયે જ જોગીદાસ ખુમાણ?”

આપ એકી ટશે જોધ રહ્યાં. ઉગમણી દિશાએ ખેસીને બહારવટીયો ખેરખો ફેરવે છે. માથું નીચું ઢાળ્યું છે. અંતરના કંડાણમાંથી સરજ ! સરજ ! એવા ધ્વનિ ઉઠે છે. ધ્વનિ સંભળાતા નથી, માત્ર હોઠ જ જરી જરી ફફડે છે. કાઠીઆણીએ જાણે કે આજુથી ઉતરી આવેલા કાંઈ જોગદરને જોયો.

“આપા !” દાયરામાંથી કાંઈ ખોદ્યું; “આપા ! આપ તમારાં દુઃખણાં લેવા આવ્યાં છે.”

“ના બાપ !” આપ ખેલી ઉઠ્યાં, “એનાં દુઃખણાં નહોય. એ માનવી નથી, દેવ છે. લખમણ જતિનો અવતાર છે. એને માથે હું હાથ ન અડાડું. એને તો પગે જ લાગીશ.”

છેટે ખેસીને ત્રણ વાર આપએ બહારવટીયાની સામે પોતાના મંદીરનો પાલવ ઢાળી માથું નામાવ્યું.

જોગીદાસે તો સ્ત્રી દેખીને પોતાના મ્હોં આડે ફાળીયું નાખ્યું હતું. પણ આભાસે આભાસે આધનો ઓળો ત્રણવાર

નમતો દેખાયો. અને ત્રણે વાર જોગીદાસે સામું શિર નમાવ્યું. એક બોલ પણ બોલ્યા વિના : ખેરખાનો એક પારો અટક્યા વિના : આંખનો પલ્લકારો માર્યા વિના.

છાતી પીગાળી નાખે એવો આ દેખાવ હતો. દાયરો આખો મુંગો બની શ્વાસ પણ ડરતો ડરતો લેતો હતો. સહુને જાણે સમાધિ ચડી હતી.

એમાં આદ્યે ચુપકીદી તોડી : આખા દાયરા ઉપર એની આંખ પથરાઈ ગઈ. સહુનાં મ્હેં નિરખી નિરખીને એણે કેશ કાઢ્યાં :

“ખુમાણ ખોરડાના ભાઈયું ! હું શું બોલું ? તમે ખોરડું સળગાવી દીધું. તમે કટંગ-કુવાડ ચલાવ્યા. તમે પારકા કુવાડના હાથ થઈને લોલુડા વનનો સાથ જ કાઢી નાખ્યો ! તમે જૂથ બાંધીને આ જતિપુરુષને પડખે ઝુકી ન શક્યા માડી ! તમને ધરનો છાંયો વાલો થઈ પડ્યો ? ચીલડાંની ગાંસડી છુટી પડે તેમ આખું આજ્ઞા પેટ નોખું નોખું થઈ ગયું ! અરે તમે પોતપોતાની પાંચ પાંચ ગામડી સાચવીને છાનામાના બેસી ગયા ? આ દેવ-અવતારીને એકલો બહારવટે રજાવા દીધો ? તમે કાંડે જાલીને જોગીદાસ શત્રુને હાથ દોરી દીધો ? પારકાએ આવીને ઠેઠ પેટમાં નોર પરોવી દીધા ત્યાં સુધી એ તમને કાળ ન ચડ્યો ?”

દડ ! દડ ! દડ ! આદ્યની આંખોએ આંસુ બ્હેતાં મેલ્યાં. હેલું વેણ કહ્યું :

“ખીજું તો શું બોલું ? પણ કાઠીને વળી ગરાસ હોતા હશે ? કાઠીના હાથમાં તો રામપાતર જ રહેશે. અને ભાઈ બોજ ખુમાણ ! કાઠી વંશના જે કટંગ-કુવાડ બન્યા હશે, તેનાં પાપ સરજ શે સાંખશે ? નહિ સાંખે.”

એટલું કહીને આદ્ય એરડે ચાલ્યાં ગયાં. આંહી દાયરો શંભો જ રહ્યો.

જેગીદાસના કાકા ભમોદરા વાળા ભોજપુમાણના મ્હેં પરથી વિભૂતિ ઉડી ગઇ. આઇની વાણીમાં એણે ભવિષ્યના ખોલ સાંભળ્યા.*

દાયરાના મન ઉપરથી ગમગીનીનો પડદો તોડવા માટે ચારણે મોટે સાદે દુહો લલકાર્યો કે

અંગરજે મલક ઉંટાકીયો, મયણ કેતોક માણ
ત્રણે પરજી તોળીયું, (એમાં) ભારે જોગો ને ભાણ !

[અંગ્રેજોએ આવીને સોરઠ દેશ તોળી જોયા. આ ધરતી કેટલીક વળનદાર છે તે તપાસી જોયું. કાઠીઓની ત્રણે પરજોને તોળી જોઈ. એમાં ભાણ ને જોગીદાસ બે જ જણા વળનદાર નીકળ્યા]

૧૯

સ મસામા બે શત્રુઓ બેઠેલા : વચ્ચે કસુંબાની કટોરી
જલકે છે : પચીસ વરસનાં વેર એ બે ય શત્રુઓની
આંખોમાંથી અત્યારે નીતરી ગયાં છે. વજ્રેસંગ ઠાકોર અને
જેગીદાસ પુમાણ સમાધાની કરવા બેળા થયા છે.

“હ્યો આપા ! માગી હ્યો !” અંજલિમાં કસુંબો લઇ
ઠાકોરે હાથ લંબાવ્યો.

“માગી લેવાનું ટાણું ગયું મહારાજ ! આજ તો તમે
આપો તે લઇ લેવું છે. માટે બોલી નાખો.” એમ કહીને
બહારવટીયાએ ઠાકોરની અંજલિ પોતાના હાથે પકડી પોતાનું
ઝોં નમાવ્યું.

“ત્યારે આપા ! એક તો કુંડલા.”

“કુંડલા ન ખપે મહારાજ !” બહારવટીયાએ હાથ ઉંચો કર્યો.

ઠાકોર ચમક્યા : “આ શું બોલો છો આપા ? કુંડલા સાદું
તો આ જંગ મચાવ્યો, અને હવે કુંડલા ન ખપે ?”

આજ એનો પણ વંશ નાબદ થયો છે.

“ન ખપે. મહારાજ બોલ્યા એટલે હું માની લઉં છું કે કુંડલા મને પોગ્યા. પણ પણ હવે મારું અંતર કુંડલા માથેથી ઉતરી ગયું છે. મારો બાપ મુલો તે દિં મહારાજે મોટેરો દીકરો બનીને મુંડાવેલું. એટલે નાવલી-કાંઠો ભલે મોટેરાને જ રહ્યો. વળી બીજી વાત એમ છે કે કુંડલા વિષે મને વહેમ પડ્યો છે. ચારણનો દુહો છે કે,

કીં થે તારા કુંડલા, બડ વખતાને ભોગ્ય !

આલણકા આરોગ્ય, હોય નૈ ઠસળે હાદાઉત !

આ દુહો મને વહેમમાં નાખ્યો છે. અરથ તો સવળો છે કે ‘હે હાદાના પુત્ર ! તારા કુંડલા વખતસિંહજી શી રીતે ભોગવશે ? હે આલણકા ! એનાથી હેમખેમ કુંડલા નહિ ખવાય !’ પણ એથી ક્ષણેટો અરથ પણ નીકળે છે. મારે કુંડલાને દીખે અમે નહિ ચડીએ ! કુંડલા તો ભલે મહારાજને રહ્યું.”

“ત્યારે એક આંબરડી કખૂલ છે ?”

“હા બાપા ! બબરે બયું ગામ.”

“બીજું બગાયું.”

“એ પણ કખૂલ : સોના સરખું.”

“એ બે તમને : વીરડી ને રખારીકું આપા ગેહાનાં છોડને.”

“બરાબર.”

“આગરીઆ ને બોકરવું આપા બાણને.”

“બાજબી.”

“ઠવી ને જેજદ ભાષ હીપા જસાનાં મજમુ. થયા રાણ ?”

“સત્તર આના.”

“કાંઈ કાચવણ તો નથી રહી જતી ને આપા ભાષ ? જેજે હો ! જમત અમારી સોમી પેદીએ પણ બાલનમરને ‘અધરમી’ ન બાખે.”

“ન લાખે આપા. લાખે એની જલમાં કાંટા પરાવાય.”

“ત્યારે આપા લાખ ! મને લાગે છે કે તમારા દીકરા તમારું ગઢપણ કદિક નહિ પાળે તો ?” ઠાકોર હસ્યા.

“તો આંહી આવીને રહીશ આપા !”

“ના, ના, આંહી થે કદિક આ મારાં પેટ-પપુલા નારલા પલટી નય. આજ કોઇનો ભરોસો નહિ કોઇની ઓશીયાળ નહિ. રાજ તમને ‘જરા’ ખડીયાખરચી દાખલ આપે છે જીવો ત્યાં સુધી આવ્યો પાઓ.”

બહારવટીયો આભો બન્યા x જરા ! ત્રીસ હજારની ઉપજ આપનાર જરા ગામ ઠાકોરે ખડીયા ખરચીમાં નવાજ્યું.

જોગીદાસે ઠાકોરના હાથમાંથી કંસુઓ પીધો. સામી અંજલિ પીવરાવી. વસ્તીને વધામણી સંભળાવવા રહુ કચેરીમાં આવ્યા.

બહારવટીયાને શરણાગત નહિ પણ સમવટીઓ કરીને ઠાકોરે પોતાની સાથે અરધોઅરધ ગાદી પર બેસાર્યો. અને બાંદીજનોએ બેયને ત્રોવડ તરીકે ખિરદાવ્યા :

વજો અવરંગશા વહાં, દરંગો જોગીદાસ

તાણહાદદ વખતાતણુ, આખડીયા ઓનાડ.

[બેમાંથી કોનો વત્તો ઓછો કહ્યું ? વજો મહારાજ ચૈરાંગજેળ જેવો વીર, ને સામો જોગીદાસ પણ દુર્ગાદાસ જેવો : એક વીર વખતસિંહને

x આ ‘જરા’ વિષે એમ પણ બોધાય છે કે એ ખડીયાખરચી તરીકે નહિ, પણ જોગીદાસના દીકરા દાખા હરસૂરની ધોતલીમાં અપાયલું.

કહેવાય છે કે આ ‘જરા’ ગામ જોગીદાસના વિદેહ પછી પણ એના વંશમાં ચાલુ રહેલું. ત્રીજ પેઢીએ એલલ ખુમાણના વખતમાં એ વંશનાં એક વિધવા બાઈએ, પોતાને પિત્રાઈઓ ગરાસ ખાવા દેતા ન હોવાથી ‘જરા’ વિષેનો દસ્તાવેજ દરબારી આધિકારીને આપ્યો. આધિકારીએ જોયું કે ‘જરા’ તો ફક્ત જોગીદાસની હૈયાતી પૂરતું જ બક્ષાયલું. એણે રાજમાં બહેર કરીને જરા ખાદસા કરાની લીધું. પૂછવા જતાં ગંગા ઓઝાના રાજપુરૂષે કહ્યું કે “જરા (જર) તો શાકમાં પડી યું !” ગ

તનય, ને ખીજે વીર હાદા ખુમાણનો તનય : બન્ને બહાદુરો સામ-
સામા યુદ્ધ ખેલી નહયા.]

એ બિરદાવણી સાંભળતાં વજ્રેસંગળ ‘વાહ કવિરાજા’ કહી
મલકાય છે. જોગીદાસની સમવડ ગણવાનો એને શોય નથી.
મોટા મનનો શૂરપતિ રાજ થાય છે. ને જોગીદાસનાં ગુણગાન
વધુ રૂડાં બને છે :

તું પાદર જૂના તણે, ફેસળીઓ ફાળે
(તે દિ) ખીબડીયું બંગલે, (તું)ને જોવે જોગીદાસીઆ !

[હે જોગીદાસ ! તું જે દિવસ જૂનાગઢને પાદર ફાળ લઈને ચાલ્યો
હતો, તે દિવસ તને ખીબડીઓ મોટા બંગલાની ખારીઓના ચક્રમાંથી
નચનો ભરી ભરી નિરખતી હતી.]

“ સાંભળો આપાભાઈ ! તમારાં શૌર્ય અને સ્વરૂપ કેવાં ! ”
એમ કહીને સાગરપેટો ઠાકોર બહારવટીયાને હસે છે. પણ
બહારવટીયાના કાન જાણે પુટી ગયા છે. માથું નમાવીને એ તો
કચેરીમાં ચે બેરખો જ ફેરવે છે. એટલું જ બોલે છે કે “ સાચું
ખાપા ! ચારણો છે, તો ફાવે તેમ બિરદાવે. ”

પણ બંદીજનો તો તે દિવસ ગાંડાતૂર બનેલા હતા. કવિ-
તાનાં નીરમાં બહારવટીયાને તરબોળ બનાવવો હતો : દુહા
રેલવા લાગ્યા :

દત સુરત ટેકો દઈ, રાખીતલ પ્રજરાણુ !
બળભળતી ખુમાણ, જમી જોગીદાસીઆ !

[હે પરજોના રાજા ! કાઠીઓની પૃથ્વી બળભળીને નીચે પટકાઈ
જવાની હતી, તેને દાન તથા શૌર્યના ટેકા દઈને તેજ ટકાવી રાખી
હે જોગીદાસ !]

જોગો જોડ કમાડ, માણો મીતળપર ધણી
ન થડક્યો થોભાળ, હુકળ મચીએ હાદાઉત.

[નેટાદાર કમાડ જેવો જોગીદાસ ! મીતીઆળાનો ધણી : કુદ્ધ મચતી વેળા જરાયે ન ચડકચો.]

કરડયે કાંઠે થીયે, પરડોતરાં પ્રજરાણુ !
ડસતલ તું દહીવાણુ, ઝાંઝડ જોગીદાસીઆ !

[બીજાં નાનાં સાપોલીયાં ડસે તેનાથી તો શું થવાનું હતું ? પણ ભાવેણના નાથને તારા જેવો મોટો ફણીધર ડર્યો ત્યારે જ એનું ઘેર ચડયું.]

જોગા ! જલમ ન થાત, ઘણુમૂઠા હાદલ ઘરે
(તો તો) કાઠી કીં કે'વાત, સામી વડય સૂખા તણી !

[હે જોગીદાસ ! મહામૂઠા હાદા ખુમાણને ઘેર જો તારો જન્મ ન થયો હોત, તો કાઠી મોટા સૂખા મહારાજનો સમોવડીયો ક્યાંથી સેખાયો હોત ?]

અને ચારણોએ છેલ્લી જગ ચડાવી :

ધૂવ ચળે, મેરૂ ડગે, મહોદધ મેલે માણુ
(પણ) જોગો કીં જાતી કરે, ખત્રીવટ ખુમાણ !

[ધૂવ તારો ચઢાયમાન થાય, મેરૂનાં શિખર ડગે, મહોદધ પોતાની મેરુદ મેલે, તો પણ જોગો ખુમાણ પોતાની કત્રીવટ કેમ જાતી કરે ?]

બહારવટીયાની બિરદાવણ સાંભળી સાંભળી મહારાજ જાણે ધરાતા જ નથી. આરણેને સામા હોંકારા પણ પોતે જ આપી રહેલ છે. શબ્દે શબ્દે પોતે બહારવટીયાની સામે મીટ માંડી રહે છે. જોગીદાસ એની નજરમાં જાણે સમાતો નથી. બહારવટીયાના શુભવિસ્તારની સરખામણીમાં ગોહિલનો રાજવિસ્તાર નાનકડો લાગ્યો.

ન્યારે મહારાજનું દિલ આટલું ડોલી રહ્યું છે, ત્યારે બહારવટીયાના ખુદના અંતરમાંથી તો આ બધી બિરદાવણ, પોયણને

પાંદડેથી પાણી દડે તેમ દડી પડી. એના મુખડાની ગરવાઈ જરાય ઓછી ન થઈ. એ તો સૂરજના જાપમાં તલ્લીન છે. ને એને તો પોતાનાં પાતક સાંભરે છે. પોતાના મનવાને મારી મારીને એ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

મહારાજે ઇસારત કરી, એટલે સભામાં રંગરાગ મંડાયા. સારંગીને માથે સુવાળી કામઠીઓ અડી ને અંદરથી કૂણા કૂણા સૂર ઉઠ્યા. સાથે સ્ત્રીઓનાં ગળાં ગળવા મંડ્યાં. નરમાં ઉપર ઉસ્તાદની થાપી પડતાં તો રણણ ઝણણ ધૂધરા બોલ્યા અને કિન્નરકંઠી રામજણીઓનો મુજરો મંડાણો,

વળે મહારાજ ; કનયોલાલ : રસરાજનો જાણે અવતાર :
અને માર વંશનો મોજલો બેટડો : જેવો સંગ્રામમાં તેવો જ
રસભોગમાં : વીણી વીણીને અમૂલ્ય વારાંગના તેડાવી હતી.
કેમકે આજ તો અનુપમ ઉજવણું હતું : જોગીદાસનું બહારવટું
પાર પડ્યું હતું. વારાંગનાનાં ગળાં ગહેકવા લાગ્યાં.

અને જોગીદાસે પીઠ દીધી ! આંખો અધમીચી હતી, તે પૂરેપૂરી ખીડી દીધી. બેરખો તો હાથમાં ચાલી જ રહ્યો છે.

વળે મહારાજ કાંઈ સમજ્યા નહિ. એણે જાણ્યું કે બહાર-વટીયો દિશા બદલવાની કાંઈક વિધિ કરતો હશે. નાચ સંગીત ખીલવા લાગ્યાં. કચારી જાણે ગણિકાઓના સૂર-સરોવરમાં તરવા ને પીગળવા લાગી.

ઓચીંતો જોગીદાસે બેટમાંથી જન્મેયો ખેંચ્યો. કચેરીમાં એ હથીઆરનો ચમકારો થયો, અને ‘હાં હાં ! આપા !’ કહીને મહારાજે જોગીદાસનું કાંડું ઝાલ્યું. જન્મેયાની અણીને બહારવટીયાની આંખના પોપચાથી ઝાઝું છેડું નહોતું.

“ આપા લાઇ ! આ શું ? ”

“ કાંઈ નહિ આપા ! આંખો ફાડું છું. ”

“ કાં ? ”

“ એટલે તમે સહુ આ નાચમજરા નિરાંતે ચલાવો. ”

“ કાંઈ સમજતું નથી આપાભાઈ ! ”

“ મારવા રાવ ! તમે મારવાડ થકી આવો છો, તમારે પરવડે. પણ હું કાઠી છું. મારી મા-બોન્યું નાચે, ને ઇ હું બેઠો બેઠો જોઉં, એમ ન બને. ”

“ અરે આપા ! આ મા-બોન્યું ન કેવાય. આ તો નાય-કાઈ. એનો ધંધો જ આ. ગણિકાઈ ગાય નાચે એનો વાંધો ! ”

“ ગણિકાઈં તોય અસ્ત્રીનાં ખોળીયાં : જનેતાના અવતાર : જેના ઓદરમાં આપણે સહુ નવ મહિના ઉઝરીએ એ જ માતાજીનાં કુળ : બધું એકતું એક, બાપા ! તમે રજપૂત, ઝટ નહિ સમજી શકો. પણ મને કાઠીને તો દીવા જેવું કળાય છે. હવે જો ઇ માવડીયું પગતો એકેય ઠમકારો કરશે તો હું મારી આંખોનાં બેય રતન કાઢીને આપના ચરણમાં ધરી દઈશ. ”

*નાય મુજરા બંધ કરવામાં આવ્યા.

મહારાજે બહારવટીયા જોગ પૂરેપૂરા નિરખ્યા. અંતર ઓળ-ધોળ જઈ જવા લાગ્યું. જોગીદાસ જીવ્યા ત્યાં સુધી પોતાના ભાઈ કરી પાળ્યા.

અન્ય સંભળાતા પ્રસંગો :

*કવિ શ્રી ન્હાનાદાદે એક પ્રસંગ એમ પણ સંભળાવે છે કે ગાયકવાડ તથા ભાવનગર રાજની વચ્ચે સીમારાની મોટી તકરાર હતી. કેમેય ગુન્ય નીકળે નહિ. બન્ને રાજ્યોને એમ સૂઝ્યું કે જોગીદાસ બહારવટીયા સત-વાદી છે. સીમાડાનો અજોડ માહેતગાર છે. એ ખરો ન્યાય તોળશે. માટે એને જ આ તકરારનો ફડચો સોંપાયો હતો. સતવાદી બહારવટીયાએ ભાવનગરની સામે કારમું વેર ચાલુ હતું છતાં સત્ય ભાખ્યું : ફડચો ભાવનગરના લાભમાં ગયા. એ પ્રસંગના ગુસ્તાનમાં બહારવટીયાને તેડાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે આ ઘટના બની હતી.

શ્રી. ધીરસિંહજી ગોહિલે કહ્યું જણાવે છે :

“ન્યારે ઠાકોર અને જોગીદાસ કસુંબો લેવા ભેળા થઈ તંબુની બહાર બેઠા હતા, ત્યારે આવ્યો એક સાપ નીકળ્યો. બધા એ સાપને દેખી ભાગ્યા. ફક્ત જોગીદાસ બેઠા રહ્યા. સાપ જોગીદાસ તરફ ચાલ્યો.

ઠાકોર કહે “જોગીદાસ, ભાગો !”

બહારવટીયો કહે “ના મહારાજ ! આપ દેખો તેમ મારે સાપો-લીઆથી ડરીને તગ ! તગ ! ભાગવું ન પરવડે !”

પલોંઠી ઠાંસીને બહારવટીયો બેસી રહ્યો. સાપ એના શરીર પર ચડ્યો. માથા ઉપર ફેણ લઈ ગયો. પછી ઉતરીને ચાલ્યો ગયો. જોગીદાસ જેમના તેમ બેઠા રહ્યા.

ઐતિહાસિક કથાગીત : બંલોડ

[આ ગીતના રચનાર કોણ, તે નથી જાણી શકાયું. બાવનગર રાજના આશ્રિત હશે એમ લાગે છે. બાવનગરના રાજકવિ શ્રી પીંગળશી-ભાઈના જૂના ચોપડામાંથી, એમના સૌજન્યથી આ પ્રાપ્ત થયું છે.]

પડ ચડિયો જે દિ' જોગડો પીઠો

આકડીયા ખાગે અરડોંગ,

જરદ કસી મરદે અંગ જડિયા

સમવડિયા અડિયા તરસોંગ. ૧

[જોગીદાસ ને પીઠો ખુમાણ યુદ્ધમાં ચમ્યા. શૂરવીરો ખડમ લઈ આફળ્યા. મરદોએ અંગ પર બખ્તર કર્યાં. બરોબરીયા સિંહોએ જાણે જંગ માંડ્યો. (સિંહોને ‘તરસોંગ’ ત્રણ સોંગડાં વાળા કહેવામાં આવે છે.)]

જુધ કરવા કારણ રણ જૂટા
 સાંકળ તોડય બહૂટા સિંહ,
 માંડે ખેધ ખેધ ખુમાણો
 લોહ તણે સર જાણે લોહ. ૨

[યુદ્ધ કરવાને કારણે બહારવટીયા રણમાં ધરયા. જાણે સિંહ સાંકળ તોડીને વહૂટયા. ખુમાણોએ મરણીયા થઈ વેર માંડયું. જાણે એ તો લોહાની ઉપર આંકેલ લીટી ! ભૂંસાય જ નહિ.]

કસંપે ખોયા મલક કાઠીએ
 કરિયો ધરમાં કટંબ કળો;
 સાવર ને કુંડલપર સાડ
 વધતે વધતે વધ્યો વળો. ૩

[પરંતુ કાઠીઓએ કુસંપને કારણે મુલક ખોયા. ધરની અંદર જ કુંટુંબ-કલહ કર્યો. સાવર ને કુંડલા માટે વેર વધવા જ લાગ્યાં.]

મત્ય મુંઝાણી દશા માઠીએ
 કાઠી બધા ચડયા કડે,
 ચેલો ભાણુ આવીયા ચાલી
 જોગો આવધ અંગ જડે. ૪

[પણ માઠી દશાને લીધે તેઓની મતિ મુંઝાણી. કાઠીઓ બધા કડે ચડયા. જસદણનો ચેલો ખાચર અને ભડલીનો ભાણુ ખાચર આવ્યા. તે વખતે જોગીદાસ અંગ પર આધુધ કસતો હતો.]

વેળા સમો ન શકિયા વરતી
 ફરતી ફેજ ફરે ફરંગાણુ,
 માયું થીયા જેતપર લેળા
 ખાચર ને વાળા ખુમાણુ. ૫

[કાઠીઓ સમય ન વર્તી શક્યા. ચોફેર અંગેજીની ફેજ ફરતી હતી. છતાં બધા ભાઈઓ જેતપરમાં લેળા થયાં. ખાચર, ખુમાણુ ને વાળા, ત્રણે.]

વહરા તસર સિંધુ વાળ્યા
સજ્યા રણ વઢવા ભડ સોડ
પાવરધણી બધા પરિચાણે
મળુને સર બાંધે મોડ. ૬

[ધાર સિંધુડા રાગ વાગ્યા. સુભદ્રો રણમાં વઢવા માટે સજ્જ થયા. પાવરના સ્વામીઓ (એટલે કે પાવરમાંથી આવેલા કાઠીઓ) બધાએ પ્રાર્થના કર્યા કે કાકા મુળવાળાના શિરપર સરદારીની પાધ બાંધાવીએ.

મૂળુ સાચો અખિયો માણે
જાણે દાય ન ખાવે ઝેર,
ફરતો ફેર મેરગર ફરવો
વજમલસુ આદરવો વેર. ૭

[મુળા વાળાએ સાચી સલાહ આપી કે બાઈ! મેરની પ્રદક્ષિણા કરવી જોઈએ મુશ્કેલ છે, તેટલું જ વિકટ વળેસંગ સાથે વેર આદરવાનું છે.]

હેક વચન સાંભળ તણુ-હાદા !
નર માદા થઈ દીયો નમી !
પડખા માંચ કુંપની પેઠી
જવા બેઠી હવે જમી. ૮

[હે હાદાના તનય ! એક વચન સાંભળ. હવે તો મરદો છો તે અંખળાઓ બનીને નમી જાઓ. કેમકે હવે પડખામાં અંગેજીની કુંપની પેઠી છે, હવે આપણી જમીન જવા જ બેઠી છે.]

બરબે હાદા-સતણુ બેલિયો
કાકા ભોંતર રાખ કરાર !
ભેગો કહે કફે ધર ભત્તી
(તો) વંશ વાળા લાગે અણુવાર. ૯

[હાદા-સુતન ભેગીદાસ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો કે હે કાકા ! તું હૃદયમાં ખાત્રી રાખજે. હું ભેગો બે ધરતી બવા હઉં, તો તો અત્યારે આપણે અણુ-વાળા ભૂતિયોનો વંશ લાગે.]

મૂળુ કને આવીઆ માણુ
 કે' મુંઝાણુ કરવું કેમ !
 વાળો કહે, મલકને વળગે
 જેસા વેળ વળગ્યા જેમ, ૧૦

[જેતપુર મૂળુવાળાની પાસે માણુસો (કાઠીઓ) આવ્યા. પૂછ્યું કે, કહે, હવે શું કરીએ ? વાળાએ કહ્યું કે, જેસા વેળ જેમ બહારવટે નીકળી દેશને ધબેડતા તેમ તમે પણ ધબેડો.]

મરદાં સજો થાવ હવ માટી !
 આંટી પડી નકે ઉગાર,
 અધપતીઓના મલક ઉત્તડો
 ધાડાં કરી લૂંટો ધરાર. ૧૧

[હિં મરદો ! હવે બહાદુર થઈને સાજ સજો. હવે એવી આંટી પડી છે કે ઉગાર નથી. હવે તો રાત્રીઓના મુલકને ઉત્તડ કરો. ધાડ પાડીને ધરાર લૂંટો.]

એ કથ સુણી ભરિયા ઉચાળા
 ગરના ગાળામાંય ગીયા,
 વાંસેથી ખાચર ને વાળા
 રાળા ટાળા કરી રીયા. ૧૨

[જેતપૂર મૂળુવાળાનું આવું કથન સાંભળીને ખુમાણાએ ઉચાળા ભર્યા. ભરીને ગિરની ખીણોમાં ગયા. પણ પાછળથી ખાચરો અને વાળાઓ ખટપટ કરવા મંડ્યા.]

ચરથમ એ ખૂટામણુ પેકું
 બેકું સહુ અહીં ધરખાર,
 જોગો કરે ખત્રવટ ભતી
 (તો) ભૂવણુ શેષ ન ઝીલે ભાર. ૧૩

[પ્રથમ જ ખૂટામણુ પેઠું. બધા પોતાનાં ધરખાર બાંધીને બેસી ગયા. ફક્ત એક જેગીદાસે કશું કે ને હું કસ્ટીવટ ભરી કર', તો તો શેષનાગ પૃથ્વીનો ભાર ન ઝીલે.]

જૂસણુ કસીઆ જોધ જુવાણુ

ખૂમાણુ સજ્યા ખંધાર,

પૃથ્વી કીધી ધડે પાગડે

બાધે દેશ પડે ખુંબાડ. ૧૪

[જુવાન જોધાઓએ બખ્તરો કર્યાં. ખુમાણુએ અશ્વો સંભાળ્યા. પૃથ્વીમાં નાસ ભાગ કરાવી મૂકી. આખા મુલકમાં ખૂમો પડી.]

દીવ અને રાજુલા ડરપે

શેષ ન ધરપે હેઠે સાંસ,

આવી રહે અચાનક ઉભો

દી' ઉગે ત્યાં જેગીદાસ ! ૧૫

[દીવ અને રાજુલા શહેરો ડરે છે. શેષનાગ નાણુ કે નીચો શ્વાસ નથી મેલી શકતો. 'દિવસ ઉગે છે ત્યાં ઓચીતો આવીને જેગીદાસ ઉભો રહે છે.]

આઠે પહોર ઉદ્રકે ઉના

ધર જુના સુધી ધમસાણુ,

પાટણુરી દશ ધાહ પડાવે

ખાગાં બળ ખાવે ખૂમાણુ. ૧૬

[ઉના: શહેર આઠે પહોર ઉચાટમાં રહે છે. જૂનાગઢ સુધી ધમસાણુ ઓલે છે. પાટણુની દિશામાં પણ બહારવટીયા ચોકાર પડાવે છે. તત્કાલે જોઈને ખુમાણુ: ખાધ પીવે છે.]

એ ફરીઆદ વળ કન આવી

અછળી ફેજ મગાવી એક,

હુંટી નેસ નીંગડૂ લીધા

ત્રણ પરભરી છૂટી ટેક. ૧૭

[આવી ફરીઆદ વલેસંગજીની પાસે આવી. એણે એક મોટી ફોન મગાવી. કાઠીઓનાં નેસડાં ઉઘાળા છૂંટી લીધાં. કાઠીઓની ત્રણે સાખાઓની ટેક છૂટી ગઈ.]

ભૂખ્યા ગિરે ડુંગરે ભમીઆ
સોહડ જોખમિયા ભાઈયાં સાથ,
ગેલો હાદલ યાંપો ગમિયા
નમિયા નહિ ખૂમાણા નાથ. ૧૮

[બહારવટીયા ભૂખ્યા ભૂખ્યા ગિરના ડુંગરામાં ભમ્યા. બહુ જોખમો ખમ્યાં. ગેલો ખુમાણ, હાદો ખુમાણ, યાંપો ખુમાણ, વગેરેના જન ખુમાળ્યા. છતાં પણ ખુમાણોનો નાથ જોગીદાસ ન નમ્યો.]

ઠેરઠેર લેજયાં પ્રાણાં
કાઠી ગળે બલાણા કોય,
જસદણ અને જેતપર જખરી
ડરિયા મૂળ ચેલો દોય. ૧૯

[વલેસંગે ઠેર ઠેર થાણાં મોકલ્યાં. કાઠીઓની ગરદન પકડી. જેતપુર ને જસદણ પર પણ જપ્તી આવી. એટલે મુળ વાળો ને ચેલો ખાચર બંને ડરી ગયા.]

મુળ ચેલો બેય મળીને
અરજ કરી અંગરેજ અગાં,
વજો લે આંચો સેન વલાતી
જાતી કણ વધ રહે જગ્યા ! ૨૦

[મુળ ને ચેલો બંનેએ મળીને અંગ્રેજ પાસે અરજ કરી કે આ વલેસંગ ઠાકરે વિદાયતી સેના-એટલે કે આરબોની સેના ઉતારી. તો હવે અમારો મરાઠા શી રીતે રહેશે ?]

અંગરેજે લીધો એમ ઉતર
સૂતર ચાલો છોડ સ્વભાવ,

આશ કરો જો ગરાસ ઉગરે

જોગીદાસ લે આવો જાવ. ૨૧

[અંગેજી આવો ઉત્તર દીધો કે તમે તમારો હાથ રવભાવ છાડીને સીધા ચાલો, ને જો ગરાસ ઉગારવાની આશા રાખતા હો તો જાઓ, જોગીદાસને લઈ આવો !]

જોગા કને ગીઆ કર જોડી

ચેલો મૂળુ એમ ચરે,

ચરણે નમો વળાને ચાલો

(નીકર) હાલો પાવર દેશ હવે ! ૨૨

[ચેલો ને મૂળુ જોગીદાસ પાસે જઈ, હાથ જોડીને કહે છે કે માં તો તમે વળેસંગળને ચરણે નમો, નીકર ચાલો પાછા આપણા પૂર્વજોના વતન પાવર દેશમાં. કેમકે આંહી આપણને રહેવા નહિ આપે.]

જોગીદાસે મનમાં જાણ્યું

તાણ્યું વેર ન આવે તાલ,

આવ્યે શરણે વળે ઉગારે

મારે તોય ધણી વજમાલ. ૨૩

[જોગીદાસે મનમાં વિચાર્યું કે હવે વધુ વેર તાણવામાં કશો ફાયદો નથી. વળેસંગળને શરણે જ જઈએ. એ ઉગારો ને કદાચ મારશે તો પણ એ માલિક છે.]

ખાળા ચાળા મેદય ખુમાણે

વાળાનો દીધો વિશવાસ,

કૂડે દગો કાઢીએ કીધો

દોરી દીધો જોગીદાસ. ૨૪

[ખુમાણેએ તોફાન મૂકીને વાળા (મૂળુ)નો વિશ્વાસ કર્યો. કાઢીએ (મૂળુએ ને ચેલાએ) નકુ જોડીને દગો દીધો. જોગીદાસને દોરી જઈ સારૂના હાથમાં સોંપી દીધો.]

જોયો ભાણુ કહે કર જોડી

કરડી દેખી પરજ કબા !

ગજરી વાર કરી ગોવીંદે

વાર અમારી કયે વળ ! ૨૫

[ભાણુ ભેગીદાસે હાથ ભેડીને કહ્યું કે હે વળેસંગજી ! અમારી પરજની (જ્ઞાતિની) કુટિલતા અમે ભેઈ લીધી. હવે તો ગજની બહાર ભેમ ગોવીંદે કરી હતી, તેમ તું અમારી વાર કર.]

મોટા થકી કદિ નહ મરીએ

અવગણુ મર કરીએ અતપાત,

માવતર કેમ છોરવાં મારે

છોડ થાય કછોડ છાત્ર ! ૨૬

[હે મહારાજ ! ભલે અમે ધણા અવગણુ કર્યા છે, છતાં મોટા દિલના પુરૂષને હાથે અમને મરવાની બહીક નથી. છોડ કછોડ થાય પણ માવતર છોડને કેમ મારે ?]

અવગણુ તણ લીયા ગણુ અધપત

મહેપત બાધા એમ મણે,

ભેગીદાસ વલ્યાતે જતો

તે દિ રાખ્યો વખત તણે. ૨૭

[અધિપતિએ-રાજાએ અવગણુ તણને ગુણુ લીધો. અને આજે બાધા રાજાએ એમ કહે છે કે ભેગીદાસને તે દિવસે અંમેજના હાથમાં ચડીને વિદાયત જતો બચાવનાર તો વખતસિંહજીના પુત્ર વળેસંગજી હતા.]

પીડ ખુમાણું તણી પિછાણી

ધણીઅત જાણી. વડા. ધણી

માડ રાવ ! વળ મહારાજ !

તું માજી હિન્દવાણુ તણી. ૨૮

[તે ખુમાણોની પીડા પિછાની; અને હે સમર્થ : માલિક ! તે તારો સ્વામી-ધર્મ સમજી લીધો. હે માડ (મારવાડથી આવેલા) રાવ ! હે વળેસંગ મહારાજ ! તું હિન્દુઓની શોભા રૂપ છે.]

ઈતિહાસમાં સ્થાન

[સૌરાષ્ટ્ર વિષેનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો પૈકી ફક્ત આ બેમાં આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તેટલાની પણ પ્રામાણિકતા અચોક્કસ છે. કેમકે એણે ભાવનગર રાજ્યના જ એક અહેવાલનો આધાર લીધો છે.]

કંપન બેલનું કથન

[‘History of kathiawar’ નામના પુસ્તકમાંથી]

પાનું ૧૬૮: “હવે વખતસિંહજીનું ધ્યાન કુંડલાના મામલ તરફ ખેંચાયું. એ મહાદા આદા ખુમાણ નામના કાઠીના હાથમાં હતો. આદાને છ દીકરા હતા: ભોજ, મુળ, હાદો, લૂણો, સૂરો, ને વીરો: ઈ. સ. ૧૭૮૪માં આલો ખુમાણ મરી ગયો ત્યારે ગરાસની ઠહેચણીમાં છ યે ભાઈઓને ટટો થયો. એમાંના ભોજ ખુમાણને એમ લાગ્યું કે ખાસ કરીને ઠહેચણમાં એને જ નુકશાની ગઈ. તેથી તેણે; વખતસંગજીની પાસે જઈને અમુક હક્કો રાખીને પોતાના ભાગનો બધો અરાસ સોંપી દીધો. સોંપીને એ કુંડલે પાછો આવ્યો ત્યારે આવું આચરણુ કર્યોને કારણે પોતાના બધા ભાઈઓ પોતાને મારી નાખવા તૈયાર દીઠા. ભોજ ખુમાણે મદદ માટે ભાવનગરની પાસે માગણી કરી. અને વખતસિંહજીએ કુંડલા શહેરનો કબજો લેવા અને ભોજ ખુમાણના હિતને રક્ષવા સાર ફોજ મોકલી. પણ બાકીના પાંચ ભાઈઓ સામા થયા, ને ફોજને પાછી હાંકી મૂકી. આ રિથતિમાં બે ભાઈઓ જીનાગઢ ગયા, અને ભોજ ખુમાણે જે લાલચો વખતસિંહજી ગોહિલને આપેલી તેજ લાલચો નવાબ હામદખાનને આપી, પોતાના ભાઈ મૂળ ખુમાણ સામે સહાય માગી. નવાબે પણ કુંડલા ફોજ મોકલી, અને એને પણ મૂળ ખુમાણે હાંકી મૂકી.

હવે જીનાગઢ તો અમરજીના મૃત્યુ પછી અંધાધૂંધીમાં પડ્યું હતું. તેથી નવાબને ફરી વાર હલો કરવાના સંજોગો નહોતા, તેથી ઈ. સ. ૧૭૯૦માં વખતસિંહજીને લાગ્યું કે કુંડલા માથે મોટી ફોજ લઈ જઈ, ત્યાં પોતાની આજી રથાપવાની તક છે. ભોજ સિવાયના બીજા તમામ

બાધ્યોએ એનો સામનો કરવાનું નક્કી કર્યું અને બે દિવસની ભ્રમ લડાઈ પછી કાઠીઓએ રાતને વખતે સામે હલ્લો કર્યો. પરંતુ વખતસિંહજીને આ વાતની જાણ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે કાઠીઓને પાછા હાંક્યા. ને બીજી બાજુ તેઓને પાછા કુંડલે પહોંચતા અટકાવવા માટે એક સૈન્ય મોકલ્યું. આ યુદ્ધકૌશલના પરિણામે કાઠીઓ નોખનોખી દિશામાં નાસી છટ્યા. અને વખતસિંહજી કુંડલામાં દાખલ થયા.

થોડા દિવસમાં જ કાઠીઓ મીતીઆળે ભેળા થયા. ત્યાં જુનાગઢની નાની ફોજ પણ તેઓની મદદે પહોંચી. પરંતુ કુંડલા હાથ કરવા માટે આ એકત્રિત સેના પણ પૂરતી નહોતી. અને બીજી બાજુ વખતસિંહજીએ કાઠીઓની આનાકાની પારખીને પોતે જ સામાં પગલાં ભર્યાં. મીતીઆળા પર કૂચ કરી, અને ત્યાં પણ કુંડલાની માફક જ ફતેહ મેળવી. કુંડલા અને લીલીઆ બન્ને કબ્જે કર્યા.

* * *

પાનું ૧૯૯ : ઈ. સ. ૧૮૧૬માં વખતસિંહજીનું મૃત્યુ થતાં કાઠીઓએ પોતાનો મોટો કાળ ગયો માન્યો. અને ૧૮૨૦માં કુંડલાના ખુમાણ કાઠીઓએ હાદા ખુમાણની સરદારી નીચે બાબરીઆધાર અને બારબટાણા ગામ બાબ્યાં, અને મીતીઆળા તથા નેસડી હુંટાયાં. આ સાંજાબીને કુંડલા મુકામના ભાવનગરી ફોજના સરદારે અમરેલી તથા લાઠીની ફોજની મદદથી કાઠી પર ચડાઈ કરી. પરંતુ કાઠીઓ છટકીને ચીરનાં આશ્રયસ્થાનોમાં ચાલ્યા ગયા. એમાંથી હાદા ખુમાણનો દીકરો ગેલો ખુમાણ પાછળ રહી ગયો, એણે આંખા ગામમાં આશ્રય લીધો, અને ત્યાં લાઠીની ફોજ સાથે યુદ્ધ થતાં એ ગોળીથી માર થયો.

પાનું ૧૯૯ : દીકરા ગેલાના મોતની વાત સાંભળી હાદા ખુમાણે કુંડલા તાબાના વંડા ગામ પર હુમલાની ગોઠવણ કરી. ૧૮૨૧મા વંડા ભાંચું, પણ હુંટનો માલ લઈને ચીર તરફ નાસતાં ડેડાણ પાસે તેઓને કુંડલાવાળી કાળા ભાટીની ફોજ આંખી ગઈ. કાઠીઓ હાર્યા, હુંટનો માલ મૂકીને નાસ્ત્યા. નાસતાં નાસતાં જોગીદાસ ખુમાણનો દીકરો માણસુર ખુમાણ ગોળી ખાઈને પડ્યો, અને એને ભાઈ લાખો ધવાયો. આવી જતના પરાજયો અને નુકશાનોથી રોષે ભરાયેલા બહારવટીયા ફરી પાછા વધુને વધુ હડીલાઈથી તેમજ અનૂનથી આવીને કુંડલા પ્રદેશમાં હુંટકાર કરવા લાગ્યા. એથી દેશમાં એટલી બધી તો મુસીબતો વધી કે ઈ. સ. ૧૮૨૨માં કેપ્ટન બર્નવેલ નામનો પોલીટીકલ એજન્ટ એક સૈન્ય લઈને અમરેલી ગયો, અને વલ્લભજી ગોહિલને તથા બીજા તમામ પાડોસી

રાત્રીએને મળવા તેરાવ્યા. બહારવટીઆનો નાશ કરવા માટે તેઓનો સહકાર માગ્યા, અને સુલેહ જળવવામાં તથા ગુન્હેગારોને સજા કરવામાં તેઓને પોતે બનતી સહાય આપવા વચન દીધું.

આ પરથી વલેસંગજી કાકોર આ આક્રમણકારીઓને ઘેરી લેવાની યેરવી કરવા માટે કુરંદા ગયા, ત્યાં એને માલુમ પડ્યું કે ખુમાણોને તો જેતપુર ચીતળના વાળા કાઠીઓ ચલાવે છે અને મદદ કરે છે. એણે આ વાત કે. બાનવિલ્લને કહી. એણે વાળા સરદારોને બોલાવ્યા તેઓએ આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો. છતાં તેઓના નમીન લેવાયા.

આટલું થયું ત્યાં તો ખુમાણોએ બાવનગરનું નૂનવદર ગામ બાંધ્યું, અને ધણું ઢોર ઉપાડી ગયા. તેઓનો પીછા લેવાયો. જેતપુર કાઠીનાં ધૂધરાળા અને વાલરડી ગામોમાં તેઓ સંતાયા હોવાનું માલુમ પડ્યું. વલેસંગજીને ખબર પહોંચ્યા, અને એણે કુરંદાથી મોટી ફોજ મોકલી. રાત્રોરાત ૩૬ માઇલ ચાલીને ફોજ પ્રભાતે ઓચીંતી વાલરડી આવી, અને જેગીદાસના બે દીકરા હરસુર તથા ગોદણને તેમ જ દીકરી કમરી બાઇને કબ્જે કર્યાં.

પછી તુરત ફોજ ધૂધરાળે ગઈ પણ મોટું થઈ ગયું હતું. હાદા ખુમાણ સિવાયના બીજા તમામ બાગી ગયા. હાદા ખુમાણે તાબે થવ ના પાડી. એથી એને મારી નાખી એનું માથું વલેસંગજીને મોકલી દેવામાં આવ્યું.

એણે કે. બાનવિલ્લને ખબર આપ્યા. જેતપુર કાઠીઓની આ બહારવટાંમાં સામેલગીરી હોવાની સાબીતીઓનો હવે કાંઈ અભાવ નહોતો. તેઓને તેરાવીને કે. બાનવિલ્લે કેદમાં નાખ્યા. પછી એવી રીતે છાર્યા કે તેઓએ બાકી રહેલા ખુમાણ બહારવટીયાઓને પકડીને વલેસંગજીને સોંપવા.

તેઓએ બહારવટીયાનો પીછા લઈ જેગીદાસ તથા તેના છ સગાએ કે જેઓ એ બહારવટાંમાં સરદારો (ring leaders) હતા તેઓને પકડ્યા. કે. બાનવિલ્લે એ બધાને કેદમાં નાખ્યા.

એમાંથી બે જણા કેદમાં જ મરી ગયા. બાકીના બધાને, જસદણના ચેલો ખાચર, ભડવી બાણ ખાચર, બગસરા હરસુરવાળો, ડેડાણનો દત્તો કાટિલો વગેરે કાઠી રાત્રીએ કે જેને બાનવિલ્લે જેતપુરના હામી તરીકે અટકાવેલા તે સહુના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યા. તેઓ આ બહારવટીયાઓને

૧૮૨૪માં ભાવનગર લઈ ગયા. વજેસંગજી સાથે વિશિષ્ટ ચાલી. પણ કાંઈ સમાધાની થવાથી આ હામીઓ ખુમાણેને લઈ પાછા પોતપોતાને ગામ આપ્યા ગયા.

૨૦૧ : વજેસંગજીના મનની આવી ઠામડોળને પરિણામે ફરીવાર વર્ષને અંતે ખુમાણે બહારવટે નીકળ્યા, અને ભાવનગરનું ગામ જોસર ભાંગ્યું. મહુવા ને કુંડલાની સરખાંધી આ ખુનીઓની પાછળ છેક મીતીઆળા સુધી પહોંચી, ને ત્યાં ચાંપો ખુમાણ કામ આવ્યો. બાકીના બધા ગિરમાં નાસી ગયા અને ભાવનગરની ફોજને પાછા વળવું પડ્યું.

* * *

૨૦૫ : જોગીદાસ ખુમાણે હવે ભાવનગર શહેરનેજ છુંટવાનો નિરધાર કર્યો. પાલીતાણા જઈને એણે જુનાગઢ તથા ભાવનગર રાજના બહારવટીયાઓની ફોજ તૈયાર કરી. તેમાં હાલરીયાના ઓઘડ માત્રો પણ હતા. પાલીતાણા દરબાર કાંધાજીએ પણ માણસો તેમજ સાધનોની મોટી મદદ કરી. પૂરતી ફોજ લઈને જોગીદાસે નાગધણીયા ગામ પર પડી ગામ બાળ્યું. પણ પછી ભાવનગર છુંટવાનો ઈરાદો છોડી દઈને પાછો વળ્યો ને માર્ગે આવ્યાં તે બધાં ગામને છુંટતો તથા મોઢાતનો નાશ કરતો ગયો.

વજેસંગજીએ કાઠીઓનો રસ્તો રૂંધવા એક ફોજ પાલીતાણે મોકલી, પોતે ચારસો માણસોની ફોજ લઈ છુંટારાઓની પાછળ ચર્યા, અને શેત્રુંજી કાંડે ટીમાણીઆ ગામ પાસે આંબ્યા. આંહી એક સામસામુ યુદ્ધ મંડાયું જેમાં કાઠીઓ હાર્યા, પણ પોતાંની નિત્યની યુક્તિ મુજબ તેઓ વિખરાઈને ગીરમાં, બીજી છુંટની તૈયારી કરવા આપ્યા ગયા.

ગીરમાં જોગીદાસ આળસુ બનીને ન પર્યો રહ્યો. થોડા જ મહિના પછી એ ફોજ લઈને નીકળ્યો અને હુળીઆદ ઉપર ચર્યો. ફરી પાછી શિહોરથી ફોજ મોકલવામાં આવી પણ એ જોગીદાસને ન પકડી શકી. સમઢીયાળા પાસે તો ભાવનગરની ફોજ આંખી ગઈ, છતાં છુંટનો માલ રોકવા નેટલી પણ એ ફોજ ફાવી નહિ.

૧૮૨૭ : ખુમાણેએ ફરીવાર ભાવનગરના પ્રદેશ પર હુમલા કર્યા. દિહોર છુંટ્યું. ત્યાં રહેતા થાણાને હરાવ્યું. પણ તે પછી ટાણાથી મોકલાયેલી ફોજને હાથે તેઓએ હાર ખાધી. ટાણાની ફોજે તેઓને પાલીતાણા સુધી તગડ્યા.

ઉપરાઉપરી થતા આવા હુમલાઓએ વળેસંગજને બહુ થકની દીધા. સાચા જીવરથી એને સુલેહ કરવાની ઈચ્છા થઈ. એટલે એણે કાઠીઓ પાસે કહેણુ મોકલાવ્યું કે “જે તમે ભાવનગર આવો તો ફરીવાર સુલેહની વાટાઘાટ કરવા હું તૈયાર છું.”

કાઠીઓ કબૂલ થયા. એક વરસ સુધી વાટાઘાટ ચાલ્યા પછી ૧૮૨૬માં કરારો નક્કી થયા. તેમાં કાઠીઓએ નેસડી, જરા, વીજપડી, જામોદરા, મીતીઆળાનો અમૂક હિરસો, પોતે રાજ્યને નુકશાન કરેલાં તેમાં બદલા તરીકે રાજ્યને આપવાનું કબૂલ કર્યું. આ કરારો મુંબઈ સરકારને પોલી. એન્ટ મી. પ્લેન્ મોકલ્યા. અને તે મંજૂર થયા.

કીનકેઈડનું કથન

“Outlaws of Kathiawar”

પ્રકરણ ૨ : પાનું ૧૫

“કાઠીઆવાડના બહારવટીયાના મેં ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે : એક ગીરાસીઆ બહારવટીયા, બીજા વાઘેરો, ને ત્રીજા મીયાણા : પહેલાં વિભાગમાં ઘણાં જાણીતાં નામે ગણાય છે, કે જેમાં એક નાનવાળો (એ નાનવાળાને એક ઢુહામાં, વરસાદની ગર્જના સાંભળી પોતાનો કોઈ હરીફ ગર્જતો માની માયાં પછાડી મરનાર સાફળા સિંહની સાથે સર-ખાવવામાં આવ્યો છે અને બીજા આંબરડીનો જોગો ખુમાણ પણ બોલાય છે. આ જોગો ખુમાણ, ખરી રીતે તો બહારવટીયો નહિ પણ બળવાખોર કાઠીઓની ટાળીનો સરદાર હતો. પરંતુ જોગો ખુમાણ તો મને મારા સંશોધનની અંદર મળેલા એક ઉત્કૃષ્ટ ઢુહા માયલો વીર હતો :

ધ્રુવ ચળે મેરૂ ડગે, *મહીપત મલે માન
જોગો કીં જાતી કરે, ક્ષત્રીવટ ખુમાણ

The Stars may fall from heaven's dome,

* The pride of thrones depart :

Yet valour still will make her home

In Joga Khuman's heart.

*મહદધ મેલે માન જોગએ' મહદધ : સમૃદ્ધ

જોધો માણેકઃ મૂળુ માણેક

૧. ભાગતા દુરમનોને એણે માર્યા નથી.

૨. પે મ ભજો ! બાપ ન ભાગો ! માનું દૂધ ન લળવો ! એવા શબ્દે એણે શત્રુઓને પરકારી ઉલટું શૈય ચલાવ્યું છે.

૩. બહારવટાનાં અન્ય હયાં બિરહો એણે બરાબર પાળ્યાં છે.

૪. ઇતિહાસકાર રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામ એનન્સીના અધિકારી હોવા છતાં પણ લખી ગયા છે કે :

“એ શકે તેઓ થોડા છતાં મોટી મોટી ફોજ સામા આવી બચ ભીડતા, ને શાખાસી પરકારાથી સારા સારા હડવૈયાનાં હાન નરમ કરી નાખતા. કારણ કે તેઓ મરણીયા થયા હતા. મરવું મારવું એજ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમાંથી જીવતા રહી ઘેર બેસીશું એવી તેમને આશા જ નહોતી.

“તેઓ ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો હતો અને તેજ કારણથી તેઓને પોતાનાં ઘરબાર ને બાપુકા વતન મૂકી ભાગવું પડેલું. તેઓના સારા સારા લોકે કપાઈ ગયા હતા. ભૂખ તરસ ને ટાઢ તડકા વેઠી તેઓનાં મગજ ફરી ગયાં હતાં. અને તાલુકદારી તેમજ સરકારી ફોજ તેઓને એક જગે નરાંતે બેસવા દેતી નહોતી. તેથી વેર લેવું ને મરવું એ વિચારે તેઓના મગજમાં મજબૂત ધર કર્યું હતું.

“વાલેશ વિષે દેશના લોકોને પણ ધણું તપવું હતું. તેઓ જીલ્લતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો છે.

“હું બે મૂળ એકલો રહ્યો નેહુ આ વખતથી નિરાશ થઈ ગયો. ઘણી બૂખ તરસ, થાક ઉત્તગરા, ફેજન મુવાનો અફસોસ, ભાઈ જેવા ભાઈનું મોત, તે પણ વિયોગમાં થયું. તેથી હું તેના મનને થોડું શાગતું હશે? કહે છે કે કેટલીક વાર તો મૂળ લાંધણું ખેંચતો. ને કેટલીક વાર તેને સાત સાત દહાડા સુધી અનાજ નહિ મળેલું.”

“ફી રકાની લાઈ વખતે જે દોઢ હજાર માણસનું ઉપરીપણ ભોગવતો તે હવે ફક્ત અંગત પાંચ સાત માણસથી રહ્યો. એટલું સારું થયું કે તેની આ હુઃખદાયક ઝીંદગીનો થોડો વખતમાં અંત આવી ગયો. બેશક તે હરામખોરનો ધંધો લઈ કરતો, એટલે સામાન્ય રીતે જોતાં આપણે આવાં મૃત્યુથી ખુશી માનવી જોઈએ. તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જીલ્લામથી ફરજ પાડેલી.”

“જી આનાનો રીત સમજવા તેનામાં પહોંચ્ય નહિ, એટલે તે કેટલીક બદસલાહને વશ થયેલો. તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શુરવીરપણું, તેની ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી, તેના કુટુંબ પર ગુજરેલી અપદશા દેખી કંઈક દિલના માણસને પણ દયા આવ્યા વિના રહેજ નહિ. x x મૂળનાં કામાં એવાં નહોતાં કે તેને આપણે હલકી પંક્તિના બહારવટીયાની જોડે સરખાવીએ.”

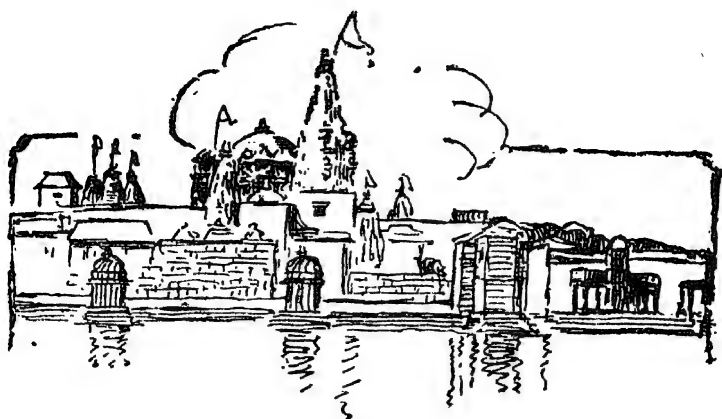
“મને ખીજ કોઈ ઢેડ અને પીડાકારક વાઘેર મૂવા તેનું કાંઈ તપનું નથી, પણ એક ઉચ્ચ ખાનદાન આખી ટોળી મટી જ તપે છે. અરે! તે સર્વનો ઘાણ નીકળી ગયો.”

“તેઓ સાવ અણસમજી નહોતા. પણ તેઓને સોળતે ભૂલાવ્યા. હલકા વાઘેરાએ તેમના માથાં ફેરવી નાખ્યાં. અને વળી તેમાં ગાયકવાડી જીલ્લા વધારે અસર કરી.”

“સિ પાછી તો ખરાજ. મરવાં મારવાં તે તો હિસાબમાં નહિ, વાણીયાં ન હતા કે ભાઈ બાપા કહી પ્રીધેલાં અપમાન સહન કરે.”

“વૈર લેવાના જોશમાં ફર અદેશી જુડું ઘરો તે સૂચું જ નહિ. જોધાના વિચાર તો આખર ધડી સુધી સારો હતા. પણ ખીજ-એએ તેને પરાણે ફસાવ્યો.”

[રા. સા. જીગવાનલાલ સંપતરામ
કૃત “કારોળ દેવના ઇતિહાસ ”]

૧

આંબલી ખોરડીની ઠાંસાઠાંસ અટવી : ભુંભલા
 થોરની ગીચ અધારી ઝાડી : ઘોળે દિવસે પણ
 ગભરાવી નાખે એવું એ ત્રીસ ગાઉનું જંગલ* : એના કારમા
 ચંચ કાપીને જત્રાણુ ગોમતીજીને કહે પહેંચે. ત્યાં આસમાની
 દરિયાની છોળો ઉછળીને રણછોડરાયના પગ પખાળે છે. જે
 રણછોડ ! જે રણછોડ ! લલકારતો જત્રાણુ ઓખામંડળની ઝાડી
 વીધે છે. રૂપાળા દરિયા ને કારમા વગડાની વચ્ચે. એને કાખા લૂંટી
 ખાય છે. જત્રાણુ પોતાને દેશ જધને ગીતો ગાય છે કે

અસી કોસકી ઝાડી લગત હે !

કાખા કઠિન કઠોર, દ્વારકામેં રાજ કરે રણછોડ !

ડંડા કુંદા છીન લેત હે !

તુંખા ડારત ફેડ, દ્વારકામેં રાજ કરે રણછોડ !

જળમાં ટોધ વ્હાણુ ન હેમખેમ જાય, ને થળમાં ન
 જત્રાણુ વણલૂંટયો જાય. એનું નામ જ ઓખો ! એવા ઓખા-
 મંડળમાં એક દિવસ કેવી ખીના ખની રહી હતી ?

* ઓખામંડળની ઝાડી એટલી ગીચ હતી કે પૂર્વે ત્યાં ચોત્રીસ
 ઈંચ વરસાદ પડતો. આજે ઝાડી છેક જ કપાઈ ગઈ છે.

સોળ વરસની એક કુંવારકા : તળાવની પાળેથી પાણી ભરીને ચાલી આવે છે : માથા ઉપર છલોછત્ર ભરેલી હેલ્ય : અને બન્ને હાથમાં ત્રણ ત્રણ વરસની દૂધમલી બે ખડેલી પાડીઓ : જોરાવર ખડેલીઓ રણકતી રણકતી મોટા ઠેકડા મારતી આવે છે. પણ પનીઆરીના માથાપરનું બેડું જરીકે ડગમગતું કે છલકાતું નથી. એને મન તો આ ખડેલીઓ જાણે હાથમાં ઉદરડી રમતી આવતી હોય એવી લાગે છે. એની મુખમુદ્રામાં કે કાયામાં કયાંય ચડકારો નથી.

નિરખીને અજાણ્યો અસવાર તો આધેરો ઉભો જ થઈ રહ્યો. આ ભીનલાવરણી પનીઆરીનાં કાંડાંનું કૌવત નિરખીને એ રાજપૂત જીવાનનો શ્વાસ હેઠો બેસી ગયો. પડખે ચાલતા આદમી પાસેથી પોતે જાણી લીધું કે આ ગામનું નામ હમોસર : માછીમારની દીકરી : આપનું નામ મલણ કાળો : હજી બાળકુંવારડી જ છે.*

“ઓહોહો ! આના પેટમાં પાકે એ કેવા થાય ! મનધાર્યા મલક જતી આપે !”

*કર્નલ વૉટસન પોતાના ‘કાઠીઆવાડ સમ્રાટ’માં લખે છે તે પ્રમાણે તો આ કન્યા મલણકાળાની પોતાની નહિ પણ દત્તક દીકરી હતી. એટલે કે આખામંડળની અંદર હેરોળો નામની જે રાજપૂત ભતિની આવડા રાજપૂતોએ કતલ કરી નાખી, તે હેરોળોના સરદારની આ પુત્રીને મલણે શરણે લીધી હતી. (જુઓ કા. સ. પાનું ૩૧૦)

એવા વિચાર કરતો ઘોડેસ્વાર ઘોડો ફેરવ્યા વગર, પાછો વળીને પોતાની કુખના આરંભડા ગામને ગઢે આવ્યો. આવીને રઢય લીધી : “કુખ, પરણું તો એક એને જ.”

રાંઠોડ રાજની રાણી તો રજપૂતાણી હતી. કચ્છના ધણી રાવ જીયાજીની દીકરી હતી. એનાથી આ શે સંખાય ? કુળનાં અભિમાન કરતી એ બોલી :

“અરે બાપ ! છ તો કાયા : ગોપીયુંનાં વસ્તર લૂંટનારા ;”
 “પણ કુખ ! અરજણ જેવા અન્નેડ બાણાવળીનું ગાંડિવ આંચકા ગોપી તળાવની પાળે એની ભુજયુંતો ગરવ ગાળનારા એ કાયા !”

“પણ વીરા ! એના તો માછલાં મારવાના ધંધા : કાળાં વહરાં એનાં રૂપ : અને તું તો કચ્છ ભુજનો ફટાયો : જદુવંશીનું ખેરકું : આપણને છ ખપે ?”

“ખપે તો છ એક જ ખપે કુખ ! જગતમાં બાકીની બધી નાની એટલી બોન્યું, ને મોટી એટલી માતાજીયું !”

આરંભડાના રાંઠોડોને ઘેર રીસામણે આવેલા ભુજના કુંવર હમીરજીએ હમૂસરની સરોવર-પાળે દીઠેલી કાળુડી માછી-માર કન્યા ઉપર પોતાનો વંશ અને ગરાસ ઓળઘોળ કરી દીધો. ઓખામંડળના કાખાઓની સાથે એણે લોહીનો સંબંધ જોડ્યો. અને ઓખામંડળ ઉપર પોતાની આણ પાથરવા માંડી. બોડ-ખેત્રી ગામનાં તોરણ બાંધ્યાં. ‘વાઘેર’ એની જાત કહેવાણી.

કાખાની એ કુંવરીને બોળે જે દિવસ જદુવંશીના લોહીનો દૂધમલ દીકરો જન્મીને રમવા લાગ્યો, તે દિવસ ગામ પરગામનું લોક થોડથોડ વધામણીએ લલકયું. વાઘેર એટડાનાં રૂપ નિહાળી નિહાળીને માણસોનાં ઢોંમાંથી નીકળી ગયું કે

“ઓહોહો બા ! હી તો માણેક મોતી જેડો ! લાલમ-લાલ માણેક !”

તે દિવસથી ‘માણેક’ નામની અટક પડી. વાઘેરની તમામ કળીઓમાં ‘માણેક’ શાખાની કળી ઉંચી લેખાણી.

ઝોખામંડળ એટલે તો ઠાંસાઠાંસ કાંટાળા વગડાં અને ઉંડા વખંભર ખડા. વળી કાખાકુળનો તો અવતાર જ લૂંટ કરવા સાદુ હતો. માછલાં મારે, મછવા લઈને દરિયામાં બહાણ લૂંટે, અને હડી કાઢીને ધરતીમાં જત્રાણુઓ લૂંટે. પણ કાખા બેળા રજપૂત ભલ્યા, તે દિવસથી માણેક રાજઝોએ તીર્થધામનું રક્ષણ આદર્યું અને જત્રાવેરો ઠરાવી જત્રાણુઓનું જતન કરવા માંડ્યું.

૨

માણેક કળીમાં માંહે માંહે કોઈ અમૂલ્ય પુરૂષો પાક્યા. એણે વાઘેરોની જાતમાં ખાનદાનીના રંગ ચડાવ્યા. સમૈયો માણેક ઝોખામાં આજ પણ ધરોધર સાંભરે છે. કેવી કેવી એની વાતો થાય છે:

સોરઠ ધરામાંથી એક દિવસ સવારે દારકાના દરબારગઢમાં એક ગાડું આવીને ધૂટ્યું છે. અંદરથી બે ધણીધણીઆણી ઉતર્યાં. સ્ત્રીના હૈયા ઉપર કેથુડા સરીખો એટડો રમી રહ્યો છે.

ડેલીએ ગાડું ધૂટેલ ભાળીને દરબાર સમૈયાજીએ સાદ કર્યો “કેર માડુ આય ?”

“સમૈયા માણેક! હકડી ઝોરત અચી આય. હી બાધ તો હી ચુવેતી કે મુજે તો સો નારીએર સમૈયા માણેકને કપારમે ઝોરણાં!” [એક ઝોરત આવી છે, ને એ તો એમ કહેછે કે મારે તો સમૈયા માણેકના કપાળમાં એકસો નાળીએર ફેડવાં છે.]

પરદેશી બાધએ કહેવરાવ્યું : “બાપા! જૂલ જૂલમાં મારાથી જીલ કચરાઈ ગઈ છે. દીકરો નોતો ચાતો, તે માનતા કરી કે જે શામળોજી દીકરો દેશે તો દારકાના દેવરાજ સમૈયાને કપાળે હું એક સો શ્રીફળ વધેરીશ. મેં તો જાણ્યું તું કે સમૈયા માણેક દેવ થઈ ગયા હશે અને એનો પાળીઓ પૂજતો હશે !”

“નાર સમૈયા! તોજી માનતા! ફેડ હણે મથ્થો! દેવળ દીકરા!”

એમ કહી કહી દાયરે દરબારની ઠેકડી આદરી,

સમૈયાએ દાતણની ચીરો નીચે નાખી, મોઢું ધોઇ, દારકા-
ધીશની સામે હાથ જોડયા. ને પછી બાઇને કહેવરાવ્યું: “હલી
અચ! મંઝી ધી! હલી અચ! તોજી માનતા પૂરી કર. હી મથો
પુલ્લો જ રખી ડીઆંસી! [હાલી આવ. મારી દીકરી! હાલી
આવ. ને તારી માનતા પૂરી કર. આ માયું મેં પુલ્લું જ
રાખી દીધું છે.]”

એક સો શ્રીફળનો હંબાડ કરીને બાઇ ઉભી રહી. દીકરાને
સમૈયાના પગમાં રમતો મૂક્યો. પહેલું શ્રીફળ ઉપાડ્યું. માણસ
જેવા માણસના કૂણા માથાને પથર માનીને શ્રીફળ પછાડવા
જતાં એનો હાથ આંચકો લઇ ગયો. ત્યાં તો સમૈયાએ બાઇને
ફરી પડકારી:

“અરે મઝી ધી! અરે ખેટડી! હી મથો પથર જેડો
તો આય! હીન મથેજી દયા મ રખ. ઝોર બરાબર.”

બાઇએ શ્રીફળ પછાડ્યું. માથાને અડ્યા પહેલાં અક્કરથી જ
ફટાકો બોલ્યો. શ્રીફળનાં બે કાચલાં જમીન ઉપર જઇ પડ્યાં.

એક સો શ્રીફળ એ જ રીતે અક્કરથી જ પુટ્યાં. માનતા-
વાળી બાઇ “બાપા! બાપા!” કરતી સમૈયાના ચરણોમાં
ઢળી પડી.

“બાઇ! મઝી મા! આંઉ ડેવ નાઇઆં. હી તો તોજો
ધરમસેં થીયો આય. [બાઇ! મારી મા! હું કાંઇ દેવ નથી.
આ તો તારા પોતાના જ ધર્મથી થયું છે.]

એટલું બોલીને સમૈયાએ પોતાની દીકરી માનેડી એ બાઇને
પહેરામણી દીધી. બાઇ ગાફૂં જોડી ચાલી ગઇ.

+

સમૈયાનો કુંવર મુળ માણેક કુફેરમાં ગરકાવ છે. એ
માતેલા રાજકુંવરે વસ્તીની મરજદ લોપવા માંડી છે. લોકોએ નગર-

શેઠ ઇંદરજી ભાઈની પાસે રાવ પહોંચ્યાડી. છુટ્ટો ઇંદરજી ડગુ મગુ પગલે કચેરીમાં ગયો. શેઠને ભાળતાં જ સમૈયાએ દોટ દીધી :

“ઓહો કાકા ! આંજો અચણો ખાંચો ? [આપને આવડું પડ્યું ?]”

“હા સમૈયા ! ખીયો ઇલાજ ન વો. [ખીજો ઇલાજ નહોતો.]”

“કાકા ! ચ્યો, ફરમાવો.”

“સમૈયા ! હાથી હરાડો થીયો !”

“કાકા, આંઉ બંધીનાસી.” [હું બાંધી લઉં છું.]

હાથી હરાયો થયો છે, તો એને હું બાંધી લઉં છું : એટલી જ સમસ્યા થઈ. ઇંદરજી શેઠ દુકાન પર ગયા. ને દરબાર ન્હાઇને મંદિરમાં પહોંચ્યા. પાંચ માળો ફરવી. પછી બે હાથ જોડીને બોલ્યા :

“હે ધનવારા ! તુંમેં બે સાચ વે, તે મુંજો પૂતર ત્રે ડિમેં મરે, નકાં આંઉ મરાં !” [હે ધનવાળા ! તારામાં સાચ હોય, તો મારો પુત્ર ત્રણ દિવસમાં મરે, નહિતર હું મરું !]

ત્રીજો જ દિવસે એ જુવાન દીકરા મુળને જમનાં તેડાં આવેલાં.

૩

આ વા પ્રવૃત્તિના છેલ્લા બે નેકીદાર વારસદારોની આ વાર્તા છે.

સીતેર વરસ ઉપર ત્યાં અમરાપર નામે નાનું ગોકળીયું ગામડું હતું. આજે ત્યાં ગામનો દીબો ચે નથી. ગામની જગ્યા ઉપર જમીન ખેડાય છે : દ્વારકાથી દોઢ બે ગાઉ જ આધે :

એ અમરાપર ગામમાં જોધો માણેક અને બાપુ માણેક નામના બે ભાઈઓ, ઓખામંડળના વાઘેરામાં દીલાત ખેરડના

એ વારસો રહેતા હતા. રાજ તો ગાયકવાડ સરકારને હાથ ગયું છે. દારકામાં પલટન પડી છે. ગામડે ગામડે પલટનનાં થણાં થપાણાં છે. વાઘેર રાજ્યોને ગાયકવાડે જીવાઈ બાંધી આપી છે. પણ હમણાં હમણાં તો અમરાપરવાળા ટીલાતોને જીવાઈ મળવી એ બંધ પડી છે.

ગાયકવાડનો સૂબો બાપુ સખારામ મદછક બનીને દારિકાના મહેલમાં બોલે છે કે

“કાય ! વાઘેરાત મંજે કાય આહેત ! [શું છે ! વાઘેર બાપડા શી વિસાતમાં છે ?] ”

એ ટીલાત ખોરડાની વાઘેરણો આજ પાદરેથી પાણીનાં બેડાં ભરીને ઓસરીએ હેલ્યો ઉતારે છે, પણ એનાં મોઢાંની લાલી આજ નોખી ભાતની બની ગઈ છે. મોઢાં ઉપર ત્રાંબાં ધ્યાં દેખાય છે.

ઓસરીમાં જ પોતાના ધણીઓ બેઠા છે. પણ મુખડાની લાલપતું કાંઈ કારણ પણ બાપડોને નથી પૂછવું. પરસેવે ટપકતાં લાલ નેત્રોવાળા વાઘેરણો જીજીકાઈને બેઠી :

“અસાંજ થેપાડાં આંધ પયો ! અને હણે આંજ પાધડી અસાંકે ડયો ! ” [અમારા થેપાડાં (વાઘરા) તમે પહેરો. અને હવે તમારી પાધડી અમને આગો.]

બેય ભાઈઓનાં મ્હેં ઉંચા થયાં. જોધાએ ધીરે અવાજે પૂછ્યું કે “આજે શી નવાજૂની બની છે વળી ? ”

“નવું શું થાય ? રોજે રોજ થઈ રહ્યું છે ને ! રજપૂતોને પાદર મોરલા મરે, ને રજપૂતાણીયુનાં બેડાં કાંકરીએ વીંધાયઃ દાઢી મૂછના ધણીયું બેઠા બેઠા ધ બધું સાંખી લ્યે ! ”

“કાણે મોરલા માર્યા ? કાણે કાંકરીઓ ફેંકી ? ”

“બીજા કાણે ? દારકાના પલટન વાળાઓએ.”

જોધાએ શિર નીચે ઢાલ્યું. પણ બાપુને અને એના દીકરા મુળને તો અનન્યડવા લાગ્યું. ધીરી ધીરી ધમણની ડુકે ઓગાંતો

ભડકા થાય. તેમ ધીરે ધીરે વિચાર કરીને બાપ દીકરો ભણકી ઉઠ્યા :

“ જોધો ભા ! તોથી કીં નાઇ થીજી. અસાંથી સેન નાંઇ થાંદા. દારકાં પાંજ આય, પલટણવાળેજ નાય ! પાંજ રોજ બંધ કરી છડ્યું આય ! પાણ પાંજે ગામ ગીની ગોંડા. [તારાથી કાંઇ નથી થવાનું. અને હવે અમારાથી સહન નથી થતું. દારકા આપણી-આપણા બાપની છે, પલટણવાળાની નથી. શા માટે આપણી રોજ બંધ કરી ? આપણે આપણું આમ પાછું લેશું.] ”

“ દારકા પાંજ આય ! ”

દેવળના ધુમ્મટ જેવા જોદાના હૈયામાં પડધો પડ્યો :
“ દારકા પાંજ આય ! ”

ઝોહોહોહો ! કેવો મીઠો પડધો ! આખે શરીરે રોર.રાઇ અવળો થઇ ગઇ. પણ ગરવો જોધો એ મમતાનો ધુંટડો ગળી ગયો.

એવેને એવે ધીરે અવાળે એણે ઉત્તર દીધો કે “ ભાઇ ! વસઇ વાલેજી ચડાવ્યા મ ચડો. આજ પાંજે સેન કર્યા વન્યા બીયો દલાજ નાંય. હકડી ઘડીમેં પાંજ ચૂરા થોંદા. અચો, પાણ રામજીભાજ સલાહ ધીનું [ભાઇ ! વસઇવાળા વાધેરોના ચડાવ્યા ચડો મા. આજ આપણે સહન કર્યાં નિના બીજે ઇલાજ નથી. એક ઘડીમાં આપણા ચૂરા થઇ જશે. ચાલો આપણે રામજી-ભાની સલાહ લઇએ.]

રામજી શેઠ નામે દારકાનો ભાટીઓ હતો. અમરાપર-વાળા વાધેરોનો સાચો ભાઇબંધ હતો. ડાહ્યા વેપારીએ આ ઉશ્કેરાયલા બાપ બેટાને ઠાવકી જીભે સલાહ આપી કે “ ભાઇ, આજ લડવામાં માલ નથી. વસઇવાળાના ચડાવ્યા ચડશો નહિ. ”

રોજ રોજ પલટનવાળાઓની આવી છેડ સાંખતા સાંખતા વાધેર દીલાતો બેઠા રહ્યા. પણ પછી છેવટે એક દિવસ સહન કરવાની અવધિ આવી ગઇ.

૪

સને ૧૮૫૮નો જનવારી મહિનો છે. બેઠાં બેઠેન પણ થંભી જાય એવી ટાઢ સસવાટા મારે છે. અધરાત ભાંગી નથી, પણ સોપો પડી ગયો છે. વગડામાં કાષ્ટ વિલાપ કરતું હોય એવા સૂર કાઢતો પવન, બોરડીઓ ને આંબલીઓનાં પાંદડાને અખડાવી, પછડી, માવછોયાં બાળકો જેવાં બનાવી ઉપાડી જાય છે. અને એ બધું ય, ઓખામંડળનાં રાબડીયાં, કદાવર કુતરાં ટુટીઆં વાળીને પડ્યાં પડ્યાં સાંભળે છે, પણ ભસવાનું જોર બતાવી શકતાં નથી. ગામથી તદ્દન નજીક ધૂતારાં શિયાળવાં લુચ્યાઈની લાળી કરીને વગડો ગળવે છે.

તેવે ટાણે ઓખામંડળના ધ્રાશણવેલ ગામના પાદરમાં, ટીલાવડ નામે ઓળખાતા ચામુંડાના વડલા નીચે, અધારામાં પાંચ છ મોટી શગડીઓ સળગી રહી છે. અને શગડીને વીંટી પચીસ જણા, પાંચેક હોઠા પતંગમાં ફેરવતા ફેરવતા, હિલા જોડણ સાથે કસકસીને પછેડીની પલોંઠી ભીડી સજ્જ હથીઆરે બેઠા છે. મ્હોંચે બોઝાનાં ભીડ્યાં છે. પચીસેનો પોશ્ચાક જાડેજ રજપૂતો પહેરે છે તેવી જ દેખે છે. પણ પહેરવેશમાંથી રાજવટને શોગે તેવી રિદ્ધિ સિદ્ધિ હરી ગઈ દેખાય છે. પાધડીઓમાં પડેલા લીરા, ધડીની અંદર સંતાડી દીધેલા છે. અને ચોરણીઓના થીંગડાં પલોંઠી ભીડેલ પછેડી હેઠે દબાવેલાં છે. ઓખામંડળના રાજાઓની એ અધરાતે એવી હાલત હતી.

“ સહુ આવી ગયા ? ” એમાંથી મોટેરા દેખાતા એક વાઘેરે ચારે બાજુ પોતાની ચિત્તા સરખી ચક્રચક્રતી આંખ ફેરવી.

“ હા, રવા માણેક : આવવાના હતા એ સંધા આવી ગયા. ”
ખીનએ જવાબ દીધો.

“ સાંઢીએ સંધેય ગામે ફેરવ્યો તો ને ? ”

“ તમામ ગામે. નેહડું ચે બકી નહિ. ”

“ અમરાપરથી કોણ કોણ હાજર છે ? ”

“ હું જેઘા, બાપુ. ને મુળ માણેક : ત્રણ જણા. ”
ગરવા અને ઓછાઓલા છતાં મીઠાઓલા મુખી જેઘા માણેકે જવાબ વાળ્યો.

“ બસ, માપાણી ટોળામાંથી ત્રણ જ જણ ? ઠીક, શુભણીયામાંથી ? ”

“ હું ખીમો, ધડેચી વાળો ”

“ ભલા. જેઘાણી કોઈ ? ”

“ હું બીમો. મેવાસેથી. ”

“ ઠાવકી વાત. કુંભાણી કોણ છે ? ”

“ હું હણુ. મકનપરથી. ”

“ ખીન કોણ કોણ માડુ છે ? ”

“ કરસન જસાણી ને ધુનો જસાણી મુળવાપરથી : દેવા છબાણી ને રાયદે બીમાણી શામળાસરથી : ધધે ને સાન્ને પીંડરીઆ; અને વશીવાળામાંથી તું રવો, પાળો, રણુમલ અને દેવો; એટલું ચારાણી ખોરડું. ”

મ્હેં મલકાવીને રવો બોલ્યો, “ ત્યારે તો અમારા માડુ સંધાયથી વધુ. એમ છે જેઘા ? માથાં વાદી દેવાં, એ છોકરાંની રમતું નથી, વસીવાળાને ઓખો જમ્ય તેની ઉંડી દાઝ છે. આ ! ”

“ સાચું કહ્યું રવા માણેક ! ” જોધા માણેકે આ વસી-વાળા ચારે જણાના ચહેરાની ખુન્નસભરી કરડાકી અને દોંગાઇની રેખા પારખીને ટુંકો જવાબ વાળ્યો.

“ ત્યારે હવે લાવો વાર. ”

“ હાજર છે ભા ! ” કહીને ધ્રાશણવેલના વાઢેલ ગરાસીઆ દાદાભાઇ ને રામાભાઇ ઉઠ્યા. સહુને થાળી પિરસાણી.

“ ભારી દાખડો કર્યો દાદા ભા ! ”

બે હાથ જોડીને પોતાના વાઘેર ભાઇઓની સામે દાદાભા વાઢેલ ઉભો રહ્યો : “ આપ તો ધણ જોગ, પણ અસાંજ સંપત એતરી, ભા ! ”

શગડીએ પોતાના હાથ પગ શેકતા, વાળુ કરીને સહુ બેઠા. એટલે વસીવાળા રવા માણેકે પોતાના બઠીઆ કાનની છુટ ખજવાળતાં ખજવાળતાં વાત ઉચ્ચારી કે

“ ત્યારે હવે શું ધાર્યું છે સંધાએ ? ”

“ હવે તો મજાગળ આવી ગયા છીએ. ” જોધાણી કુંભાણીએ વાતને વેગ આપ્યો.

“ ઓખામંડળના ધણી હતા, તે તો મિટાવી દીધા. પણ રાજ રોટલો ખાવા જેટલી જીવાઇ બાંધી આપો છે, તે પણ વહીવટદાર છે મહિનાથી ચૂકવતો નથી. ”

“ હાથે કરીને પગે કુતરાડો આપણે જ માર્યો છે ને ? ”

“ કાણ છે છ માકુ ! જોધો માણેક ને ? જોધાએ કાયમ આપણી જ કસર કાઢી છે. ”

“ હું જૂઠું નથી બોલતો ભા ! આપણે રાજ મટીને ચોર કર્યા તે આપણે જ લખણે. પોણોસો વરસથી સંભારતા આવો; આપણે કેવાં કામાં કર્યાં ? નગર, પોરબંદર ને ગોંડળ જેવાં રજવાડામાં લૂંટ આદરી : એટલે માર ખાધો, ને ફક્ત પાંચ ગઢ, ને સતાવીસ ગામડાં રહ્યાં.

“હા, પછી જોધા ભા ?” રવો દાઢવા લાગ્યો.

“પછી શું? પચાસ વરસ ઉપર આપડે જ વડવે બેળા થઇ રાણી સરકારના વેપારીનું બહાણ લૂંટ્યું. અને એમાંથી એક ગોરાને ને એક આપડી મઢમને દરિયામાં ફેંક્યાં. ફેંક્યા તો ફેંક્યા, પણ એ લૂંટ ને એ ખૂનની વળતર રૂપીઆ સવા લાખ ચૂકવવાનું કબુલીને પછી ખૂટલાઇ કરી ન ચૂકવ્યાં, ત્યારથી વાઘેર ઇજ્જત ગુમાવીને ચાંચીઆ ઠર્યાં. દરિયામાં લૂંટના સિવાય આપણા વડવાએ કયું શું? એખાના બારામાં ટોપીવાળાનાં બહાણ પેસી ગયાં તે આપણાં જ પાપે.”

“રંગ છે વાઘેરના પેટને! બલોયાં પહેરા બલોયાં, જોધા ભા!”

“હવે તો ક્યારનાં યે બલોયાં કાંડામાં પડી ગયાં, રવા ભા ! તું ને હું જીવીએ છીએ, ને એખો ખાલસા થઇ ગયો, આપણે ધણી હતા તે જીવાઇદાર થયા. આપણે માથે લશ્કરનાં બટાલીઅન બેઠાં, ઠેર ઠેર ચાણાં થપાણાં. કપ્તાનો રસીડન્ટો, ને પોલીટીકાલોનું તો કાડીચારું ઉભરાણું ! અને આ ગાયકવાડીનો જીલમ તો હવે જોયો જતો નથી.”

“ગઇ ગુજરી જવા દો જોધા ભા ! અને હવે કહો, આપણે કરવું શું ?” જોધા માણેકના આજ્ઞાવશ વાઘેરોએ અગ્નિ ઉપર રાખ વાળી.

“આપણે કરીએ છીએ તેના ઉપર આ વસીવાળા ભાઇઓ ધુળ વાળી દે છે એનું શું કરવું ?” જોધાએ કહ્યું.

“શું ધુળ વાળી ?” રવો ડાળો ફાડીને બોલ્યો.

“તમે વગર કારણે આરંભકું લાગ્યું. તોરમાં બેટનો કિલ્લો કબ્જે લીધો, એમ સાત ગામડીના ગરાસીઆએ ઉઠીને સમદરનાં પાણી જેવી સરકારની સત્તા સામે ઉતાવળી બાથ ભરી. એમાં સરકારની ધુવાધાર તોપું આવીને આપણા બારામાં ડાચાં ફાડી ઉભી છે. અને જત્રાણુઓ રણુછોડરાયજીનાં દર્શને ન આવી શકે, એ પાતક કાંઇ એણું !”

“અને જોધા ! તું ડાહ્યો ડમરો, તું વળા સરકારની સાથે નેકી જળવીને શી કમાણી કાઢી આવ્યો? કપિલા છકની જત્રામાં અમે તો જત્રાળુ પાસેથી કરોડુંનો માલ કબજે કરત. પણ તું સરકારનો હેતનો કટકો થાવા ગયો. તેં જત્રાળુની ચોકી કરીને ગાયકવાડને ચાર લાખ ડોરીનો કર પેદા કરાવ્યો, તેનો સિરપાવ તને શું મળ્યો? તું ચોર હો, તેમ તારા જમીન લેવાળા. તે દિ’ તને કચેરીમાં બેલાવી ભુંડે હાલે કેદ કરવાની પણ પેરવાં થઈ’તી અને હવે તારી જીવાઈ પણ રોકી રાખી. લે, લેતો જ ગાયકવાડી પાધડી ! બેલ, રણછોડરાયજીના કસમ ખાદને કહે, તેં રાજકોટ છાવણીમાં પણ ખબર કહેવરાવ્યા છે કે નહિ?”

“હા ભાઈ, પંદર દહાડાની મેતલ આપી હતી.”

“પંદર દિવસ થઈ ગયા?”

“હા.”

“બસ, ત્યારે બોલો હવે જે રણછોડ !”

“જે રણછોડ !” ટીલાવડ કાંપી ઉઠે તેવા વિકરાલ અવાજે પચીસ ગળાં લલકારી ઉઠ્યાં.

“જોધા ભા !” જોધાનો ભાઈ બાપુ માણેક બોલ્યો. “હું હજી આજ જ મારી રોજની ઉધરાણી કરીને બાપુ સખારામ પાસેથી હાથ્યો આવું છું. અને એણે મને શું જવાબ દીધો, ખબર છે? મ્હોંમાંથી ગાળ કાઢી.”

“હેં, ગાળ કાઢી? જખાનં કાંપી લેવી’તી ને?”

“શું કઈં ભા ! તારો ડર લાગ્યો, નીકર હું વાધેરનો બન્યો, ઇ ચટણાની ગાળ કાંઈ ખમું? એણે તો સામેથી કહેવરાવ્યું છે કે અમરાપરને પાદર અમારા જે મકરાણીનાં ખૂન કર્યાં છે, માટે હવે તૈયારીમાં રહેજો, અમરાપરને તોપે ઉડાવવા આવું છું.”

“મકરાણીનાં ખૂન ? શા સાર ?”

“હા જોધાબા! મકરાણી ખંભે બંદૂકું ટીંગાડીને નીકળ્યાં તો અને પાદરની આંબલી માથે મોરલો બેઠો તો તેને માથે ગોળી છોડી. મોરલો તો ભગવાનનું વાહન : એનું શાક કરીને બચારા મકા ખાતાં તો? અને દોડીને બેય મકાનું જ કાચું ને કાચું શાક સમળીયું ને ખવરાવી દીધું. તેનો બદલો લેવા બચારો બાપુ સખારામ તોપુના રેંકડા હાંકી લાવશે !”

“હા આજ અમગપરનો વારો, ને કાલ બીજાં પચીસે ગામના પાયા ખોદી નાખશે. અને માપાણી ખોરડાના દીવડા જેવા ત્રણે જણા, જોધા, બાપુ ને મુળ માણેક જેવા દાઢી મૂછના ધણી છતે ઓખો રાંડી પડશે. ખરું ને જોધા ?” રવો બોલ્યો.

“અરે, હજી જોજો તો ખરા, રણછોડરાયનાં દેરાંની મૂરતીયું ને માથે પણ ગોળા આફળશે.” વસંતવાળો રણમલ ધૂધકારી ઉઠ્યો.

“તે પહેલાં તો મુળ માણેકને માથે માથું નાહું હોય બેલી !”

ખુણામાં છાનોમાનો મૂળ માણેક બેઠો હતો તેણે મૂંઝે તાવ દધને પહેલી જ વાર આ વચન કાઢ્યું. કોઈ ફણીધરની પુકે જાણે વડલામાં લા લાગી હોય તેવો સસવાટો થયો.

“ત્યારે હવે પરિયાણ શું કરી રહ્યા છો ? કરો કેસરીયાં !”

હાથ ઉપર માથું નાખીને જોધા વિચારમાં પડી ગયે. એણે ધીરથી કહ્યું, “હજી વાર છે ભાઈ, અથર્થા મ થાવ.”

“કાં ?”

“ગાયકવાડની બાદશાહ સામે બાથ ભરાશે ?”

“ગાયકવાડની બાદશાહ તો રહી છેડી, ઠેક વડોદરે. અને આંહી - તો લશ્કર વહીવટદારથી તોખા કરીને બેઠેલ બેઠું છે. વાધેરની પુકે સકલ પાંદડાં ઉડે તેમ ગાયકવાડનો વાવટો ઉઘાડી દેશું.”

“પણ ભાઈ ! વાંસે સરકાર જેવો વશીલો છે. પાંચ સો

ઢાણ તોપું ભરીને ઓખાને ચૂરેલું રાસડા થયે તેવો કરી મેલશે.” જોધે ભવિષ્યમાં નજર નાખીને કાળની વાણી કાઢી.

“સરકાર તો હિંદુસ્તાનને કઠિથી હોકો ભરીને હાલી, જોધા ભા !” મૂળુએ મ્હેં મલકાવ્યું.

કાં ? ”

“કાં શું ? બળવો ફાટી નીકળ્યો છે. પલટનો સામી થઈ ગઈ છે. મરાઠાના ભાલાની અણીએ, સોયમાં મોતી પરોવાય તેમ ગોરાનાં મઢયમ છોકરાં પરોવાય છે. સરકારનાં અંજળ ઉપડ્યાં.”

“કાણે કહ્યું ? ”

“એક એક જત્રાળુ આંખે જોયેલી વાત કરી રહ્યાં છે.”

“હું ન માતું. અંગ્રેજ જાય નહિ. એની ખીલી તો શેષનાગની ફણ માથે જડાઈ ગઈ છે ભાઈ, મ ભરમાઓ. અને સખૂર કરો. તેલ જીવો, તેલની ધાર જીવો.”

“જોધા ભા ! તારા પચુંમાં પડીયે છીએ. હવે તું અવળાં વેણ મ કાઢ. હવે આડા હાથ મ દે. અમથી સંખાતું નથી.”

“ઠીક ભાઈ, તમને સહે એમ કરો. હું જાઉં છું, અમરાપરનો ઊગાર કરવા આદમી બેળા કરી આવું. થયો જે રણછોડ !”

“જે રણછોડ, જોધા ભા ! હવે ફરી વાર વડલા હેડ નહિ મળીએ. રણરાયની છાંયામાં મળશું હો !”

જોધો ઉઠ્યો. દાયરો વીખાણો. જોધાએ મૂળને પડખે બોલાવીને શીખામણ દીધી કે “બેટા સુર !”

“બોલો કાકા !”

“આ વસંધવાળાનો ચણવ્યો ચડીશ મા હો. એનાં પરિચાણ પાપનાં છે. બાકી તો બેટા, જ્યાં તું ત્યાં જ હું. હું હવે આ ટાણે મારાં ધોળાંમાં ધૂળ નહિ ધાવું.”

હનુમાન જતિ જેવાં પગલાં ભરતો જેઘા અંધારામાં ધાબળો ઓઢીને અદૃશ્ય થયો. અને જીવાન મૂળભાએ અમરાપર જઈ પોતાના વફાદાર રાયકાને હુકમ કર્યો:

“રાયકા ! વાઘેરાનાં પચીસે ગામડામાં ફરી વળજે. અને કહેતો જાજે કે આવણુ શુદ્ધ એકમની અંધારી રાતે, દારકાના કિલ્લાની પાછલી રાંગે, ઉગમણી દરથે, જસરાજ માણેકના પાળીઆ પાસે પાછડીનો આંટો નાખી જાણનારા સહુ વાઘેર બચ્યા હાજર થઈ જાય. જા ઝટ, જે રણછોડ !”

“જે રણછોડ !” કહીને રાયકે સાંઢીયાની દોરી હાથમાં લીધી. રાતોરાત સદૃશો ફેરવીને ગ્રામ્ય વાસ્થે પાછો અમરાપરના દર-આરગઢની ડેલીએ સાંઢીયો ઝોકાર્યો.

“કહી આવ્યો ?”

“હા હા !”

‘શે! જવાબ ?’

“જે રણછોડ !”

“સધાએ ?”

“એકાએકે. આપણું પણ બચ્યાં ઝોળાએ લઈને સાથે નીકળશે.”

“ખમા ! ખમા રણછોડ રાયને હવે અમરાપર ગામમાં સહુથી લાંબાં બે ખોરડાં હોય તેનાં આડસર ખેંચી કાઢો.”

બે આડસરો કાઢીને તેની ઉંચી, આબને અડતી નીસરણી બનાવી. આવણ શુદ્ધ ૧ ની સાંજે, અંધારાં ઉતર્યા પછી મુળ માણેકે ગઢની અંદર જઈને છેલ્લા જુવાર લીધા દીધા.

૫

દિવસ આથમે ને જેમ ટપોટપ આલમાં એક પછી એક તારલા ઉગતા આવે, તેમ અમરાપરના પાદરમાં પણ આવણ શુદ્ધ એકમની સાંજે દિવસ આથમવાની સાથે જ ગામડે ગામડેથી વાઘેરો આવવા લાગ્યા.

દોઢસો વાઘેરોનો સંઘ, કેડીએ કેડીએથી આવીને અમરાપરને પાદર મુળ માણેકના નેજ નીચે ખડો થયો. સામસામા જે રણછોડ ! રણછોડ ! ના સૂર અંધાઇ ગયા અને બધા બથો ભરી ભરી ભેટયા. આખું દળકટક અમરાપરથી ઉપડ્યું. અને જ્યાં સીમાડે પગ માંડ્યો ત્યાં ડાબી કોર ગધેડો ભૂંક્યો.

“મુરભા ! તારી ફતેના ડંકા જાણજે. ડાબો ગધેડો ભૂંક્યો. લાખ રૂપીઆનાં શુકન થાય છે.” બારાના ઠાકોર જેઠીજીએ શુકન પારખીને મુબારકી દીધી.

“સવારને પહોર દ્વારકા આપણું સમજજે મુરભા.” વસઇ-વાળાએ મુળને ચડાવ્યો.

“દ્વારકા મળે કે ન મળે, આપણું કામ તો હવે આ પાર કાં આ પાર મરી મટવાનું છે ભા !” મુળભા પોરસ ખાધને બોલ્યો.

પ્રાગડના દોરા પુટયા. અને દ્વારકાના ગઢે અગ્નિકાણથી મુળ માણેકે “જે રણછોડ !” કહી નીસરણી ઉભી કરાવી.

પણ નીસરણી એક હાથ ઢુંકી પડી. ગઢ એટલે છેટો રહી ગયો.

મુળુએ હાકલ પાડી કે “ભાઈ ! ક્યો વાધેર બચ્ચો માનું ધાવણ ધરાઈ ધરાઈને ધાવ્યો છે ? છે કાઈ ઠેકનારો ?”

“હું !” કહીને પતરામલ માંયાણી નામનો જુવાન ચડ્યો. મ્હોંમાં તલવાર પકડીને એણે ઠેક મારી. ‘જે રણછોડ !’ કરતો ગઢ માથે ગયો. ત્યાંથી ફાળીયું નાખીને ખીજા સહુને ચડાવ્યા.

અત્યાર સુધી છાનુંમાનું કામ ચાલ્યું. પણ જેમ ગઢને માથે ખસો દાઢીમૂઝાળા ચડી ગયા, અને છતાં પણ આખો ફિલ્લો અડદના દાણા છાંટયા હોય તેવા ધારણમાં ઘોંટાઈ રહ્યો છે એવું જોયું, તેમ તો આખામંડળ આખોય ઉમટ્યો : વાધેરનું એકેએક ખોરડું હલકયું. જે રણછોડ ! જે રણછોડ ! ના લલકાર મચ્યા. હૈયેહૈયું દળાણું. દિવાલો સાથે આકળતા દરિયા ઉપર સરજ મહારાજે મ્હોં કાઢ્યું, સમુદ્રે શંખનાદ ગળાવ્યા અને મુળુએ ચસ્કો કર્યો :

“જોધો કાકો અચેતો ! પાંજો પે અચેતો ! હણું ફતે હુધ વધ !”

જોધો માણેક ચાલ્યો આવે છે. આચીંતો આ વિજય-ટંકાર દેખીને એના મ્હોં પર વાદળી છવાઈ ગઈ છે. વાધેરને ઉન્માદે ચડ્યા દેખી, દારૂડીયા જાદવાના સરદાર કૃષ્ણની માફક એને વિમાસણ ઉપડી. પણ જોધો સમય વર્તી ગયો.

“જે રણછોડ કાકા !”

“જે રણછોડ મુંજ પેટ ! રંગ રાખી ડીનો ઢીકરા !”

હલેતો જોધો નીસરણીએ ચડ્યો, આડસરની નીસરણી કડાકા લેવા માંડી. અને ભેરવની ફોજ જેવા વાધેરોએ અજરમાં ઓડા બાંધી લીધા.

“નારાયણરાવ ક્યાં છે ? એની મેડીમાં કાંક પહોંચો. ધ જુલમના કરનારાને પગે ઝાલીને બે ફાડીયાં કરી નાખીએ. આલો ધ મહેતાને !” મુળુ માણેકે હુકમ દીધો.

“ નારાયણરાવને સળ મળી ગઇ, મુરલા ! ” મેડીએથી માણસે આવીને કહ્યું.

“ કાં ? ”

“ પાયખાનામાં થઇને ભુટે હાલે ભાગી છૂટ્યો. ”

“ ક્યાં ગયો ? ”

“ જમપરામાં. ”

“ જવતો જશો ખેટો ? ”

“ જવા દે મુરલા. આપ, ભાગતલને માથે ધા ન્હે.ય. ”
જોધાએ ધીરેથી શીખામણ દીધી.

ત્યાં સામેથી ધડ ! ધડ ! ધડ ! અંદુકાના ચંભા ચાતા આવે છે. રીડીયા થાય છે. અને ભેરી પુકંતો પુકંતો ગાયક-વાડી સખો આપુ સખારામ ફોજ લઇ હાથ્યો આવે છે.

“ આ કોણ ? ”

“ આપુ સખારામ. ખીજો જલ્દીમ. જીવાઇને બદલે ગાજો દેનારો. એની તો જીવતી ચામડી ઉતરડી નાખીએ. ”

પાંચ દસ લડવૈયાને લઇને આપુ સખારામ વાઘેરોના વાઢળ સામે ધસ્યો આવે છે. અને મુળ માણેક અંદુક લઇ એને ટુકો કરવા દોડે છે.

“ અમ્મા ! ભાઇ, જાળવી જા ! ” કહીને જોધાએ મુળતું બાવડું ઝાલ્યું; “ એને મરાય ? આટલી ફોજ સામે નીમકની રમત ખેલવા એકલો હાથ્યો આવે છે. છોડી દે એને. ”

મુળ થંભી ગયો. છેટેથી અવાજ દીધો “ હાથ્યો જા ભાઇ, ગાયકવાડના કુતરા, તને શું મારું ? ”

પછી હુકમો દેવાયા.

“ ભીમા ! તું વરવાળુ માથે પહોંચ. ન જીતાય તો મ્હોં દેખાડતો મા. દરિયામાં ડુબી મરજે. ”

ભીમો માણેક ફોજ લઇને વરવાળુ ગામ પર ઉપડ્યો.

“ અને દેવાં હાથાણી ! તું બેટનો કબ્જો લેજો. તોપને મોઢે ઉડી જાશે, પણ હાર્યાના વાવડ દેવા પાછો મ વળજો. ”

“ જો રણછોડ ! ” કહીને દેવો હાથાણી શંખોદ્ધાર બેટ પર છૂટ્યો.

“ પણ આ દારકા ખાલી ક્યારે થઇ ગયું ? સરકારી માણસો બધાં ક્યાં સમાણાં ? ”

હુતોએ દોડતા આવીને ખબર દીધા : “ જોધાભા, જામપરામાં ચારસો સરકારી જણ બેઠા છે. ”

“ લડવાની તૈયારી કરે છે ? કે ચોખો છોડીને ભાગવા રાગ છે ? ”

“ ભાગવા. ”

“ અરે ભાગી રહ્યા. માંડો જામપરાને માથે તોપો ! ધુંકી છો ! વડોદરે વાવડ દેવા એક છોકરું થે જીવતું ન નીકળે. ”

આવા રીડીયા થયા. અને જોધો ઝાંખો પડી ગયો. ગરવી વાણીમાં એ બોલ્યો :

“ ન થટે, મુંજ પે ! એવી વાતું વાધેરૂંના મ્હોંમાં ન સમાય. એ બચાડ તો ચિઠ્ઠીયુંના ચાકર ! અને વળી પીઠે દેખાડીને ભાગે છે. એની ચોરતું, બાલ બચ્યાં, ધરડાં છુટ્ટા રજા પડે. જાવા દો મારા ડીકરાઓ ! ”

ચારસો ગાયકવાડી ચાકરો, દારકા દુશ્મનોના હાથમાં સુખ-શાંતિથી સોંપીને સીમાડા બહાર નીકળી ગયા. નગર રાજ્યના મહાલ જામખંભાણીયામાં જઈને ચારસો જણાએ પડાવ કર્યો અને આંહી દારકામાં તો

ખંભે ખંભાતી ઘોતીયાં, ધધકે લોહીની આર,
ગોમતી લાલ ગુલાલ, માણેક રંગી મૂળવા !

ગોમતી નદી સોજારોના લોહીથી લાલ ગુલાલ બની ગઈ.

વાઘેરોના સાથમાં આજ વેપારી રામજીભા ધૂમી રહ્યો છે. રામજી શેઠ દારકાનું બૂપણ બન્યો છે.

જેઠા માણેકના એ દિલોબ્બન ભાઈઅંધ પર જામપરામાંથી બાપુ સખારામનો સંદેશો આવ્યો કે “અમે ઘેરાઈ ગયા છીએ, જૂપે મરીએ છીએ. કાંઈક અનાજ મોકલો.”

રામજીભાએ જેઠાને જાણ કરી. દાના દુશ્મન જેઠાએ છાના-માના કહી દીધું કે “રામજીભા ! કેાઈ ન જાણે તેમ ખોરાકી મોકલી આપો. પણ જે વાઘેરોને વાત પહોંચશે તો મારો ઇલાજ નથી. વન વનની લકડી આજ ભેળી થઈ છે.”

કિલ્લા બહાર રામજી શેઠની બે વખારો હતી, તેમાંથી ખોરાક મોકલાવા લાગ્યો. પણ વાઘેરોને ખબર પડી ગઈ કે દુશ્મનોને ખોરાક જાય છે. ગાંડા વાઘેરો રામજીની વખારો તોડી તોડીને માલ ફગાવવા લાગ્યા.

ત્યાં રામજી શેઠનો દીકરો લધુભા દોડતો આવ્યો. એની ફૂલાડી જેવી જીભ ચાલી : “એ મછાયારાવ ! આંકે રાજ ખપે ? જજો ખાવતા તીજો ખોદોતા ? (એ માછીમારો ! તમને તે રાજ હોય ? જેનું ખાઓ છો એનું જ ખોદો છો ?)”

“લધુભા ! તું ભલો થઈને જખાન સંભાળ ! અટાણે દીકરાનાં લગન નથી, પણ લડાઈ છે.”

એ રીતે વાઘેરોએ એને ધણો વાર્યો, પણ લધુભા ન રહી શક્યો. શાળોની ઝડી વરસાવવા લાગ્યો. ઝનૂને ચડેલા વાઘેરો : એને સામે એવો જ કેપેલો વાણીઓ : બીજું તો કાંઈ ન થઈ શકે, એટલે લધુભાને બાંધી, એના પગમાં બેડી પહેરાવી, મંદિરના કિલ્લામાં, શત્રુઓનાં મૂડાંની સાથે એને પૂરી દીધી.

કિલ્લાનો બંદોબસ્ત કરીને જેઠો જમવા આવ્યો : રામજીભાને ઘેર જ એ રોજ રોટલા ખાતો. આજ ન્હાઈને પાંદલે બેસે છે ત્યાં એને યાદ આવ્યું : “રામજીભા ! લધુભા કેમ ન મળે ?”

“ક્યાંક ગયો હશે. તું તારે ખાઇ લે ભાઇ !”

“હું શી રીતે ખાઉં ? તારો દીકરો ન જડે ને મને અન્ન શે ભાવે ? આ દાવાનળ સળગે છે એમાં કેને ખખર છે, શું થયું હશે ?”

જોધો થાળી ઉપરથી ઉઠી ગયો. લઘુભાની ગાતે ચડ્યો. પતો મળ્યો કે એને તો કિલ્લામાં પૂર્યો છે. જોધાએ કિલ્લાનું તાળું તોડ્યું. લઘુભાને ખેડીઓમાં ઝડપાએલો જોયો. એના પગ લોહીવાળા દીધ. જોધાને જોતાં જ લઘુભાએ જીભ ચઝાવી.

જોધાએ એને વાર્યો : “એ લઘુભા ! ગુડીને દીલો તું ડીને હો ! તોજી જીભ વચ રાખ લા ! હીન ટાચે તો વન વનજી લકડી આપ ! ગિળીની કાળી દીલી તું જ મને દઇશ ભાઇ ! તું તારી જીભ વચ રાખ. અત્યારે તો આંહી વન વનની લાકડી ભેગી થઇ છે.”

જોધાને લાગ્યું કે આ ખાનદાન ભાટીઆનું કુટુંબ ક્યાંકક કચરાઇ જશે : એને આંહીથી ખસેડી નાખું.

અમરાપરથી એ ત્રણ ગાડાં મગારી કિલ્લા બહાર જશ્ન રાજ માણેકના પાળીઆ પાસે ઉભાં રખાવ્યાં. પાંત્રીસ માણસોને હાથમાં નાળીએરના ઉલ્કા ઉપડાવી, દિશાએ જવાના બહાનાથી કિલ્લા બહાર કઢાવ્યાં. અમરાપૂર પોતાને ઘેર પહોંચતાં કચાં ફક્ત યુદ્ધા રામજી દાદો જ દારકામાં રહ્યા.

જોધાને ઘેરે ચાર પાંચ ભેંસો મળે છે. રામજીભાઈનાં છાંછોકરાંને રાજ જોધાની વહુઓ દૂધપાક પૂરી કરીને જમાડવા લાગી છે.

[અને આ વાત કરનાર, રામજી શેઠનો ૭૪ વર્ષનો પૌત્ર રતનશી શેઠ. જે અત્યારે ખેટમાં હયાત છે, તે કહે છે કે “મને આજ પણ એ દૂધપાક પૂરી સાંભરે છે.”]

૭

ત્યાંથી એ કુટુંબ જુદું પડ્યું : રામજી શેઠનો નાનેરો ભાઇ જેરામ, લઘુભાનો દીકરો રતનશી અને દાદી વગેરે ખેટમાં અપા. ખેટમાં તેઓનું ઘર હતું.

જલદ જીલવાલા લઘુ શેઠ પોતાના ગુમાસ્તા વગેરેને લઈને ચાર ગાડાં જોડવી જમખંભાળીઆ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

સતનો વખત છે. ગાડાં ચાલ્યાં જાય છે. કોઈને દુશ્મનનો બોમ પણ નથી.

પહેલું ગાડું લઘુલાતું : એ નીકળી ગયું. પણ બીજું ગાડું નીકળતાં જ ઝાડવાંની ઓથેથી આદમી ઉડ્યા. ઓમાંથી એક જણે બળદની નાથ પકડી.

ગાડાખેડુએ બૂમ પાડી “એ લઘુલા, લૂંટારા !”

ઠેકાને બહાર લઘુલા ઉતર્યો. “કર આય !” એવી હાકલ કરતો દોડ્યો આવ્યો. લૂંટારાએને પડકારીને કહ્યું, “અચો હશમી ! અચો પાંજે ગડે ! [આવો મારે ગાડે.]”

આવીને જુવે તો આદમીએએ મ્હોં પર મોસરીયાં વાળેલાં : ફક્ત આંખો તમતગે : મોવડી હતો તેને ઝાણી નજરે નિહાળીને લઘુલા બોલ્યો : “હાં ! વાહ વાહ ! તોજી અખતાં મું સઝાણ્યો આય કે તું વરજંગ અયે.” [તારી આંખો પરથી સૂએ છે કે તું તો વરજંગ !]

લૂંટારો ભોંઠો પડી ગયો. શરમથી હસીને ગરીબડે સૂરે કહેવા લાગ્યો કે “મુઠો ડન્ને લઘુલા ! ચાર ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અસેં મરી વીંયાંસી. પણ હજેં તો અસાંથી લૂંટાય ન ! [ભોંઠા પાડ્યા ને, લઘુલા ! ચાર ચાર ગાઉથી દોડીને અમે તો મરી ગયા. પણ હવે તો અમારાથી લૂંટાય નહિ.]

“લૂંટને ! ઇન્ની પાસે તો બસો ચારસો ફેરીયેંજે માલ હુંદો ! પણ મું આગર બ હજર ફેરીયું આય. હલ, ઇ આંકે ખયે તો ગીતી વીંજે !” [લૂંટને ! એની પાસે તો બસો ચારસો ફેરીએને માલ હસે. પણ મારી પાસે તો બે હજર ફેરીઓ છે. હાલ, જોઈએ તો લઈ જા !]

“હજેં તો લઘુલા ! સરમાઈ વીંયાંસી. તોજે મેતેકે દૂંટણાવા ! ચોપડેમેં અસાંજે ખાતેમેં ખુબ કલમેંજા ઘોઘાં માયું”

આય.” [હવે તો લધુભા ! અમે શરમાઇ ગયા છીએ. અમારે તો તને નહિ, પણ આ તારા મહેતાએને જ લૂંટવા હતા. એણે ચોપામાં અમારાં ખાતામાં ખૂબ કલમના ઘેદા માર્યા છે.]

“હણે કૂરો ?” લધુભાએ વાઘેરને પૂછ્યું.

“હણેં હલો. આંકે રણજી હુન કંધીતે છડી વેળું. નક આંકે ખીયા કોક અચીને સંતાપીયા. [હવે ચાલો, તમને રણજી પેલી બાલુ સુધી પહોંચાડી જાએ. નીકર તમને ખીજ કાપક આવીને સંતાપશે.]

વાઘેર લૂંટારો ખસીયાણું પડી ગયો. કાંઈ કુટુંબી પૂછે તેવી રીતે પૂછ્યું, “લધુભા ! જૂખ લગી આય.”

“તો ડીયું ખાવા. જોધા માણિકને પરતાપ આય.” [તો દઉં ખાવા. જોધા માણિકનો પ્રતાપ છે.]

ખવરાળું. લૂંટારો હતો તે વેળાવીયો બન્યો. લધુભાનાં ત્રણે ગાંડાને સામા કાંઠા સુધી પહોંચાડી આવ્યો.

૮

ર મજના ભાઈ જેરામે બેટમાં પહોંચીને શું કયું ? બહાદુરી કરીને કિલ્લો બચાવ્યો, ગાયકવાડી સિપાહીઓને શોથ ચડાવ્યું કે દારકાવાળા ખૂટી ગયા. પણ તમે ખૂટશો મા. કિલ્લો સોંપશો મા. એણે સામે પક્ષ લીધો.

સિપાહીઓ-ખરૂ અમારે ખાવાનું શું કરવું ?

જેરામ-હું સમજ કરી દઉં. મંદિરમાં વાંધો નથી.

વાઘેરો ચડી આવ્યા. મંદિરનો કિલ્લો બંધ દોઠો અને આખી રાત કિલ્લા ઉપર કપાસીઆ તેલના દીવામાંથી એક બાદ-બીને ‘બખરદાર ! બખરદાર !’ એવી હાકલો સાથે ચોકી દેતો દોઠો.

વાધેરાએ અવાજ ઓળખ્યો. “એ અવાજ તો જેરામભાનો. એ હશે ત્યાં સુધી કિસ્મો નહિ સોંપવા દે.” ગામ લૂંટ્યા વિના વાધેરા પાછા દારકા ગયા. જોધાને અને રામજીભાને તેડી લાંબા:

જીવાન જેરામભા કિસ્કા ઉપર ઉભો છે. નીચે ઉભાં ઉભાં જોધાએ અને રામજીભાએ સમજાવટ આદરી :

“લાઇ જેરામભા ! હેઠો ઉતરી જા ! ” જોધો બોલ્યો

“ ન ઉતરું. એમ કિસ્મો ન સોંપાય. શું તારે ખે હજાર વાધેરની ફોજ લઇને ચડી આવ. કિસ્મો જીતીને ખુશીથી લઇ લે. પણ ખુટલાઇ કરાવીને શું લેવા આવ્યો છો જોધાભા ! ”

“જેરામભા ! અંજ તો હું તને સરભાવવા આવ્યો છું. અમારે રાજપાલટો આણવો છે, અને તું ઉડીને શું ઓખાનો થતુ થઇશ ! જેરામભા ! દારકા કોની ? દારકા પાંછ આવ.”

“દારકા પાંછ આવ ! ” એ વેણે જેરામનું હૃદય હલ-મલાવી નાખ્યું. તેમાં વળી રામજી શેઠનો સાદ પૂરાયો:

“ લાઇ જેરામ ! હવે ફૂજૂત મ કર.”

જેરામ—તો એટલી બાંધધરી દે, કે આ કિસ્લાના કોઇ પણ બાદમી ઉપર ધા ન કરવો. સહુને હેમખેમ સલાયા બેળા થાવા દેવા.

જોધો—કબૂલ છે. રણછોડરાયની સાથે !

કિસ્લાના સિપાહીઓને ગાયકવાડી કે સરકારી કુમક આવી નહિ. બચાવ લાંબો વખત થાય તેમ નહોતું રહ્યું. જેરામભાના રક્ષણ નીચે સહુ નીકળીને સલાયા. ગામ તરફ ચાલતા થયા.

બરાબર શંખ તળાવ પાસે પહોંચે ત્યાં પાછળથી માર્કડાં જેવા વાધેરાનું એક ટોળું તેઓને આંખી ગયું અને ટોળાએ ચરકા કર્યા કે “મારો ! મારો ! મારો ! ”

આડો ઉભો રહીને જેરામભા બોલ્યો “બરહદાર જે આગળ વધ્યા છે તો. તમે જોધાભાનો કોલ ઉઠાવો છો ?”

વાધેરાએ કુન્નજત કરી : “જેરામભા ! આ સિપાઈઓએ અમારા એક આદમીને માર્યો છે એટલે અમે એક ધીંગાણું કર્યા વગર તો પાછા જવાના જ નથી.”

જેરામભાના હાથમાં લાકડી હતી. ધરતી ઉપર ધૂળમાં આડો લીટો કરીને કહ્યું કે “વાધેર બચ્યાઓ ! જો આ લીટો વળોટો તો તમને નેધા માણેકની આણ છે.”

એટલી આણ બસ હતી. લાકડીની લીટી હતી તે દિવાલ જેવી થઈ પડી. વાધેરા પાછા વળી ગયા.

૯

વેટ શંખોદ્ધાર ઉપર નેધાનો વાવટો ચડ્યો છે. નેધા દારૂગોળા તપાસે છે. પૂછે છે :

“ભાઈ દેવા ! શો શો સરંજમ હાથમાં આવ્યો ?”

“ઓમણીસ તોપો.”

“રંમ ! બીજું ?”

“ફતેમારીઓ, સુરોખાર ને ગંધકથી ભરેલી.”

“વાહ રણછોડ ! જેવું લીધું છે તેવું જ સાચવજો દેવા ! હજી મરદુના મામલા વાંસે છે.”

“જેવી રણછોડસાહેબની મરજી, નેધાભા !”

દારૂગોળા તપાસીને નેધા માણેક પાછો વળ્યો. પણ એટની બળરમાં નીકળે ત્યાં તો મંદિરોના દરવાજા ઉપર ચોકી કરવા બેઠેલા પીંડારા વાધેરાને પૂજારીઓ ઉપર ત્રાસ ગુજારતા જોઈને નેધાની આંખ ફાટી ગઈ. પીંડારીયાઓ બંધાણુઓ પાસેથી પૈસા ઊઘાડી રહ્યા છે અને પૂજારીઓ ને જત્રાણુઓ કુન્નનાં ટોળાંની માફક કળેળાટ કરે છે. સુપાસુપ નેધા ઉભો ઉભો જોઈ રહ્યો

“છે. માણસોએ ચીસ પાડી “જેધા ભા, અમને બચાવો. આથી તો મરાહા શું ભુંડા હતા ?”

પીંડારીયા જેધાને લાળીને નીચું ધાલી ગયા. જેધાએ કહ્યું:
“તમારા મોઢાં કાળાં કરો. માનું દૂધ લગવ્યું ભા ! તમે રજપૂતનાં ફરજંદ છો ?”

એકેએક પીંડારીયાને ચોક્કી પરથી બરતરફ કરી બેટનો કિનારો છોડવા હુકમ દઇ દીધો. અને જેધાએ ન્યાયની અદાલત ભરી. પૂછવામાં આવ્યું “કેના ઉપર જીલમ થયો છે ભાઈ ?”

“મંદિરવાળા ભંડારી હરિમલ ઉપર.”

“શું થયું ?”

“એને ઝાલીને અલગવ્યા”

“કેણે પાપીએ ?”

“રજુમલ પીંડારે.”

“શા સાર ?”

“દંડ લેવા સાર.”

“બોલાવો રજુમલને. ન આવે તો રસીથી બાંધીને લાવજો.”

રજુમલને તેડી હાજર કરવામાં આવ્યો. જેધા માણેકે રજુમલ તરફ પીઠ ફેરવી અને વચનો કહ્યાં:

“આટલા સાર હું પીંડારીયાઓને તેડી લાવ્યો તો ખરું ને રજુમલ ! જા, તુને તો ગોળીએ દેવો જેધાએ. પણ હવે ભાગી છૂટ. ભંડારીજી ક્યાં છે ભાઈઓ ?”

“જાણવંતીજના મંદિરમાં સંતાળા છે.”

“હાલો મંદિરે.”

મંદિરે જઈને જેધા માણેકે ભંડારીની માફી માગી. અને એવો ઠરાવ કર્યો કે દર મહિને અકેકેક મંદિરવાળાએ વાધેરાની ચોકીનો ખરચ ચુકવવો.

ખેટમાં બદોબસ્ત કરીને જેધા દારકા પાછો વળ્યો. જંધને જોવે તે દારકામાં પણ દેકારો બોલે છે બંદૂક તાકીને વાઘેરો વેપારીઓ પાસેથી મ્હોંમાગ્યા દંડ ચૂકાવે છે. હંફેલા વાઘેરો સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને પોતાનાં ઘોડાંની હડફેટે ચડાવે છે પોતાને રહેવા માટે હરકોઈના ધર ખાલી કરાવે છે. જેધાએ સંતાકને નજરેનજર એક દુકાન ઉપરનો બનઃવ જોયો. આંખમાં સરમો આંજીને ઓળેલી દાઢી મૂછ વાળો એક વાઘેર સાત હથીઆર સોતો એક વેપારીની દુકાને ખેડો છે. ઉઘાડો જમ્યો એના હાથમાં ચકચકે છે, સામે શેઠીયો થર ! થર ! ધ્રુજે છે, અને વાઘેર ડાળા ફાડીને કહે છે કે “મારા લેણાનું ખત ફાડી નાખ, નીકર હમણાં છાતીમાં આ હુલાવું છું.” એ વખતે જેધાનું ગળું રણકયું :

“ તે પહેલાં તો ખેલી ! તારી છાતીનું દળ આ જમ્યો નહિ માપી દ્યે ? રંગ છે વાઘેરાણીની કૂખને ! ”

એકેએક વાઘેર જેની શેઠમાં દબાતો, તે જેધાજીને જોઈ જમ્યાવાળો આદમી ખસીઆણો પડી ગયો. ગામનું મહાજન ટપોટપ દુકાનો પરથી ઉતરીને જેધાને પગે લાગ્યું, અને સહુએ પોકાર કર્યો કે “જેધા બાપુ ! આટલું તો તમે દીહું, પણ અદીહું અમારે માથે શું શું થઈ રહ્યું છે તે જાણો છો ? કહે તો અમે ઉચાળા ભરીએ. કહે તો માલ મિલકત મેલીને હાથે પગે ઓખાના સીમાડા છાંડી જઈએ, પણ આવડો માર તો હવે નથી સહવાતો. ”

જેધાએ મહાજન ભેળું કયું. એક પડખે મહાજન ખેડું છે, બીજે પડખે વાઘેરો ખેડા છે. વચ્ચે જેધા પોતે ખેડો છે. મુળુ અને દેવો, બેય ભત્રાંજી પણ હાજર છે. જેધાએ વાત શરૂ કરી :

“ ભાઈ દેવા ! ખેટા મુર ! ”

“ ખોલો કાકા ! ”

“આપણે ચોર લૂંટારા નથી. રાજા છીએ. આપણે મરાઠાની જેમ પરદેશથી પેટ અને પેટીયું ભરવા નથી આવ્યા. પણ આપણા આપડાડાતું રાજ પાછું હાથ કરી, રાજપૂતના ધરમ પાળવા આવ્યા છીએ,”

“સાચી વાત.”

“અને આ વસ્તી આપણાં બેટા બેટી છે,”

“કબૂલ.”

“આપણે માથે રણછોડરાય ધણી છે.”

“ખરમા રણછોડ !”

“ત્યારે રાજપૂતના દીકરા બિરદ વગર રાજ કરે નહિ-
સાંભળો આપણાં બિરદ:

પહેલું-વસ્તીના વાલની વાળી પણ ન લૂંટવી.

બીજું-ઝોરતોને બહેન દીકરી લેખવી.

ત્રીજું-જાત્રાળુને લૂંટવાં તો નહિ, પણ ચાલતા આવેલા મારા પ્રમાણે કર વસુલ લઇને ઠેઠ રણુના કાંઠા સુધી ચોકી પહેરામાં મેલી આવવાં.

“બોલો ભાઇ, આ બિરદ ઉથાપે તેને ?”

“તેને તોપે ઉડાવવો.” મુળુ બોલ્યો.

પછી જોષો વેપારીઓ તરફ ફરીને બોલ્યો.

“કહો, ઇંદરજી શેઠ, હીરા શેઠ, હવે તમે સવા મણની તળાઇમાં સળે. મારો સગો ભત્રીજો મુળુ પણ જો ક્યાંય ફાઇને ટુંકારો કરે, તો વાવડ દેજો ! સળ કરીશ.”

“ધન્ય છે બાપુ !” મહાજનની છાતી ફાટવા લાગી.

“ઉભા રહો. ધન્યવાદ પછી દેજો. તમારી જવાબદારી પણ સમજી શ્યો, તમારે અમને ખાવાનું તો આપવું જ પડશે. ધર દીઠ ખાવાનું લેવાનો ઠરાવ કરીને જ તમારે ઉડવાનું છે.

આ તો લગાઈ છે. થોલકી નથી માંડી. અને જાગસાઓને તમે કેમ કર લેરતાંતા ?”

“કળુશ છે બાપુ !” કહીને મહાજને ઠરાવ લડ્યો.

“જે રણછોડ ! જે રણછોડ !” એવા નાદ થયા ને ડાબરો વાંખાણો.

૧૦

શંખો જોધાર એટલી થોડક ઉટે આજ સવારથી મનવારો ગોઠવાતી જાણ છે. આર મોટી મનવારો કરમીવાણીની દીવાદાંડી પાસે આવીને ઉભી રહી અને ત્રણ નાની મોટા ખાડીમાં ચોકી દેવા લાગી. સાતેના ઉપર અંગ્રેજ વાવટા ઉડે છે. તોપેનાં ડાયાં સાતેના તૂતક ઉપરથી બેટની સામે ફાટી રહ્યાં છે.

ધીંગાણાના મોખીલા વાથેરો કિનારા ઉપર નમ્યતા ફૂટતા બોલવા લાગ્યા કે

“આયા ! ચીથડેંજે પગે વારા આયા લા ! ચીથડેંજે પગે વારા ન લાલ મું વારા માંકડા આયા ! હીં ચીથડેંજે પગે લારા કુરો કરી સકે ? (ચીથરાના પગવાળા ને લાલ મ્હોં વાળા માંકડે આલ્યા, એ બિચારા શું કરી શકશે ?)”

ચીથરાના પગવાળા એટલે મોજવાળા : વાથેરોને મન આ મનવારો ને સોદજરો ચીથરાં જેટલાં જ વિસાતમાં હતાં. તાળીઓ પાડીને વાથેરોએ ગોલંદાજને હાકલ કરી :

“હણેં વેરસી ! ખણે ઉન નંદી તોપકે ! હકડો ભડકો, ને ચીથડેવારાળ લુછા !”

બેટને આથે આથે છેડે બરાબર મોટા હસ્તિયો કઠિ હાજ કરમાણીયા પીરની મોટી દરમહ છે. હાજ કરમાણીયા

ઝોલીયો દેઠ ખંભાતથી, એક શિલાની નાવડી બનાવી, ઘોઢા ઉપર કફનીનો શઢ ચડાવી, આખો દરિયો તરતા તરતા ખેટને આરે હિતરી આવ્યા કહેવાય છે. એ જગ્યાની પાસે વાઘેર ગોલદાજ વેરસીએ પોતાની નાની તોપમાં સીસાનો ભુકડો, લોદાના ચૂન અને ગોળા વગેરે ખેરીયો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો. મનવારોની સામે માંડીને તોપ દાગી. પણ ગોળા મનવારને આંખી જ ન શક્યા.

હવે મનવારોએ મારો ચલાવ્યો. મણ મણના ગોળાઓએ આવોને વાઘેરોની તોપના ભુકડા ખોલાવ્યા. કિનારો ખરેડી પડ્યો.

નાદાન વાઘેરો અણસમણ છોકરાંની કાલી વાણી કાઢી કહેવા લાગ્યા :

“નાર તો ભા ! પાણુ તો જાણુ” જે હિતરી હિતરી નડી ગોરી વીજતો. પણ હે તો હેડા હેડા વીજતો. હેડેજે કરાર તો પાંજે ન વો ! હણે ભા ! ભજે ! [આપણે તો જાણુ કે આવડી આવડી નાનકડી ગોળીઓ છોડશે. આ તો આવડા આવડા મોટા ગોળા ફેંકે છે. આવડા ગોળાનો તો આપણે કરાર નહોતો. હવે તો ભાઈ, ભાગો !]

કરમાણીશા પીરની દરગાહ ઉપરથી વાઘેરો લાગ્યા. મંદિરોના કિલ્લામાં જઈને ભરાણા. અને આ બાબુથી દારકાના દરિયામાં પણ મનવારોએ ડોકાં કાઢ્યાં.

કિનારેથી જોધો ને મૂળ, જે જણ આ વાઘેરોના કાળની નિશાનીઓ સામે ઠરેલી નજરે નિરખી રહ્યા છે. જોધો જરાક મોઢું મલકાવી મૂળની સામે જુવે છે. મૂળનું માથું ખસીઆણું પડીને નીચે ઢળે છે.

“મુરલા ! બચ્યા ! કાળને કેવાં નોતરાર દીધાં આપણે ?”

હકકક ! હકકક ! દરિયામાંથી ઝોગમોટોએ તોપોના બહાર આદરી દીધા. ઉપરાઉપરી ગોળાનો મે વરસવા લાગ્યો. ગંઢની રામ તોડી. એટલે વાઘેર ચોદાઓએ દુકાનોનો ઝાથ લીધો.

પલકવારમાં તો દુકાનો જમીદારોની બની, એટલે વાઘેરો ખડેરોનાં ભીંતડાં આડા ઉભા રહ્યા. મુપછાંટના ગોળા પડે છે. પડીને પછી ફાટે છે. ફાટતાં જ અંદરથી સેંકડો માણસોનો સંહાર કરી નાખે તેવી જવાબાઓ છૂટે છે. અને શું કરવું તે કાંઈ સંજ્ઞા નથી. તે વખતે શુદ્ધાઓએ ભુક્તિ સુઝાડી કે

“ દોડો ભાઈ, ગોદડાં લઈ આવો. અને ગોદડાં બીનાં કરી ફરીને ગોળા પડે તેવાં જ ગોદડાં વડે દાખીને ભુઝાવી નાખો. ”

પાણીમાં પલાળી પલાળીને ગોદડાં લઈ વાઘેરો ઉભા રહ્યા. જોલો ગોળો પડે, તેવા જ દોડી દોડીને ગોદડાં દાખાવી દેવા લાગ્યા. ગોળા ઓલવાઈને ત્યાં ને ત્યાં થઈ ગયા. એક આખો દિવસ એ રીતે બચાવ થયો. દુરથી ન માંડીને આગભોટવાળાઓએ જોયું તો વાઘેરોની કરામત કળાઈ ગઈ.

બીજે દિવસ પ્રભાતે આગભોટવાળાઓએ આગભોટો પાછી હટાવી. ગોળા બદલાવ્યા. તોપોના બહાર સર થયા. આંહી વાઘેરો પણ ગોદડાં ભીંજીને હાજર ઉભા. પરંતુ આ વખતે ગોદડાં નકામાં નીવડ્યાં. ગોળા અંદરથી જ ફાટી ફાટીને માણસોનો કચ્છરલાણ વાળવા લાગ્યા. વાઘેરોનો પ્રહાર ન રહ્યો. દેવાએ પોકાર કર્યો કે “ હવે કાંઈ ઉગારો ? ”

“ મંદિરમાં ગરી જઈએ. ”

“ અરરર ! મ ગાયુના ખાનારાઓ મંદિર ઉપર ગોળા મારશે. અને આપણે કંઈ લવ છૂટશું ? ”

“ બીજે પ્રહાર નથી. હમણાં ખસાસ થઈ જશે. બાકી મંદિર પર દુશ્મનો ગોળા નહિ છોડે. ”

ભાન જૂલીને વાઘેરો મંદિરમાં દાખલ થયા. ત્યાં તો મંદિરના ઓગાનમાં એ ગોળા તૂટી પડ્યા. અને ગોદડે ઝાલવા બધા ત્યાં એમાંથી ઝેરી જેસ છૂટ્યો. ઓલવા જનારા આઠે આઠમીઓ ગુંગળાઈને ઢળી પડ્યા. બીજે જોલો બરાબર મોટા

દેરાના ધુમ્મટ પર વાગ્યો. એક થંભ ખરેડી પડ્યો. તે વખતે ત્રાસ પામીને દેવા છાપાણીએ હાકલ દીધી:

“ભાઈઓ, હવે દુકમનોએ મરનદ છાંડી છે. અને આપણાં પાપે આ દેવ ને આ દેરાંના ભુક્કા સમજળે. આપણાથી સગી આંખે હિંદવાણાના એ હાલ નહિ જોવાય. ભગવાનની મૂર્તિ તૂટે તે પહેલાં આપણો જ અંત ભલે આવી જાય. નીકળો બહાર.”

“પણ ક્યાં જાયું?”

“આરંભડે થઈને દ્વારકામાં.”

ત્યાં તો જસસ ખખર લઇ આવ્યો : “દેવાભા, જમીન માર્ગે આપણે હવે જઈ રહ્યા. નાકાં બાંધીને તોપખાનાં ચાલ્યા આવે છે. ભાલ્યા ભેળા જ પુંકી દેશે.”

રધુ શામળ નામનો એક ભાટીઓ : ભાંચું તૂટયું અંગ્રેજ બોલી જાણે. એણે વાઘેરાને કહ્યું : “વાજ કરીએ. બીજો ઇલાજ નથી.”

કિનારે આવીને લોકોએ ઘોળો વાવટો ચડાવ્યો. સુલેહની નિશાની સમજીને મનવારનો કપ્તાન કિનારે આવ્યો. જુવાન જુવાન વાઘેરા કિલ્લામાં રહ્યા. યુદ્ધ હતા તેને કિનારે લઇ ગયા.

કપ્તાન બોલ્યો કે “હથીઆર છોડી દો.”

યુદ્ધ બોલ્યા “હથીઆર તો ન છડ્યું, હોં કિલ્લો સોંપી ડ્યું.”

દરમીઆન કિલ્લાના કોઠા પાસેની સાંકડી ગલ્લીમાં ખાડો કરી આડી રૂની મઠીઓ ગોઠવી ચાર વાઘેરા તોપમાં ઢાંગલા ધરખીને છુપાઇ રહ્યા. વાઘેરા દગ્ગે રચ્યા. જોધો ત્યાં નહોતો.

પાંચસો સોલ્જરો ઉતર્યા. કઠિ ચોકી મૂકાને પાંચસો જણા આગળ વધ્યા. વાઘેરાએ રૂની મઠી આઠેથી તોપ દાગતાં પચીસ સોલ્જરોની લોલોનો દબલો થયો. અને તોપો દાગનારા બેય વાઘેરા તલવાર ખેંચીને ફોજમાં ડોકી પડ્યા. આખી ફોજને પાછી હટાવી,

ગોળાએ વીંધાઇને બેઠા જણાએ હેલા “જે રણછોડ !” નો નાદ કર્યો. શ્વાસ છૂટી ગયા.

માણિકે સીંચોડા માંડિયો, વાઘેર ભરડે વાઢ;
સોજરની કરી શેરડી, ઓચાં ભડ ઓનાદ.

[માણિકે સઘામ રૂપી સીંચોડા માંડી દીધો. જાણે વાઘેરો વાઢ ભરડવા બેઠો. ગોરા સોજરો રૂપી શેરડી કરી. મોટા શ્વેતીરોને પીસી નાખ્યા.]

ફોજે આથમણી રાંગ છોડીને દખણાદી બાજુ નીસરણી માંડી. સોજરો સીડી ઉપર ચડી રહ્યા છે, ત્યાં “જે રણછોડ !” નો નાદ સાંભળાયા. દેવો હબાણી પાંચ વાઘેરોને લઇ દોડ્યો. નીસરણી નીચે પટકી, ગોરીઆળી વાળો ગીગો તલવાર બેચી ‘જે રણછોડ !’ કરી સોજરો વચ્ચે ઠેકી પડ્યો. ઉંચેથી વાઘેરોએ એને પડકાર્યો કે “ગીગા ભા ! જેડા માડર ગૂડેતા હેડા સોજરા ગુડળ ! (જેવા ઘેટા કાપીએ તેવા સોજરોને કાપજો !)” એ પડકારો સાંભળી એણે ૩૦ સોજરોની કતલ કરી નાખી, અને ફોજને ફક્ત સાત મરદોએ કિનારા ઉપર પાછી કાઢી મેલી. ધામાં વેતરાઇ ગયેલો બેટનો રક્ષપાલ દેવો હબાણી દારકાધીશની ધળ સામે મીટ માંડીને થોડી વારમાં આજુ છોડી ગયો.

“હવે આપણો સરદાર પડતે આપણે આંહી રહી શું કરશું ? અને હમણાં ફોજ બેવડી થઇને ઉમટશે.” એમ કહીને કિલ્લેદારો નાહા. ગોળાનો વરસાદ ન સહેવાયાથી દારકાવાળા નવસો જણા પણ નીકળી ગયા. કિલ્લાનાં બારણાં ખુલ્લાં મૂકાઇ ગયાં. રખેને હજુ પણ આગબોટો ગોળા છોડે, એવી બહીકે બેટના મહાજને કિનારે જઇ ફોજના કપ્તાન ડાનલ સાહેબને અખર હીધા કે “વાઘેરો બેટ ખાલી કરીને નાસી છૂટ્યા છે, માટે હવે સુબેથી પધારો બેટમાં !”

અંધારી રાતે દારકામાંથી ગોરાઓની ગોળીએ વીંધાતા વાઘેરા જીવ લઇને નાસી છૂટયા છે. કોઇ એક ખીજને ભાળી શકતું નથી. કાંટામાં ક્યાંથી ગોરાની ગોળી વછૂટશે એ નક્કી નથી. દારકા ખાલી કરીને એભાન વાઘેરા ભાગ્યા જાય છે.

અંધારામાં દોડતા જતા એક આદમીતું ટેણું એક નીચે પડેલા ખીજ આદમીને વાગ્યું. દોડનાર વાઘેર ખીજો નહિ, ઉભો રહ્યો. નીચે વળ્યો. પડેલા માણસને પડકાર્યો “તું કોણ?”

ધાયલ પડેલા આદમીએ આ પૂછનારનો અવાજ પારખ્યો: “કોણ સુમણો કુંભાણી, મકનપુરવાળો તો નહિ?”

“હા, હું તો એજ. પણ તું કોણ?”

“મને ન ઓળખ્યો? સુમણા! હું તારો શત્રુ: તારી અસ્ત્રીને ઉપાડી જનાર હું વેરસી!”

“તું વેરસી! તું આંહી ક્યાંથી?”

“જખ્ખી થઇને પડ્યો છું. વસંઇવાળા મને પડ્યો મેલીને ભાગી ગયા છે, ને હું પોતું એમ નથી, માટે સુમણા! તું મને મારીને તારું વેર વાળા લે. મેં તારો ભારી અપરાધ કર્યો છે.”

“વેર? વેરસી, અટાણે તું વેરી નથી. અટાણે તો આપનો દીકરો છે. વેર તો આપણે પછી વાળશું. વેર જૂનાં નહિ થાય.”

એટલું કહીને સુમણાએ પોતાના શત્રુને કાંધ પર ઉઠાવી લીધો. લઇને અંધારે રસ્તો કાપ્યો. ઠેઠ વસંઇ જઇને સહીસલામત ઘેર મૂકીને પાછો વળ્યો.

૧૨

બેટ અને દારકા ખાલી કરીને જોધો પોતાની ફાળ સાથે ભાગી છૂટ્યો છે. સાંઢીયા ઉપર નાનાં બચ્ચાંને ખડકયાં છે. અને ઓરતો પોતાનાં ધાવણાં છોકરાંનાં ખોયાં માથા ઉપર લટકાવીને મરદોની સાથે રાતોરાત ઉપડતે પગલે નાસી છૂટી છે. થોડેક જય ત્યાં સામા વાવડ આવે છે કે “ભાઈ, પાછા વળો. એ રસ્તે સોજીરોની ચોકી લાગી ગઈ છે.” એ માર્ગ મેલીને બીજો માર્ગ જાય, તો ત્યાંથી પણ નાકાબંધી થઈ ગયાના સમાચાર મળે છે.

એમ થાતાં થાતાં આખી રાતના રઝળપાટને અંતે પ્રભાતે વાઘેરોનું દળ પોશીત્રાની સીમમાં નીકળ્યું છે. પાછળ સરકારી વારના પણ ડાબા બોલતા આવે છે. જોધો માણેકે સાદ દીધો કે “ભાઈ, સામે ડાલાળા ખડામાં દાખલ થઈ જાયે તો જ ઉગારો છે. માટે હડી કાઢો.”

ડાલાળો ખડો નામની ગીચ ઝાડી છે, અને ત્યાં દરિયામાંથી એક સરણું વહ્યું આવે છે, તેમાં ધુણા માતાની સ્થાપના છે. એ ઝાડીમાં પહોંચતાં તો બહારવટીયા પ્રભુને ખોળે ખેસી જાય એવી વંકી એ જગ્યા હતી. ડાલાળો ખડો એક ખેતરવા રજા એટલે સાથે માતાનો ભુવો હતો તે બોલ્યો કે

“જોધો બાપુ ! હવે જો નથી. માતાજી ફાળને ખમ્મક વાંછે છે.”

“કેમ કરીને જાણ્યું ભાઈ ?”

“આ જુવો, માતાજીની ધન સામે પવને ઉડે છે. હવે વારના બાર નથી કે આપણને આંખે. માતાજીએ વગડામાં આંધળાં બોત કરી મેલ્યાં હશે.”

ડાભાળા બડામાં જઈને બહારવટીયાઓએ પડાવ નાખી દીધો. ચોક્કરતી ચોકીઓ ગોઠવાઈ ગઈ. બેળી ધટીઓ લીધેલી તે માંડીને વાઘેર ગરાસણીઓ દાણા દળવા બેસી ગઈ. જોધા માણે. કનો દાયરો પણ રાજની કચારી જેવો દિવસ બધો ભરાયલો જ રહેવા લાગ્યો. સહુ આગેવાનો આ ઓર્ચીતી ઉથલ પાથલને યાદ કરી કરી, શું થઈ ગયું તેના વિચારમાં કુખી થયા. જાણે સ્વપ્નનું આવીને ઉડી ગયું. જોધાજીએ માણસોને પૂછ્યું,

“દારકાના કાંઈ વાવડ ?”

“વાવડ તો બહુ વસમા છે બાપુ ! સાજીરોએ દેરાં માથે અકેકાર ગુજારવા માંડ્યો છે.”

“શું થયું બાઈ ?”

“દખણામૂરતીની પ્રતિમાજીના જમણા હાથની આંગળીયું અને નાસકા ખંડિત કરી. બીજી મૂર્તિયુંને પણ લાંગફોડ કરી”

“હા ! હા !” કહી જોધાએ આંખ મીચી.

“બીજી બેટમાં તો આપણે કિલો ખાલી કર્યાની રાતે જ સાજીરો દાખલ થઈ ગયા, વળતે દિ’ સવારમાં ડાનવેલ સામે સાજીરને લૂંટ કરવાનો હુકમ દીધો.”

“લૂંટ કરવાનો હુકમ ?”

“હા બાપુ. લૂંટ કરવાનો હુકમ દીધો, એટલે પેલા પરથમ તો કરાંચીના વહાણોમાં દારૂ સંઘરેલો હતો છ હાથ લાગ્યો એટલે સાજીરો પી પીને ચક્રચૂર થયા. પછી ઉઘાડી તરવારે કૂતરાંની, મીંદાંની, ઢોર ઢાંખર જે મલ્યું તેની અને રૈયતનાં નિર્દોષ માણસોની વિના કારણ કતલ કરવા લાગ્યા.”

“હાં !” કહીને જોધા માણેકે નિસાસો મેલ્યો. બીજા બેઠેલા, તેઓના પંજા પટોપટ પોતાની તરવાર માથે ગયા. આ જોધને જોધાજી બોલ્યા “ ધીરા થાવ ભાઈ ! હજી વાત અધુરી છે. પછી કેમ થયું ભાઈ ? ”

“મંદિરની દિવાલ તૂટી હતી તેમાંથી એક સોનાની પાટ જડી. ગોરાને લાગ્યું કે દિવાલોમાં રોગી પાટો જ ભરી હશે ! એટલે વળતે દિ’ સોજરોની પદ્ધત કિલ્લાને સુરંગ દબને પુકડી નાખવા માટે આવી. વસ્તીએ ક્રલાવાલા કર્યા કે આમાં અમારાં દેરાં છે, ને દેરાંમાં મૂર્તિયું છે. માટે જાળવી જાઓ. પલટનને સાહેબ બોલ્યો કે “બે કલાકમાં તમારી મૂર્તિ ઉઠાવી જાઓ, નહિ તો ટુકડો ય નહિ રહે.” મૂર્તિઓ ઉપાડીને રાધાજીની ગાશાળામાં પધરાવી, અને ચાર પડખેથી સુરંગ ભરીને ફાંજવાળાઓએ આખો કિલ્લો અને બેળા તમામ દેરાંને પુકડી દીધાં. અટાણે તો ત્યાં દિવસે ય ખંડેરો ખાવા ધાય છે. રાતે તો હિલા રહેવાતું નથી.”

“અને હવે ? ”

“હવે તો હાંઉ, લૂંટ આદરી છે. દેરાંમાંથી નાણાં મળતા જાય છે તેમ તેમ લૂંટારાઓને ઉમંગ ચડતો જાય છે. ભગવાનને પહેરાવવાના અઢળક દાગીના, રોકડ....

“અને વસ્તીએ પોતાનાં ઘરાણાં નાણાં દેરામાં સાચવવા મેલ્યાં છે તે ? ”

“તે પણ બેળાં જ જશે બાપુ ? કેણુ ભાવ પૂછશે ? ”

“રણછોડરાય ! રણછોડરાય ! અમારાં પાપ આંખી શ્યાં ! સૂકાં બેળાં લીલાં ય બળી જશે. સત્યાનારા બોધ્યું, મુરબા ! ” એમ બોલતો છુટ્ટો ચોધાર આંસુડે રોવા લાગ્યો.

આમ વાત થાય છે ત્યાં ખેલર્યો. સાંઢીયો ઝાડીમાં દોડ્યો આવે છે, અને માર્ગે બેઠેલ અસરાર, સાંઢીયો ઝૂક્યો ન ઝૂક્યો ત્યાં તો ઉપરથી કુદકો મારીને હાથરામાં શ્વાસ લીધા વિના વાવડ આપે છે :

“આપણી ગોતમાં ફાળું દસે દસે પાટકે છે. એક પક્ષદન વશી ગઈતી, ત્યાં કોઈ બારવટીયો તો હાથ લાગ્યો નહિ, એટલે ફાળવાળાએ ગામને આગ લગાડી અને ધરમશાળાને સુરંમ નાખી કુંડી દીધી.”

“વશી બાળી નાખ્યું ? માંહીની વસ્તીનું શું થયું ?”

“કો’ક ભાગી નીકળ્યાં, ને કો’ક સળગી મર્યાં. ઢોર ઢાંખર તો ખીલે બાંધેલાં જ સસડી મુવાં હશે.”

“પછી ફાળ કેણી કોર ઉતરી ?”

“સગડ લીધે છે. પોશીતરા, સામળાસર અને રાજપરા સુધી પગે રંગ્યું છે. ને હમણાં અહીં આવ્યા સમજો બાપુ !”

“હવે આપણને કાણ સંધરશે ? દોઢ હજાર માણસોને સંતાવા જેવી વંડી જગ્યા હવે ફક્ત એક જ રહી છે. હાલો ભાઈ, આલપરો આપણને આશરો દેશે.”

પોરબંદર અને નગર રાજ્યના સીમાડા ઉપર પંદરેક ગાઉમાં બરડો કુંગર પથરાયો છે, અને એના જમનગર તાબાના ઉચેરા ભાગને ‘આલપરો’ નામે ઓળખવામાં આવે છે. આલપરો આલની સાથે જ વાતો કરી રહ્યો છે. જેઠવા રાજાએ કાળે ભૂતના હાથે બાંધેલ હલામણ જેઠવાનું ધુમલી નગર, કે જ્યાં હલામણની વિન્નગણ સુંદરી સોનનાં આંસુડાં ટપક્યાં હતાં; જ્યાં રાખાયત નામનો પુટતી મૂછોવાળો બાબરીયો જીવાન ગાયોનાં ધણુ દુશ્મનોના હાથમાંથી વાળવા જતાં મીઠાણ સોતો મોતની સેજમાં સૂતો હતો અને એની વાંસે વિલાપ કરતી વિન્નગણ સોન કંસારીએ જેઠવા રાજાની કૂડી નજરમાંથી ઉગરવા બરડાઈ આલણોનો ઓથ લઈ, રાજાની કતલમાં સવા શેર જનોઈ ઉતરે તેટલા અટકી આલણોને વઢાવ્યા હતા; જ્યાં વેણુ નદીને કઠિ રાણા મેહ જેઠવાએ, ઉજળાવરણી ને ઉજળાંલક્ષણી ઉજળા નામની ચારણ-કન્યાની પ્રીતિના કાલાવાલા નકારી, એના શાપથી ગળત કોઢમાં ગળવાનું કચ્છલી લીધું હતું.

એવા આલપરા કુંગર ઉપર રાજા શૈલકુમાર જોઈવાએ જૂતને હાથે બંધાવેલાં કાળુલા, કચોળીયું ને સાકુંદો નામનાં ત્રણ પૂરાતની તળાવ છે. એ તળાવની પાળે ઝાડવાંમાં ને પોલા પાણીઓની બપોલોમાં વાઘેરોના કપ્પીલાએ ધંટીઓ માંડીને ગામ વસાવ્યું. નીચેના બરડા મુલકમાંથી અને નગરનાં પરગણાં-માંથી ખેડુતોની બળાવાડોમાંથી ખોરાકી પૂરતા દાણા પાડા ઉપર લાદી લાદીને લાવવા લાગ્યા. અને જોધાની મુખમુદ્રા ઉપર મરણીયાપણાના રંગ તરવરી ઉઠ્યા : જોધા પોતાના બરડામાં આંચો. એણે અંગ્રેજોની સાથે મહા વેર જગાડ્યું : એનું દિલ પ્રભુની સાથે લાગી ગયું :

મનડો મોલાસેં લગાયો

જોધા માણેક રૂપમેં આયો !

કમરૂં કસીને માણેકે બંધીયું અલા !

ગાયકવાડકે નમાયો—જોધા૦

કેસર કપડાં અલાલા ! માણેકે રંગીયાં ને

તરવારેસેં રમાયો—જોધા૦

જોધા માણેકજી ચડી અસવારી અલા !

સતીયેંકે સીસ નમાયો—જોધા૦

ઉંચું ટેકરો આલપરેજો અલા !

તે પર દંગો રચાયો—જોધા૦

શેખ ઇસાક ચયે સૂણો મુંજ સાજન !

હાતાર મટતેમેં આયો—જોધા૦

[જોધા માણેક સાચા રૂપમાં આંચો. એણે પોતાનું દિલ પ્રભુ સાથે લગાવી દીધું. માણેકે કસી કસીને કમર બાંધી. દુનિયામાં ડોકો

બળવો. કેસરીયાં કપડાં રંગીને માણેક તરવારે રમ્યા. જોધા માણેકની અસવારી ચડી. પાદરમાં સતીઓના પાળીઆ હતા તેને જોધાજીએ માથું નમાવી પ્રણામ કર્યા. આલપરાના ઉંચા ટેકરા ઉપર ધીમાણું મચાવ્યું. કવિ શેખ ઇસાક કહે છે કે આ મારા સ્વર્ગનો ! સાંભળો ! એની મદદમાં દાતાર આવ્યો.]

૧૩

દા રકાના અંગ્રેજ લોકેમના બંગલામાં મડમ મેરી પોતાના સ્વામી પ્યારટન સાહેબની સાથે જીકર લઈ બેઠી છે : સાહેબ ઓરતને સમજાવે છે :

“મેરી, તું હઠીલી થા નહિ આજ આપણે આંહી સરકારી હાકેમ બનીને આવેલ છીએ. આંહી વાઘેરાનું બહારવટું સળગે છે. આપણે સેલગાહે નથી આવ્યા !”

“ના ના. ચાહે તેમ કરો, મારે જોધા માણેકને જોવો છે. એની બહારૂરીની વાતો સાંભળ્યા પછી મારી ધીરજ રહેતી નથી.”

“પણ એ બહારવટીયો છે, બંડખોર છે. એના શિર પર અંગ્રેજોની કતલનો આરોપ ઉભો છે. એને છુપા મળાય જ નહિ. એને તો જોતાં જ ઝાલી લેવો જોઈએ.”

“એક જ વાત સ્વામી ! મારે એ શુરવીરને નિરખવો છે.”

સાહેબનો ધલાજ ન રહ્યો. એણે જોધા માણેકને આલપરેથી ઉતારી લાવવા માટે દ્વારકાવાળા રામજી શેઠને આજ્ઞા કરી. રામજી શેઠ અકળાયો.

“સાહેબ, એકવચની રહેશો ! દગો નહિ થાય કે ?”

“રામજી શેઠ, મારી ખાનદાની પર ભરોસો રાખીને બોલાવો.”

રામજીએ આલપરાની ટોચે છુપા સમાચાર પહેંચ્યાજ્યા કે “જોધાભા આવી જજો. સમાધાની થાય તેવું છે.”

જોધા હિતર્યો. ઓખાનું માણેક ઉતર્યું. રૂપની તો સોરઠમાં જોડી નહોતી. આજનબાહુ : મસ્ત પહોળી છતી : બાજઠ જેવા ખંભા : વાંકડી મૂછો : જડેજ દાઢી : મોટી મોટી આંખોમાં મીઠપ ભરેલી : ને પંડ પર પૂરાં હથીઆર : આજ પણ ભલભલાઓ પોતાના વડીલોને મ્હોંચેથી સાંભળેલી એ વાઘેર રાજનાં અનોધાં રૂપની વાતો કરે છે.

ગામ બહારની ગીચ ઝાડીમાં આવીને જોધાએ પડાવ નાખ્યો. રામજીભાને સમાચાર મોકલ્યા. રામજી શેઠ મડમ પાસે દોડ્યો. સવારથી મડમનું હૈયું હરણના બચ્ચાની માફક દૂદકા મારતું હતું. આજ કાઠીઆવાડી જવાંમદીના નમૂનો જોવાના એના કોડ પૂરા થવાના છે. અંગ્રેજની દીકરીને બહારૂર નર નિરખવાના ઉછરેલ છે.

“મડમ સાથ ! જોધા માણેક હાજર છે.”

“ઓ ! ઓ ! એને આંહી ન લાવજો ! આંહી ન લાવજો ! કદાચ સાહેબ ક્યાંક કદો કરે ! આંહી કચેરીમાં નહિ, પણ બહાર જંગલમાં જ મળવાનું રાખજો !”

મેરીના અંતરમાં ફિકરનો ફફડાટ હતો. પોતાના ધણી ઉપર પણ એને પૂરો વિશ્વાસ નહોતો એસતો.

સાહેબે ખુશીથી બહાર જઈને મળવાનું કબુલ કર્યું. રામજી શેઠ પોતાના રાજાને ખબર દેવા ગયા. એ છુટ્ટા બેઠેને દેખતાંની વાર જ જોધા સામે દોડ્યો. ભાટીઆને બથમાં ધાલીને મળ્યો અને ઉભરાતે હૈયે બોલ્યો “રામજી ભા ! જીરે જીરે મદ્યાસી પાણ ! પાંકે તો ભરોસા ન વે !” [રામજીભાઈ ! જીવતાં જીવત આપણે મળ્યા ખરા ! મને તો ભરોસા નહોતો.]

રામજી શેઠની છાતી પણ ભરાઈ આવી. બેળો પોતાના દીકરાનો દીકરો રતનશી, દસ વરસનો હતો, તે આ ભાઈબંધીનાં હેતુ જોઈ રહ્યો. [રતનશી આજે એટલાં હયાત છે.]

સાહેબ આવ્યા. મડમ આવ્યાં. બન્નેએ જોધાની સાથે હાથ મિલાવ્યા. ગોરાં વરવહુ એ ધઉંવરણ અને અભણ બળવાખોરની ખાનદાન મુખમુદ્રા સામે પ્રેમભીની મીટ માંડી જોધાની રેખા યે રેખાને જાણે પીવા લાગ્યાં. સાહેબ મડમ સામે જીવે, ને મડમ સાહેબ સામે જીવે. બેયની આંખો જાણે જોધાને માટે કાંઈક વાતો કરી રહી છે. મડમનું અબોલ મ્હોં જાણે કંઈલાભરી ભાષામાં કહી રહ્યું છે કે “આખા મંડળનો સાચો માલીક તો આ આપણે તો ફક્ત બથાવી પડ્યા. આનાં બાળબચ્ચાંનું શું ? એની ઓરત ક્યાં જઈ જન્મારો કાઢશે ? કાંઈ વિચાર થાય છે ?”

મડમની આંખો પલળતી દેખાણી. બાઈને કહ્યું “જોધા માણેક ! તમે આંહી મારી પાસે નજરકેદ રહેશો ? હું તમારું બહારવટું પાર પડાવું. તમારો ગુન્હો નથી. ગુન્હો તો તમને ઉશ્કેરનારનો છે. આંહી રહો. હું તમારે માટે વિશિષ્ટ ચલાવું.”

જોધાએ રામજીભા સામે જોયું. રામજી તો વટનો કટકો હતો. તેણે કહ્યું “ના સાહેબ, જોધાભા તો ઓખાનો રાજા છે. એને નજરકેદ ન હોય, એ તો છુટો જ ફરશે. બાકી હું એનો હામી થઈને રહેવા તૈયાર છું.”

“રામજી શેઠ ! હું દિલગીર છું, કાયદાએ મારા હાથ બાંધી લીધા છે. એને હામી ઉપર ન છોડાય. તમે એને આંહી રહેવા દો. હું એને રાજાની રીતે રાખીશ.”

“ના ! ના ! ના !” બુઢ્ઢા રામજીએ ડોકું ધુણાવ્યું; “મારે બરોસે આવેલા મારા રાજાને માથે ક્યાંઈક દગો થાય, તો મારી સાત પેઢી બોળાય ! હું ન માનું, જોધાભા ! પાછા વળી જાવ.”

સાહેબે અફસોસ બતાવ્યો. મડમ તો બહારવટીયાની મુખ-મુદ્રા ઉપર ઉઠતા રંગોને જ નિરખે છે. આખરે જોધા ઉઠ્યો. સાહેબ મડમે ફરી હાથ મિલાવ્યા. કાળી મોટી આંખોમાંથી મીઠપ નીતારતો બહારવટીયો રણછોડરાયના મંદિર તરફ ઉભો રહ્યો. હાથ જોડ્યા. આલપરા દીમનો વળી નીકળ્યો. એનાં નેત્રો બોલતાં હતાં કે “ઓખાને છેલ્લા રામરામ છે !”

ઝાડીમાં એનાં પગલાંના ધબકારા સાંભળતી મડમ કાન દબને ઉભી રહી.

દા ત્રાણા ગામના ચોરા ઉપર માણસોનો જમાવ થઇ ગયો છે; અને એક ગોરો સાહેબ કમરમાં તલવાર, બીજી કમરે રીવોલ્વર, છાતી ઉપર કારતૂરોનો પટો, સોનાની સાંકળી વાળી ટોપી, ગોઠણ સુધી ચળકાટ મારતા આમણના જોડા, પહાડ જેવો ઘોડો અને ફક્ત પાંચ અસવારો, એટલી સજ્જત સાથે ઉભો ઉભો ગામના પટેલને પૂછે છે “કીધર ગયા બારવટીયા લોગ ?”

પટેલ જવાબ આપતાં અચકાય છે. એની જીભ થોથરાય છે. કોઇ જાહેર બહારવટીયાને આતમી આપી દેશે તો પોતાના જ આધામાં બારવટીયા પોતાને જીવતો સળગાવી દેશે એવી એની દિલમાં ફાળ છે. સાહેબે પોતાનો પ્રભાવ છાંટયો કે

“ગભરાયગા, ઓર નહિ બોલેગા, તો પકડ જાયગા, હમ હમારા બલોચ લોગકે તુમારા ઘર પર છોડ દેગા. વાસ્તે સીધા બોલો, કીધર હે બારવટીયા ?”

“સાહેબ, ચરકલા, ગુરગઢ અને દાતરડાના પાદરમાં થઇને બહારવટીયા ભવનેશ્વરના ડુંગરમાં ને પછી આબપરા માથે ગયા છે.”

“કિતના આદમી ?

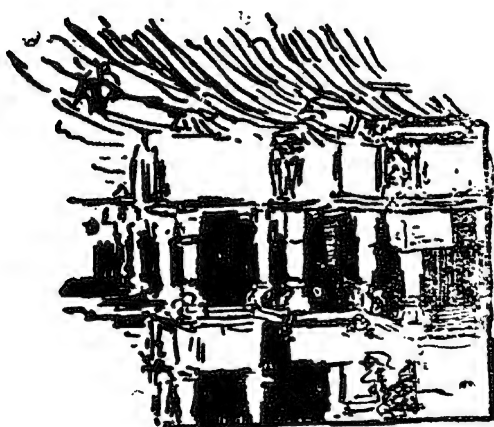
“બારસો !”

“રોટી કેન દેતા હે ?”

“સાહેબ, અમારા ગામનો પાડવાળો પોતાનો પાડો છોડાવવા આબપરે ગયો’તો, એ નજરે જોયેલ વાત કહે છે કે બારસો યે જણા પડખેની ખળાવાડોમાંથી બાજરો લાવીને ફક્ત એની ધૂધરી બાફીને પેટ ભરે છે. અને જોધો માણેક બોલ્યો છે કે જામ સાહેબના મુકલમાં પૈસા વડીયે આધાનું મળશે તો ત્યાં સુધી અમારે લોકોને લૂંટવા નથી. નીકર પછી મોટાં ગામોને ધમરોળવાં પડશે.”

“અચ્છા! સરકાર ઉસકી ચમડી ઉતારેગા!”

એટલું કહીને રતુંબડા મોઢાવાળા સાહેબે ઘોડો દોટાવી મૂક્યો. માર્ગે સાહેબને વિચાર ઉપડે છે : બાલબચ્ચાં, ઓરતો ને મરદો પોતાના નોકને ખાતર બાજરીનાં બાકણાં ઉપર ગુજારે કરે છે, એના સામે ટક્કર ઝીલવાનું આ બાકુતી માણસોનું શું ગળું છે?”

૧૫

આ બપોરે ઉપર દિવસ બધો ચોકી કરતા કરતા બહારવટીયા જૂના કોઠાનું સમારકામ ચલાવે છે અને રાતે દાયરો બેળો થઈ દાંડીયા રાસ રમે છે. વાઘેરજો પોતાના ચોક જમાવીને કુંગરનાં ચે હૈયાં પુલાય એવે કંઠે રાસડા ગાય છે. એવા ગુસ્તાનને એક સમે ચોકીદારે જેઘાની પાસે આવેલીને જણાવ્યું કે “બાપુ, હેઠલી ચોકીએથી વાવડ આવ્યા છે કે ચાર જણા તમને મળવા રંગ માગે છે.”

“કાણુ કાણુ ?”

“દેવડાનો પટલ ગાંગળ, સંધી બાવા બુણેળનો દીકરો, ને એ સૈયદ છે.”

“સૈયદ બેળા છે ? ત્યારે તો નક્કી વણિ સાદુ આવતા હશે. સૈયદ તો મુસલમાનોનું દેવસ્થાનું કેવાય. ગા’ ગણાય. એને આવવા દેજો ભા !”

એક પછી એક નાકું અને ચોક્કી વજોટતા ચારે મહેમાનો આભપરાના નવા રાજાઓના કડક બંદોબસ્તથી દંગ થાતા થાતા આવી પહોંચ્યા. જોધા માણેક તથા મુળુ માણેકને પગે હાથ દબને મળ્યા. જોધા કે “જોધા ભા ! વેર ગાયકવાડ સામે, અને શીદ જુનાગઢ જામનગરને સંતાપો છો ? અમે તમારું શું બગાડ્યું છે ?”

“ભાઈ, અમને સહુને જેર કરવા સાદુ તમારાં રજવાડાં શીદ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજની સાથે ભળ્યાં છે, તેનો જવાબ મને પ્રથમ આપો. અમે એનું શું બગાડ્યું છે ?”

“પણ કોઈ રીતે હથીઆર મેલી ઘો ? સરકાર ગદ્ ગુજરી બૂલી જવા તૈયાર છે.”

“ખબરદાર વાઘેર બચ્યાઓ !” વીધો સુમણીઓ ખુણામાંથી વિજળીને વેગે ઉભો થયો, “હથીઆર મેલશે મા નીકર મારી માફક કાળાં પાણીની સળ સમજજો. રજપૂત ત્રાણ છોડે, પણ હથીઆર ન છોડે.”

જોધાએ મહેમાનોને હાથ જોડી કહ્યું કે “એ વાત મેલી ઘો. અમને હવે ધશ્વર સિવાય કોઈ માથે ભરોસો નથી. અને મેં તો હવે મારા મોતની સળધ પાથરી લીધી છે. હું હવે મારો માનખ્યો નહિ બગાડું.”

પહાડ ઉપર જે કાંઈ આછી પાતળી રાખડી હતી તે પિરસીને મહેમાનોને જમાડ્યા. હાથ જોડી જોધાએ કે “ભાઈયું ! આપ તો ધણુ જોગ, પણ અસાંજ સંપત એતરી !”

છેક છેલ્લા ગાળાની ચોકી સુધી મહેમાનોને વાઘેરો મૂકી આવ્યા.

૧૬

સરકારનો હુકમ છૂટયો કે નગરનું રાજ્ય જાણી જુઝીને જ આજપરામાં બહારવટીયાને આશરો આપે છે. માટે જો નગરની ફોજ એને આજપરો નહિ છોડાવે, તો નગરનું રાજ્ય કલ થઇ જશે. જામના કારભારી ને વજીર લમણે હાથ દબને વિચાર કરવા લાગ્યા. ધણી ધણી વિધિ ધૂમલ્લીના કુંગર ઉપર જામ રાજ્યએ મોકલી, પણ વિધિવાળા લાચાર મ્હોંયે પાછા વળ્યા.

જામે કચેરીમાં પૂછ્યું : “લાવો વધિવાળાઓને. બાલીયા રેવાદાસ ! તમને શું કહ્યું ?”

“બાપુ ! જામને ચરણે હથીઆર છોડવા વાઘેરો તૈયાર છે. પણ અંગ્રેજોને પગે નહિ. ”

“હાં. બીજું કાણ ગયું ?”

“બાપુ, અમે: પબજ કરંગીયો ને મેરામણ. ”

“શા ખબર ?”

“એજ : કહે છે કે આ જગ્યા નહિ છોડીએ. અમારી રોજની વાત ગળામાં લઇને જામ જો ચારણ ભાટની જામીન-ગીરી આપે, તો જામના કૂતરા થઇને ચાલ્યા આવવા તૈયાર છીએ. પણ સરકારનો તો અમને ભરોસો નથી. ”

“કેમ ?”

“એકવાર હથીઆર છોડાવીને વિશ્વાસઘાત કર્યો માટે !”

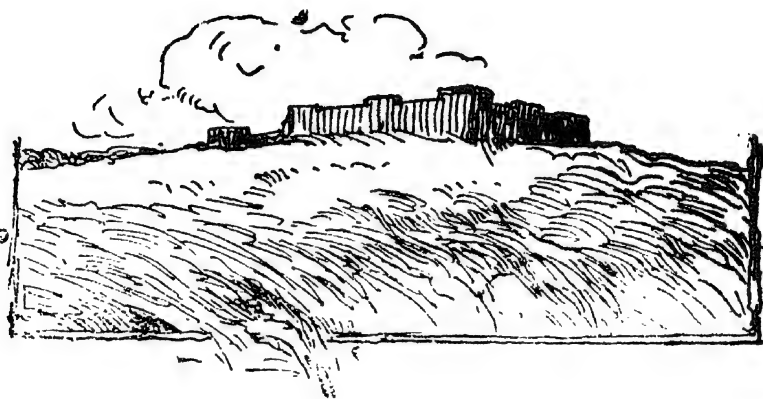
“કેટલા જણ છે ?”

“પંદરસેં હથીઆરખંધ : અરધ બંદૂકદાર, ને અરધા આડ હથીઆરે. ”

“શું કરે છે?”

“જૂનો કોટ સમારે છે.”

ફાસલાવવાની આશા છોડી દઇને દરેક મોટા મોટા રાજ્યે પોતપોતાની ફાળે ભેળી કરી. છ છ બાબુએથી ઘેરા ઘાલ્યો.

૧૭

માગશર વદ નોમની પાછલી રાતે શિયાળાનો ચંદ્રમા અનોધાં તેજ પાથરતો હતો. આલપરાની ટુકડા એ તેજમાં તરખોળ બની નહાતી હતી. ધૂમકીનાં દેવતાઇ ખડેરાની -એ તળાવો, વાવો, ફૂવાઓ, દેરાંઓ ને ભોંયરાંઓની એકવાર અલોપ થઇ ગયેલી દુનિયા જાણે ફરીવાર સજીવન થઇ ગઇ હતી. કડકડતી ટાઢમાં પહેરવા પૂરાં લૂગડાં ન હોવાથી વાઘેરનાં બચ્ચાં તાપણાંની આસપાસ પોઢતાં હતાં. ચોટીદારો બોઝાનાં વાળોને પોતાનાં અધઉઘાડાં અંગ લડકા કરી કરીને તોપતા હતા. તે વખતે મોડપરના ગઢ ઉપરથી તોપના એક....એ....ને ત્રણ બાર થયા.

તોપ પડતાં જ ગાળે ગાળેથી ફેંજે ચડી. ધૂમલીની દિશાએથી કંસારીની ફેડીએ નગરનાં છસો માણસોની હાર બંધાઈ : દાડ-માની ફેડીએ ને નક્કરની ફેડીએ બસો બસો સરકારી પલ્ટની-યાએ પગલાં માંડ્યાં. કિલ્લેસરથી ત્રણસે અને દંતાળો કુંગર હાથ કરવા માટે સાડા પાંચસો ચડ્યા.

એમ આશરે બે હજાર ને ત્રણસો પૂરેપૂરા હથીઆરધારી-ઓએ વાઘેરાને વીંટી લીધા. જાણુ થાતાં જ બહારવટીયાએ સામનો કરી હાકલ દીધી કે “હલ્યા અયો મુંજ પે ! હલ્યા અયો ! [હાલ્યા આવો મારા બાપ ! હાલ્યા આવો !]

વાઘેર બચ્ચાના મ્હોંમાંથી ભર લડાઈમાં પોતાના કટા અને અધમ શત્રુની સામે પણ “ હલ્યા અયો મુંજ પે ! ” સિવાય બીજા સખૂન કદિ નીકળ્યો નહોતો. મહેમાનને આદરમાન આપતા હોય, અને શત્રુઓને ઉલટા શરાતન ચડાવતા હોય એવા પોરસના પડકારા દમ પચાસ પચાસ બહારવટીયાના જણે જેવે તેવે હથીઆરે આ ફેળવાયેલી ને સાધનવાળી પલ્ટનેનો સામનો કર્યો. મરદની રીતે ટપોટપ ગોળાએ વોંધાતા ગયા. કંસારીનાં દેરાંનો મોરચો, આશાપરાના ધડાની ચોકી, વીણુને ધડો, એમ એક પછી એક ચોકીઓ પડતી ચાલી.

બીજી બાજુથી સરકારે પાત્રતર ગામના રખારી માંડા હોણને બોમીઓ બનાવી, એના એક રો રખારીઓને ખંભે રખરની અને કાગળની તોપો ઉપડાવી આભપરે ચડાવી. દિવસ ઉગ્યો અને તેપો છૂટી. કાળુલા અને સાકુંદા તળાવમાં ગોળા પડ્યા. પાણી છોળે ચડ્યાં. સરજને પગે લાગતો જોધો બોલ્યો કે “યમ ચૂકયુ.” આપણા પીવાનાં પાણીમાં ઝેરના ગોળા પડ્યા. હવે આભપરે છોડીને ભાગી છૂટીએ.”

પોતાનાં સાતસો જીવાને આભપરે સવાડીને બારવટીયાએ દંતાળાને કુંગરે એક દિવસનો આથ લીધો. જોધા માણેકે આ પ્રમાણે ટુકડીઓ વહેંચી:

“મુરબા ! તું એક સો માણસે માધવપૂરની કોર, પોશ્વંદર માથે ભોંસ કર.”

“દેવા ભા ! તું એક સો માણસે હાલારમાં ઉતરી ગોડળ જામનગરને હંફાવ.”

“હું પોતે ગીરમાં ગાયકવાડને ધબેકું છું.”

“વેરસી ! તું ઓખાને ઉંધવા મ દેજે !

“ધના ને રાણાજી ! તમે બારાડીને તોખા પોકરાવો !”

“લલાં !” કહીને સહુએ જોધાની આજ્ઞા શિર પર ચડાવી. રાત પડતાં અંધારે નોખનોખી ટુકડીઓ, ઓરતો ને બચ્ચાં સહિત પોતપોતાને માર્ગે જૂખી તરસી ચાલી નીકળી.

૧૮

*કોડીનાર મારીને જાય

ઓખાનો વાઘેર કોડીનાર મારીને જાય !

ગોમતીનો રાજા કોડીનાર મારીને જાય !

આમથણે નાકેથી ધણ વાળીને

ઉગમણે નાકે લઈ જાય—ઓખાનો

નીસરણીયું માંડીને ગામમાં ઉતર્યા ને

બંદીવાનની બેડીયું ભંગાય—ઓખાનો

*કીનકેઈડ સાહેબે બહારવટીયાનાં આવાં કેટલાંક કાઠીઆવાડી રજૂગીતોને ‘Ballad’ નામ આપી, અંગ્રેજી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે. પોતે ભાષાન્તર કરવામાં અતિશય છૂટ લેતા હોવાથી એના અનુવાદો અસહ્ય ગીત કરતાં સરસ થાય છે. અને કેટલાંક વાર તે નૂનાં સાથે મીંડવવા જતાં પંક્તિઓ મળતી નથી. નીચેનું Ballad આ ગીતનું જ ભાષાન્તર હોવાનું દિસે છે. એમાં કેટલીક પંક્તિઓ મળતી નથી. કેટલીક

કોડીનાર મારીને જોધોલા ગાદીએ બેઠા ત્યારે
કોડીનારનો ધણી કોઈ ન થાય—ઓખાનો૦

હાયરો કરીને કસુખા રે કાઢીયા ને
સાકરૂના કુંગા વેંચાય—ઓખાનો૦
રંગડા વાઘેરને દેવાય—ઓખાનો૦

ખરે રે ખપોરે ખબરૂં છુંટીયું ને
માયાના સાંઢીયા ભરાય—ઓખાનો૦

આમણુ સૈદુંને દાન તો દીધાં ને
ગામમાં મીઠાયું વેંચાય—ઓખાનો૦

ગાયું કેરે ગોંદરે નીર્યા કપાસીયા ને
પાદરે ચોરાસી જમાય—ઓખાનો૦

હેસ પરહેસે કાગળો લખાણુ ને
વાતું તારી વડોદરે વંચાય—ઓખાનો૦

હૈયાની ધારણે બોલ્યા રે નથુનાથ
તારા જસડા ગામોગામ ગવાય—ઓખાનો૦

વધુ ઘટનાઓ વર્ણવી છે. કદાચ એ ઘટનાવાળી મૂળ પંક્તિઓ મારા રોધેલા ગીતમાંથી હટી ગઈ હશે. 'Outlaws of Kathiawar' ન પૃષ્ઠ ૩૮ પર એ હોય છે કે:—

I have unearthed the following ballad which is written in a gay, jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards:—

1

O! fair Kodinar, she stands on the cursed
mahratta's lands,

[In heavens there was neither moon nor star !]

They were waghirs strong and tall and
they climbed the loop-holed wall;
Then was heard the Banias' wail but
their tears had no avail,
When the king of Okha looted Kodinar.

2

Then a mighty feast he made for the
twice-born and the Dhed,
And the sweet-balls they were scattered
free and far,
Though each Brahmin ate and ate, yet he
emptied not his plate,
When the lord of Gomti looted Kodinar.

3

And they revelled late and longer, and they
chanted many a song.
(O his glory there is nothing that can mar
And the Bhats for gifts did come
and they thumped the kettle drum;
When the prince of Dwarka looted Kodinar.

4

And he gave with open hand to each
maiden in the land
As the sat bedecked within the bridal car,
Though the sports they scarce could tell, not
a single waghir fell;
When Jodha Manik looted Kodinar.

“કાડીનાર ભાંગવા આવું છું. આવજો બચાવવા !”
એમ પ્રથમથી જ ગાયકવાડ રાજને જાણ દઈ, ગિરના ગાળા
ઓળંગતો ઓળંગતો છુટ્ટો જોધા માણેક પરાડિયાને અંધારે
કાડીનારના કાટની રાંગે આવી પહોંચ્યો.

આખી ગાયકવાડી ફોજ તો ગામમાંથી ભાગી છૂટી હતી,
મળુ ગામને અંધે કાઠા ઉપર એક આદમી અડગ હિંમતથી
ઊભો હતો. વાઘેરો આવ્યા તેનં એ એકલ આદમી સનકાર
પડેલા કાઠામાંથી બંદૂક ચલાવી ગાળાએ વધાવતો હતો. એનું
નામ આદમ મકરાણી.

“વાહ જમાદાર !” વાઘેરોએ એ વીરને નીચે ઉભાં ઉભાં
પડકાર્યાં; “શાબાસ ભાઈ ! ગાયકવાડના આટલા સિપાઈમાં એક
તેં જ નીમક સાચું કર્યું. હવે બારો નીકળી જ, તારે માર્ગે
પડ, તારું નામ કોઈ ન લીધે.”

આવી શાબાસીને આદમ મકરાણી ન સમજી શક્યો. હતો
બહાદૂર, પણ મનની મોટપનો છાંટો ય નહોતો. એણે ગાળા
દેવા માંડી. વાઘેરોએ ફરીવાર એને ચેતાવ્યો કે “જમાદાર !
જખાન સમાલો ! અને ઉતરી જાઓ. અમે ધા નથી કરતા,
માટે ખાનદાન બનો.”

પણ આદમે ખાનદાની ન ઓળખી. એણે હલકટ બોલ
કાઢવા માંડ્યા. અને દગો કરીને એણે મૂળ માણેકના ભાણેજ ઉપર
ગાળા છોટી. ભાણેજની લોથ નીચે પડતાં જ વાઘેરોએ જોધા
સામે જોયું. જોધાએ આજ્ઞા દીધી :

“હાણે કુત્તો આવ, સિપાઈ નાંચ. હાણે હીંકે હણો !
(હવે એ કુતરો છે. સિપાઈ નથી રહ્યો. હવે એને મારો !)

એ વેણે બોલાતાં જ મીયા માણેકની બંદૂક છૂટી. એકજ
ભડકે આદમ મકરાણીને કાઠા ઉપરથી ઉપાડી લીધો.

આદમને ખતમ કરીને જ્યાં દિવાલ પર ચડવા જાય છે
ત્યાં ગામ વચ્ચેવચ્ચની એક મેડીમાંથી તોપનો માર થયો. એક

પછી એક ગોળા પડવા લાગ્યા. જોધો જોધ રહ્યો : “આ કાણુ ભગ્યો ?”

ભણભેદુએ કહ્યું “કાડીનારના નગર શેઠ કરસનદાસની એ મેડી, જોધાભા ! અરબસ્તાન સુધી એનાં બહાણુ હાલે છે.”

“વાણીએ તોપો માંડી ?”

“જોધાભા ! એ તો નાધેર કાંઠાનો વાણીઓ : રળપૂત જેવો.”

ધડ ! ધડ ! ગોળા આવવા લાગ્યા, તે વખતે જોધા માણેકની મીટ પોતાના એક ભેરબંધ ઉપર મંડાણી. ભેરબંધ સમજી ગયો. કાડીઆવાડનાં રાજસ્થાન માંહિલો એ એક જાડેને ઠાકાર હતો. કરડો, કદાવર અને બંદૂકનો સાધેલ એ રળપૂત આંબલી પર ચડ્યો. બરાબર તોપવાળી મેડીમાં તીણી નજર નોંધીને એણે ભડાકો કર્યો. નગરશેઠના આરબ ગોલંદાજને વીંધી લીધો.

ગોલંદાજ વીંચાતાં જ મેડી પરથી વાણીઆએ શરણાગતિની કપડી કરી. (ધોળો વાવટો બતાવ્યો.) પછી જોધો માણેક કાટને નીસરણી માંડીને ઉધાડી તલવારે આગળ ચાલે ચડ્યો. દરવાનોને ઠાર કરી. દરવાજા ઉધાડા ફટાક મેલી, પોતાના સરખે સરખા સો જણને અંદર દાખલ કર્યા. બંદૂકોમાં આઠ આઠ પૈસાભારની વજનદાર ગોળીઓ ઠાંસી, ખોખો ખોખો દારૂ ભરી માણસો જે ઘડીયે હલ્લા કરવાં ચાલ્યા તે ઘડીયે જોધો આંગળી ઉંચી કરીને ઉભો રહ્યો:-

“સાંભળી દયો ભાઈ ! વસ્તીની બોનું ડીકરીયુંને પોત-પોતાની બોનું ડીકરીયું ગણીને ચાલજો. પ્રથમ મેતા મુસદ્દીઓને હાથ કરજો ! પછી વેપારીઓને પકડજો ! બીજા જે સામો ન થાય એને મ બોલાવજો !”

ગામમાં પેસીને વાઘેરો છૂટા છવાયા ભડાકા કરવા લાગ્યા, તેટલામાં બાળુની બહારી ઉધાડીને એક ડોશી બહાર ડોકાણી. હાથ જોડીને બહારવટીયાને વિનવવા લાગી કે “એ બાપા ! બંદૂક બંધ કરો. મારું ગરીબનું ઘર ભાંગી પડશે.”

“ શું છે માડી ? ” જોધાએ પૂછ્યું.

“ મારે એકનો એક દીકરો છે, એની વહુને અટાણે છોડી આવવાનું ટાણું છે. આ ધડાકા સાંભળીને વહુ આપડી ફાટી મરશે. ”

જોધાએ હાથ ઉંચો કરી ગોળીબાર થંભાવ્યા.

કાયસ્થ દેશાદનું ઘર હતું. બહારવટીયા ત્યાં લૂંટી રહ્યા હતા. ચાર વરસના એક નાના છોકરાના પગમાંથી તોડા કાઢતા હતા. છોકરો રોતો હતો.

“ લાઇ માધવરાય ! ” એ છોકરાની બહેને હાકલ કરી; “ રોવે છે શીદ લાઇ ? તું જીવતો રહીશ તો તોડા બહુ મળી રેશે. રા મા, માધવરાય ! ”

‘ માધવરાય ’ નામ સાંભળતાં જ વાઘેરો અટકી ગયા. એક બીજાની સામે જોઇ કહેવા લાગ્યા કે “ પાં તો માધુરાયજી કૂતરા આહાં ! માધુરાય તો અસાંજ કાકોર ! [આપણે તો માધવરાયના કૂતરા છીએ. માધવરાય તો આપણા પ્રભુ કહેવાય.] ”

એ બાળકને માધવપૂરવાળા પ્યારા પ્રભુ માધવરાયનો નામેરી બાળીને વાઘેરો પગે લાગ્યા અને વગર લૂંટયે બહાર નીકળી ગયા.

ગામ કબજે કરી કચેરી ભરીને બહારવટીયાએ એક જ ભાવી. નગરશેઠ કરસનદાસને સન્મુખ બેસાડેલા છે. નગરશેઠે હાથ જોડીને કહ્યું કે “ તમારે શરણે આવ્યા છીએ. હવે અમારી આબરૂ રાખો અને કારે કાગળે દંડનો આંકડો માંડો. ”

કહેવાય છે કે બહારવટીએ પાંચ દબર રાજ (Rials નામનું પોર્ટુગીઝ નાણું કે જેનું, દીવ નજીક હોવાથી નાધેરમાં ચલણ હતું.) એટલે કે રૂ. ૧૨૫૦૦ દંડ માંડ્યો. શેઠે દંડ કબૂલ કર્યો. પછી વિનંતિ કરી કે “ સહુ દાયરો લખને મારે ઘેર પગલાં કરો. ”

બહારવટીયો વિશ્વાસ મૂકીને શેઠને ઘેર પરાણો બન્યો. લખને ભોંય તળીએ તો કાંઈ નહોતું, પણ પહેલે આવે નવે ત્યાં બહારવટીયાએ જોયું કે તેલની મોટી કડાઓ ઉકળી રહી

છે. ઉપલે માળે જાય તો પાણા ગોફણો વગેરેના ઢગલા પડ્યા છે. તેથી યે ઉપરને માળે ચડતાં તો બંદૂક, દારૂગોળો અને તલવારના ગંજ દીઠા. અગાસી પર ત્રણ ઠાલી તોપો દેખી.

હસીને બહારવટીઆએ પુછ્યું “કાં શેઠ, શો વિચાર હતો ?”

નગરશેઠે જવાબ દીધો “આપા, નાથેર તો સોમનાથજીની જૂમિ છે. આ જૂમિ ઉપર તો લાખો શ્વરાપૂરાનાં લોહી છંટાળ્યા છે. મરવું મારવું એ અમારે મોટી વાત નથી. સાચું બોલું છું કે જો તમારામાં ધરમ ન દેખ્યો હોત, ને જો મને ગામની બાલું દીકરીયુંની બેઠજીતીની બીક હોત, તો —બડાઇ નથી મારતો પણ—લડતે લડતે ચોથી ભાંચે ચડત અને તેમ છતાં ન પહોંચત તો સુરંગ ફેડીને મોટી ઉડાડી દેત. પણ તમારું ધરમબુદ્ધ જોઇને પ્રેમ આવ્યો એટલે આ ગોઠ દીધી છે, જોધા માણેક !”

“રંગ તુને લા ! રંગ વાણીઆ ! એમ બોલતો બહારવટીયો હેતભરપૂર હેયે નગરશેઠને બથ ભરી ભેટી પડ્યો.

પાંચ હજાર રાણની થેલીઓ ભરીને શેઠના દીકરાઓએ બહારવટીયાની સન્મુખ ધરી દીધી. ધરીને પગે લાગ્યા.

“દીકરાઓ !” બહારવટીયો બોલ્યો, “આ હું તમને પાલડીના કુરીને પાછા આપું છું.”

ગોઠ જમીને બહારવટીયો નીકળી ગયો. *શેઠને દંડ ન લીધો.

સરકારી કચેરીની અને દુકાનોની લુંટ ચલાવી. બીજે દીવસે બ્રાહ્મણોને ચોરાસી જમાડી, ગાયોને ગોંદરે કપાસીઆ નીચાં. ત્રીજે દિવસે કસુંબા કાઢી દાયરા ભર્યા. ચારણ બારોટોની વાર્તા ને નાથબાવાના રાવણહથ્થા સાંભળ્યા. ત્રણે દિવસ કોડીનારના ગઢ ઉપર વાથેર રાખનો નીલો નેજો ફરકતો રહ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી રીતસર ત્યાં રાજ ચલાવ્યું. ન્યાય ચુકાવ્યા, રક્ષણ કયું ને કેદીઓ છોડ્યા. ચોથે દિવસે ચાલી નીકળ્યા. ગિરના કોઇ

* આ શેઠને પાછળથી વેદાણ ગામ ઈનામમાં મળેલું અને દિ. બ. મણિભાઈ જશભાઈના કારોબારમાં શ્રીમંત સરકાર એને ઘેર જઈ આવેલા.

વંદા ગાળામાં એસી કાઢીનારની લુટનો ભાગ પાડ્યો. જોધાએ પૂછ્યું “ કુલ આપણે કેટલા જણ ? ”

“ એક સો ને બે. ”

“ દીક ત્યારે, એક સો ને બે સરખા ભાગ પાડો ભા ! ”

“ ના ના જોધા ભા ! એમ નહિ બને. તું અમારો રાજા છો. પ્રથમ તારી મોટાઇનો ભાગ કાઢીએ. તે પછી જ અમારા એક સો ને બે સરખા ભાગ પડાશે. ”

મોટાઇનો ભાગ કાઢ્યા પછી સરખે સરખા ભાગ પડ્યા. અકકેક માથા દીક ત્રણ સો ત્રણ સો કેરી વહેંચાણી. અને બાર-વટીયા હિરણ્ય નદીને કાઠે વાંસાઢોળના કુંગરામાં આવ્યા. નદીની લીલી પાટ ને પાળી પાટ ભરી હતી પડખે એક ઘટાદાર આંબલી હતી. જોધાએ એ આંબલી નીચે ઉતારો કરવાનો મનસૂબો જાહેર કર્યો.

તેજ વખતે બરાબર એક વટેમાર્ગ ત્યાંથી નીકળ્યો. એણે શીખામણ દીધી કે ‘ ભાઇ, આંહી કોઇ દાનરતું માણસ રાત રોકાતું નથી. એવી વહેમવાળી આ જગ્યા છે. પછી તો જેવી તમારી મરજી ! ”

જોધાએ કહ્યું “ અરે ભાઇ ! ખડીયામાં ખાંપણ લઇને ફરનારાને તો સંધીય જગ્યા સોના જેવી. ”

પડાવ નાખ્યો. બીજા જ દિવસથી જોધાને તાવ અડ્યો. ત્રીજે દિવસે જોધાને પોતાનું મોત સૂઝ્યું. મરતી વખતે એણે એટલું જ કહ્યું કે “ ભાઇ ! મને મુશ્કેલી તો બે નથી. પણ દેવો ક્યાંધક લપટશે એવો વહેમ આવે છે. દેવાને મારી રામદુવાઇ કે—”

એટલું વેણ અધુરું રહ્યું, ને જોધાનો જીવ ખોળીયું ખાલી કરીને ચાલી નીકળ્યો. હિરણ્યને કાઠે જોધાને દેન દીધું. એક સો ને એક માણસાએ લુગડાં કાળા રંગમાં રંગીને પહેરી લીધાં. આખી ટુકડી જઇને મૂળ બેળી થઇ ગઇ.

જે આંબલી નીચે જોધાએ પ્રાણ છોડ્યા, તે આજ પણ ‘જોધા આંબલી’ નામે ઝાળખાય છે. સાંસણ ગામથી લીમધરા જતાં, વાંસાઢોળ કુંગરની તળેટીમાં હિરણ્ય નદીને કાંઠે આ આંબલી ઉભી છે.

૧૯

“મરતાં મરતાં કાકો કાંઈ બોલ્યાંતા ?”

“હા, મુરલા ! કહ્યું તું કે મુરનો તો મને ભરોસો સોળે સોળ આના છે, પણ દેવો લપટયા વિના નહિ રહે.”

મુળુ માણિકે નિસાસો નાખ્યો. એનાથી બોલાઈ ગયું કે “દેવો ! સાચી વાત. દેવો ભાઈ ધણો ય હોતો તો દેવતા જેવો, પણ એના જીલમની વાતું મારે કાને પોગીયું છે. અને વાઘેરના નેજાના સતનો આધાર જોધો કાકો જતાં મારો રૂદીયો હવે આ ધીંગાણામાં ઠરતો નથી. મને ફાળ પડે છે કે દેવો ભાઈ વખતે વાઘેરના વાવટાને બદો બેસારશે.”

ઝોખામંડળના થડમાં કાંઈ વંકી જઆએ ઉતરીને મૂળુ માણિકે કાકાનું સ્નાન કર્યું છે, કાળાં લુગડાં પહેર્યાં છે, અને કાકાનો પ્રતાપ પરવારી બેસવાથી એને ખારવટું સકેલીલેવાના મનસૂઆ ઉપડ્યા છે. પડખે દેવુબાઈ બહેન પણ ઉભી છે. એનાથી ન રહેવાયું. ભાઈની સંગાથે રઝળી રઝળીને પોતાનાં અનોધાં રૂપ હારી બેઠેલી, નીચોવાઈને કંગાલ બની ગયેલી બહેને આ ટાણે ભાઈને પડકાર્યો કે

“ભા ! દુઃખ ભોગવવાં દોહલં થઈ પડ્યાં ? ત્રીસ જ વરસની અવસ્થાએ ધડપણ ચડ્યાં ?”

● “દેવુબાઈ” નામની બહેન બાળકુંવારી રહીને બળવામાં વાઘેરોને પડકારતી બહાર નીકળેલી, એ વાત બીજે સ્થળેથી મળી હતી. પશુ દારકાના વાઘેરો ‘દેવુબાઈ’ જેવું કાંઈ પાત્ર થઈ ગયાનો ઈન્કાર કરે છે.

“ બેનઆ ! દુઃખથી તો થાક્યો નથી. સાતસો સાતસો વાઘેરાએ કંટાળીને ગોરા પાસે હથીયાર મેલી દીધાં, તેનાથી ચે અકળાતો નથી. પણ દેવાના ઓછાયાથી ડરું છું. કાકો દેવતાઇ નર હતા. એનાં છેલ્લાં વેણુ ધ તો પેશંબરનાં વેણુ લેખાય ! ”

“ ફકર મ કરજો. એવું થાશે તે દિ’ દેવો માનો જવ્યો જાઇ છે, તો પણ હું એનું માથું વાઢી લઇશ. ”

આમ વાતો થાય છે ત્યાં બાતમીદાર આવી પહોંચ્યો. એનું મ્હેં પડી ગયું હતું.

“ શા ખબર છે બેલી ? ”

“ મુઝલા ! ધાંસણવેલ રાંડી પડ્યું. રામાલાદની દેહ પડી ગઇ. આસોલા પણ ગુજરી ગયા. મુલવાસર વાળા મેપા જસાણીને પણ ગોળીના જખમ થયા. અને બાપુએ ને હજુ કુંભાણીએ સરકારને પગે હથીઆર મેલ્યાં. ”

મુળુ માણેકે ફરી વાર રનાન થયું. નવા સમાચાર મળવા ઉપરથી વચાર કરવા બેસે છે, ત્યાં એક સાંદીયો આવીને ઝુક્યો. અસવારે આવીને રામ રામ કર્યા.

“ ઓહો ! દુદા રબારી ! તમે ક્યાંથી બાપા ? ” એમ કહેતો મૂળુ ઉભો થઇને મળ્યો.

“ મુળુ બાપુ ! તમારા લલા સાડ આવેલ છું. માટે કાંઇ સવારથ નથી. પણ ઓખો રઝળી પડશે એ વાતનું મને લાગી આવે છે. માટે સંતાતો, લપાતો, ચોર બનીને આવ્યો છું. ”

“ બોલો લા ! ”

કુટિલતાની રમતો રમતી આંખે, કાળા સીસમ જેવો, ટુંકી ગરદન ને બઢીઆ કાનવાળો દુદો રબારી ઇસારો કરીને મુળુબાને એકાંતે તેડી ગયો. કાનમાં કહ્યું કે “ બારટન સાહેબ અભેવચન આપે છે. જમીન પાછી સોંપાવી દેવા કાલ દે છે. એક દિવસની પણ સજા નહિ પડવા આપે. માટે સોંપાઇ જાઓ. અટાણે લાગ

છે. ગુન્હેગાર તો કાકો હતો. તમે તો છોકરું છો. તમારો કાંઈ ગુન્હો જ નથી. ”

મુળુનું દિલ માની ગયું. રખારી તો ભગવાનના ધરતું માણસ : પેટમાં પાપ ન્હોતું ; ને ગોરા ગમે તેવા તો યે બોલ કાલ પાળનારા; એમ સમજી મૂળુએ અંગ્રેજને શરણે જવાનો મારગ લીધો. માણસોને કહી દીધું કે “ભા ! હવે વીખરાઈ જાવ. બારવટાનો સવાદ હવે નથી રહ્યો. બોન દેવુઆધને પણ અમરાપર લઈ જાવ. હું સીધો સાહેબ પાસે જઈ છું. ”

“ભા, બોન કહે છે એક વાર ચાર આંખો ભેળી કરતા જાવ.”

“ના નહિ આવું. બોનની આંખોના અંગારા મને વળી પાછો ઉશ્કેરી મૂકશે. ”

“ભા ! બોને કહેવરાવ્યું છે કે આખાનો ધણી ગોરા નોકર-ને પગે હથીઆર ધરશે ત્યારે જોયા જેવો રૂડો લાગશે હો ! ”

૨૦

અ મરેલી શહેરમાં તે દિવસ કાંઈ માણસ હલકયું છે ને ! ચાર ગોરા સાહેબોની અદાલત બેઠી છે. અને બહાર-વટીયા ઉપર મુકદ્દમો ચાલે છે. જુઓનીઓ ને સાક્ષીઓના ઢગલા થઈ પડ્યા છે. પીંજરામાં બીજા બધા વાઘેરો ઉભા છે. ફક્ત મુળુ માણેક જ નથી.

“મુલુકો કયું નહિ સમજાયા !” એમ ચારે ગોરાઓ પૂછે છે.

અમલદારોએ જવાબ દીધો, “સાહેબ, મુળુ માણેક વચન આપીને બદલી ગયો.

એવે આચીતો ત્રીસ વર્ષનો વાંકડી મૂઝવાળો મુળુ દેખાયો. આખે અંગે હથીઆર ઠાંસેલાં : ગમગીન છતાં મતાપી વહેરો :

“અમ્મા મુરલા ! મુરલા આવ્યો !” એવી વધાઈ પીંજ-
રામાં ઉભેલા કેદીઓના મ્હોંમાંથી વહૂટી.

“ટાપીવાળા સાહેબો !” મુળુ બોલ્યો, “મુળુ માણેક બીજા
હજાર ગુન્હા કરે, પણ વચન આપીને ન કરે. હું ભાગી નીક-
ળવા નહોતો રોકાણો. પણ મારી મા બહેનો અને ઓરતોને
મુલાબતેર ક્યાંધક ઓથે રાખી આવવા મુંઝાતો હતો. કેમકે
ઓખો તો અટાણે તમારા બલોચી પટ્ટનીયાઓના પંજમાં પડ્યો
છે. અને બલોચો અમારી બહેન દીકરીઓની લાભું લૂટે છે.”

બોલતાં બોલતાં મુળુ માણેકની આંખમાં કાળ રમવા
લાગ્યો.

*મુકદ્દમો ચાલ્યો. જુબાનીઓ લેવાઈ, ફેંસલો લખીને ગોરાઓ
ઉપડી ગયા. એની પાછળથી ફેંસલો વંચાણો કે “સુડતાલીસ
વાઘેરોને પાંચ પાંચ વર્ષની, અને મુળુને ચૌદ વર્ષની સખ્ત
મજૂરીની સજા. એના પિતા આપુ માણેકને સાત વરસની સજા.
તમામને વડોદરે રેવાકાંઠા જેલમાં ઉઠાવી જવાના.”

ખડ ! ખડ ! ખડ ! દાંત કાઢીને મુળુ બોલ્યો: “ક્યાં છે વાઘે-
રોને વિશ્વાસઘાતી કહેનારા ? વિશ્વાસઘાતી તે સાહેબનાં વેણ ઉપર
ભરોસો રાખીને હથીઆર મેલનારા વાઘેરો ? કે અમને અબે-
વચન આપીને પછી કાળે પાણીએ કાઢનાર અંગ્રેજો !”

કચેરીની અંદર મુળુ માણેકની તલવાર કબ્જે કરવામાં
આવી. સારા હથીઆર તો બધાં ગીરમાં દાટી દીધેલાં. ફક્ત
આ એક કટાઈ ગયેલા વટની, મીયાન વગરની તલવાર હતી.

---

* “આ વખતના કેદીઓની જુબાની ઉપરથી સાફ માલુમ પડ્યું કે
આયકવાડી અધિકારીઓએ તેઓનાં રોજ બંધ કર્યાં, અને વારે વારે
તેઓના ઉપર ચડાઈ કરવાના ડારા દીધા તેથી તેઓને આ તોફાન
કરવાની જરૂર પડી. પોલીટીકલ ખાતામાં જોધો એકવાર ફરીઆદે ગયેલો,
ને ત્યાંથી કાંઈ દિલાસો પણ મળેલો. પણ પાછળથી કાંઈ થયું નહિ.
મુળુ પોતાનાં રોજ પેટે, લગ્ન ખરચ સાફ બે હજાર કોરી લેવા ગયો
હતો પણ તેને મળી નહિ હતી.” [‘ઓખામંડળના વાઘેરોની માહેલી’]

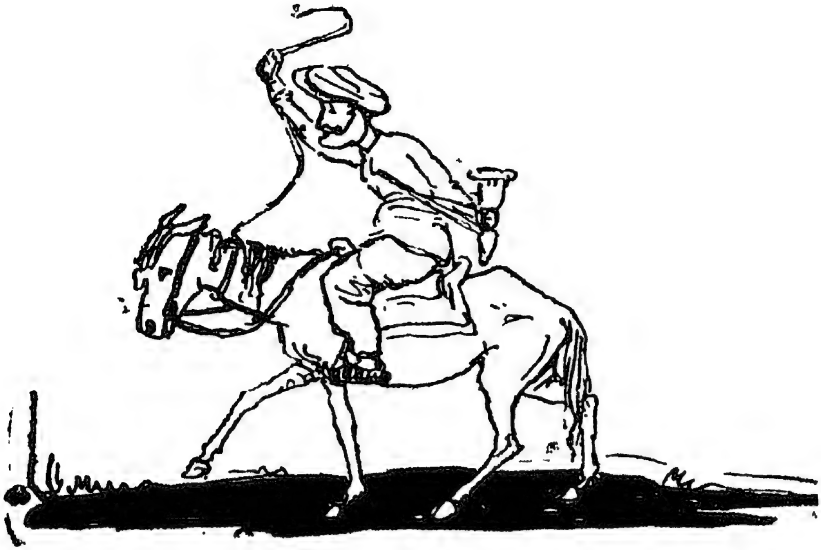
મીયાનને બદલે વડવાઈ વીટેલી હતી. તલવાર જોધને ગોરા અમલદારો હસવા લાગ્યા. મૂળુને ટોણો માર્યો કે “એસી તલવારસે તુમ સારે મુલુકકો ડરાતા થા !”

આંખ ફાડીને મુળુએ જવાબ દીધો કે “જુરીયા ! તરાર તરાર કુરો એતો ! તરારમે કીં નારણો આય ? પાંજો કંડો નાર ! કંડો. [જુરીયા ! તલવાર તલવાર શું કરે છે ? તલવારમાં તે શું જોવાનું બબ્બું છે ? આ માઈ કાંડું જો ! કાંડું.]”

એટલું બોલતાં બોલતાં જુવાન બહારવટીએ પોતાનું લોખંડી કાંડું બતાવ્યું. સાહેબો ભોંઠા પડીને ચુપ થઈ રહ્યા.

સુડતાલીસ સાથીઓની સાથે મુળુ વડોદરે રૈવાકાંઠા જોલ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

૨૧

વ ગડામાં એક ઘોડેસવાર ચાલ્યો જાય છે. ટારકું ઘોડું ગણી ગણીને ડગલાં માંડે છે. બેસુમાર બગાંઓ કરડી રહી છે એટલે ઘોડાના પૂછાને તો ઝંપ જ નથી. શરીરની બન્ને બાજુ મોઢું નાખી નાખીને ઘોડું બગાંઓને વડચકાં ભરતું જાય છે. અને પીઠ પર બેઠેલો લાંબી ધોળી દાઢી વાળો બધાણી અસવાર, એક હાથે ઘોડાનું ચોકડું ડાંચે છે, બીજે હાથે સરકનું દોરકું ફેરવી ફેરવી મારે છે, બે પગે ઘોડાના પેટાળમાં એડીઓ મારે છે, પોતે આખું શરીર હચમચાવે છે ને જીજના ડચકારા કરે છે. એમ છ છ જાતની કરામતો કરવા છતાં ઘોડું તો સરખી ચાલ્યે જ ચાલ્યું જાય છે. અસવાર ઘોડાને ફાસલાવે છે કે

“હાલ્ય મારા આપ હાલ્ય, ઝટ પગ ઉપાડ. મોઢું ચારી તો શીખ નહિ મળે.”

એક અલમરત આદમી ઉઘાડે શરીરે ખેતરમાં ધાસ વાઢતો હતો એણે આ શબ્દો સાંભળીને પૂછ્યું “ એ બારોટજી ! ક્યાં જઈ પોગવું છે ? ”

“ પોગવું છે બાઈ, પોગવું તો છે દુહા રાજની પાસે. જઈ જઈને દુવા કેંવા છે ! આહાહા મૂળવો, કરાફાતનો વાધેર મૂળવો !

કેસરીયા વાઘા કરી, કાંકણુ બાંધ્યું કોય,
જગત ઉભી નેય, માણેક પરણે મૂળવો !

અને મુળવા ! તારી શી વાત !

તું ટોડા ગોપાળતણુ, ને મેલીને જાત,
(તો તો) સવખંડ ચેરો થાત, માણેક તાહળો મૂળવા !

બારોટ એ દુહા લલકાર્યા, ત્યાં વગડો આપો જાણે સજીવન થઈ ગયો. મજૂર મૂલી, ખેડુતો, પશુઓ, સહુ ઉંચાં માથાં કરી સાંભળી રહ્યાં. તેમ તો બારોટની ગળી ગયેલ ભુજાઓમાં ખેવડું જોર આવ્યું. હાથ લાંબા કરીને લલકારવા લાગ્યો:

મૂળુ મૂછે હાથ, તરવારે ખીજે તવા,
હત ને ત્રીજે હાથ (તો) નર અંગરેજ આગળ નમતા!

“ રંગ મૂળવા રંગ ! ખેય હાથ તો રોકાઈ ગયા, એક હાથ મૂછનો તાવ દે છે. ને ખીજે તરવારની મૂઠ ઉપર જાય છે. ત્રીજે હાથ કાઢે ક્યાંથી ? અમરેલીવાળા ભુરીયાઓ ધણુંય કહ્યું કે મુળુ માણેક ! સલામ કર. પણ ત્રીજા હાથ વગર સલામ શેની કરે ? ”

“ અરે પણ બારોટ ! ફટકી કાં ગયું ? મુળુ માણેક તો વડોદરે રેવાકાંઠાની જેલમાં સડે છે ! ખોટાં ખોટાં કાં પાડો ? મળું દુખવા આવશે ! ”

“ એ ભૂત છે કે પલીત ? જાણતો ય નથી ઝોડ જેવા ? મૂળવો સાવડ પાંચરે સામે કદિ ? ઇ તો એ આવ્યો છૂટીને. ”

“ હેં ? શી રીતે છૂટ્યો ? માફી માગીને ? ”

“ તારી જીભમાં ગોખરૂ વાગે ! માળા કાળમુખા ! મૂળવો માફી માગે ? એ જેલ તોડી જેલ ! ”

“ જેલ તોડી ? વજનર જેવી જેલ તોડી ? ”

“ હા હા ! ઇ તો સંધાય બેરૂડા મત બાંધીને સામટા દરવાજે ધોડ્યા. જેવે ત્યાં તો બારીમાં સામાં પચીસ સંગીન ધરીને પટ્ટનીઆ ઉભેલા. પણ રંગ છે ગોરીયાળીવાળા દેવા છબાણીને. સવાશીર સુઠં એની જાણનારીએ ખાધો ખરી બાપ ! તે ઇ દેવે પડકારો કર્યો કે હાં મારા ભાઇયું ! મારી દયા કોઇ આણશે મા. હું સંગીન આડું માઈં ડીલ દઇ દઉં છું. તમે જેરથી મારાં શરીર સામે ધસારો દઇને નીકળી જાજો. એમ કરી દેવો ડેલીની બારી આડો ડીલ દઇને ઉભો રહ્યો. બીજા સહુ, પટ્ટનીઆઓની બંદુક દેવાના ડીલમાં સલવાઇ રહી એટલે લાગ ભાળીને નીકળી ગયા. ”

“ અને દેવો ? ”

“ દેવો ય આંતરડાં લમડાંતાં તે ડોકમાં નાખીને હાલ્યો. ”

“ તે શું મુરલા નીકળી આવ્યા છે ? ”

“ હા હા, ને વાઘેરને કરે છે બેળા. મોટી ફોજ બાંધીને આરવડું ફરી માંડે છે. જાઉં છું મોજ લેતા. આજ છે માધવ-પરના વાવડ. આજ તો ખોખે ખોખે ડારીયું ને સોનામોઈં બહેંચશે મારો વાલીડો !

દળ આવ્યાં દખણી તણાં, લાલાળા લોપાળ
સામા પાગ શીંગાળ, માણેક ભરતો મૂળવો.

[દક્ષિણીઓનાં લાલાવાળાં સૈન્ય આવ્યાં, પણ સિંહ સમાન મૂળ માણેક તો એની સામે પગલાંભરીને ચાલ્યો.]

અને એ મલકનાં માનવી !

મૂળવે અંગરેજ મારિયા, કાગળ જય કરાંચી
અંતરમાં મઠમ ઉદરકે, સૈરૂં વાત સાચી !

[મુઠુ માણેકે અંગ્રેજોને માર્યા, તેના કાગળો કરાંચી પહોંચ્યા. દૃશ્યમાં ફાળ પામતી મડમો પોતાની સહીયરોને પૂછવા લાગી કે “હે” જન, મારા ઘણીને મૂળએ માર્યા એ સાચી વાત ?]

એવા એવા દુહા લલકારતો ને પોતાના યુલંદ અવાજથી વચ્ચ ગળવતો આરોટ ટારડી ઘોડીને સરપટાં મારતો મારતો ચાલી નીકળ્યો.

સાંતીડાં થોભાવીને વાઘેરો વિચાર કરવા મંડ્યા. એકે કહ્યું,

“ માળે આરોટ દુવા સારા બજાવ્યા ! ”

બીજો સાંતીડાને ધીહરૂં નાખીને મંડ્યો ગામ તરફ હાલવા. પહેલાએ પૂછ્યું “કાં ?”

“ હવે સાંતી શીદ હાંકીએ ? મુરબાની ભેળા ભળી જાયે. ભળીને ફરી વાર વાઘેરોનું જૂથ બાંધીએ. ”

“ હાલો તઈ આપણે ય. ”

બેઉ ખેડુતો ચાલી નીકળ્યા. ધાસનો ભારો વાઢીને પોતાના માથા પર ચડાવવા મથી રહેલ એક કાળી પણ થંભીને ઉભો થઈ રહ્યો. બે ધડી વિચાર કરીને એણે પણ ભારો ફગાવી દીધો. દાતરડાનો ધા કરી દીધો અને હાલ્યો. બીજાએ પૂછ્યું “ કાં ભાષ ? કેમ ફટકયું ? ”

“ જશું મુળભા ભેળા. ”

“ કાં ? ”

‘ ભારા વેચી વેચીને દમ નીકળી ગયો ! ’

એ રીતે ઇ. સ. ૧૮૬૫, સપ્ટેમ્બર તારીખ ૨૬ ના રોજ રેવાકાંઠા જેલ તોડીને બહારવટીયો વીસ વાઘેર કેદીઓને લઈ કાઠીઆવાડમાં ઉતર્યો. ઓખામાં વાત પુટી કે મુળુભા પાછો આવ્યો છે.

આવીને પહેલા સમાચાર એણે ઓખાના પૂછ્યા:

“ પાંજે ઓખો કીં આય ? ”

સંબંધીઓએ જાણ કરી “ મુળુભા, ઓખાને માથે તો રેસીકન્ટ રાષ્ટ્ર સાહેબે બલોચોને મોકળા મેલી દીધા છે. ”

“ શું કરે છે બલોચો ? ”

“ જેટલો બની શકે એટલો જુલમ: જાહેર રસ્તે રેયતની વહુ દીકરીઓને ઝાલી લાજ લૂંટી રહ્યા છે. અને વસ્તી પોકાર કરવા આવે છે તો રાષ્ટ્ર સાહેબ ઉલ્ટો ધમકાવે છે. ”

“ કેટલુંક થયાં આમ ચાલે છે. ? ”

“ ત્રણ વરસ થયાં. ”

સાંભળીને મુળુનો કેઠો ખદખદી ઉઠ્યો. એણે આગા દીધી કે “ ભાઈ, ઝટ ફોજ બેળી કરો. હવે તો નથી રહેવાતું. ”

જોતજોતામાં તો વાઘેરો ને ખાટસવાદીઓનાં જૂથ આવીને બંધાઈ ગયાં.

કેસરીબા વાઘા મુળુ માણેકના શરીર ઉપર જૂલવા લાગ્યા. એણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે “ બેલી, બારવટામાં શુકન કરવાં છે માધવપૂર ભાંગીને. જેલમાંથી જ માનતા કરી હતી કે માધવરાયજીની સલામું લેવા આવીશ. માટે પહેલું માધવપર. ”

“ મુળુભા ! માધવપર પોરબંદરનો મહાલ છે હો ! અને જેઠા રાજાએ ચોડી પહેરા કડક રાખ્યા હશે. ”

“આપણે પણ ચોક્કી પહેરાની વચ્ચે જ દાદાનાં દર્શન કરવાં છે, બાપ ! નધણીઆતાને માથે નથી જવું.”

કંઠાળી મુલક સોના જેવાં અનાજ હોતો હતો, એની અરક-તમાં વેપારી વાણીયા ને ખોજ કૂળી ગયા હતા. ચાલીસ સિંધી જુવાનોનું થાણું માધવપૂરની ચોક્કી કરતું હતું. બહારવટીયા ઓર્થોતા ક્યારે પડશે એ બહીકથી આખી રાત “જમતા સૂજો ! ખબરદાર !” એવા પડકારા થતા હતા. એક દિવસ હિડતા ખબર આવ્યા કે આજ રાતે બહારવટીયા પડશે. ખરે ખપોરે કોટના દરવાજા દેવાઈ ગયા. પણ રાતે કોઈ ન આવ્યું. ખબર આવ્યા કે પાંચ ગાંઠિ આધે ગોરશેર નામના ગામે અપશકન થવાથી બહારવટીયા પાછા વળી ગયા.

માહ મહિનો ચાલે છે. લગ્નસરાના દિવસ છે. બહારવટીયાની ખાનદાની પર ભરોસો રાખી લોકોએ વિવાહ માંડ્યો છે. માધવપૂરને પાદર બાપા માવદિયાની જન પડેલી; અને રાતે કેશવા કામરીયાનું પુલેકું ચડનારું હતું. એવે માહ વદ બીજ ને બુધવારે રાતે મુળ અને દેવાની ટોળી માધવપૂરને ટીંખે માધવરાયને દર્શને ઉતરી.

હથીઆરબંધ નવતર જુવાનોએ પ્રથમ તો ગામ જેવા માટે જન તથા પુલેકાની ધામધુમમાં બળી જઈ દીવાટાણે ગામમાં પગ મૂક્યો. શેરીએ શેરીએ મહાભ્યા. પુલેકાંવાળા માને છે કે આ નવતર જુવાનો જનની સાથે આવ્યા છે, અને જનવાળા જણે છે કે એ તો પુલેકાવાળા ભેળા હશે.

પુલેકાનાં ઢોલ શરણાઈ શાંત થઈ ગયાં. બજારે બંધ થઈ. ગામ નોંદરમાં પડ્યું. તે વખતે બહારવટીયા પોલીસના થાણા ઉપર પડ્યા. બંદુકો નોંધીને ઉભા રહ્યા. મૂળ ખોલ્યો “અટાણે હથીઆર છોડી દીયો. નીકર અમારે તો માકુ મારવો ને કુત્તો મારવો બરાબર છે.”

હથીઆર છોડાવી, માથાસાને કોઠામાં કેદ કરી, મૂળએ આરે દરવાજે ચોક્કીદાર મૂક્યા. વાધેર પહેરગીરો એ કડકડતી ટાઢમાં

માઠની બારીઓ સળગાવીને તાપતા તાપતા કાપીઓ લલકારવા લાગ્યા. અને હળમો પાસે જનનની મશાલો ઉપડાવી મૂળ તથા દેવો માધવરાયજીને મંદિરે ચડ્યા.

“માણસોએ કહ્યું કે ‘મુળુભા ! મંદરને મોટાં તાળાં દીધાં છે.’”

“અરે ક્યાં મરી ગયો પૂજારી ?”

“બેનો માર્યો સંતાપ રહ્યો છે. કુચીયું એની કડયે લટકે છે.”

“પકડી લાવો ઇ ભામરાને.”

પૂજારી સંતાપ ગયો હતો એને ખોળીને હાજર કર્યો.

“એ આપુ! માધવરાયના અંગ માથેથી દાગીના ન લેવાય હો!”

“હવે મુગો મર, મોટા ભગતડા ! તારે એકને જ માધવરાય “વાલો હશે ખરું ને ? મુગો મુગો અને કમાડ ખોલી દે. મારે દરશન કરવાં છે. દાગીના નથી જોતા.”

મુળુના ડોળા ક્યાં કે બાહ્યે ચાવી ફગાવી. મંદિરનાં તોર્તીંગ કમાડ ઉઘડ્યાં. માધવરાય ! માધવરાય ! ખમ્મા મારા ડાડા ! એમ જાપ જાપતો મુળુ મંદિરમાં દાખલ થયો. દોડીને પ્રતિમા-જીને બથ ભરી લીધી. ડાડા ! ખમ્મા ડાડા ! એમ પોકાર કરતાં કરતાં મુળુ પોકે પોકે રોધ પડ્યો. માણસો જોઇ રહ્યાં કે “આ શું કરે છે ? આની ડાગળી ખસી ગઇ કે શું થયું ?”

સારી પેઠે કોઠો ખાલી કરીને મુળુ ઉઠ્યો. પાછલે પગે ચાલતો ચાલતો બે હાથ જોડીને બહાર નીકળ્યો.

દુકાનોમાંથી રેશમી વસ્ત્રો તાકો ઉપાડી લાવી મંદિર ઉપર નવી ધળ ચડાવી. પછી મુળુએ હુકમ આપ્યો કે “કોઈને જોઈયા કે રંગાડ્યા વિના ફક્ત હુવાણા અને ખોળ વેપારીઓને આંહી શાંતિથી ખોલાવી લાવો.”

મંદિરને આટલે યુગલ ગાદલાં પથરાવી મૂળુએ દરબાર ભર્યો. વેપારીઓને કહી દીધું કે બાહ્યોની ચોરાસી જમાડવી છે મારે બાહ્યો અંગે તેટલો સીધો સામાન ગ્રાહી આપો.

શેરાની ચોરાશી રંધાણી. તમામ માણસો માટે શેરાનાં સઘનત મંડાઇ ગયાં.

હિન્દુ મુસલમાનનાં તમામ દેવસ્થાનાં પર નવી ધન્ય ને નિવેદ્ય ગયાં.

લોકોની ભેળા અહારવટીયા દાંડીયા-રાસ રમ્યા. કોણી પટેલીઆઓની ઓઝો પાસે રાસડા લેવરાવ્યા.

ત્રાસ વીતાવ્યા ફક્ત વેપારીઓ ઉપર. સતાવવાની મનાઇ છતાં કેટલાક ફાટેલા બુવાનોએ કોઇ કોઇ ઠેકાણે લુંટફાટ કરી, દર દાગીના કઢાવ્યા. દુકાનો ફાડી ફાડી રસ્તા ઉપર ધી, જોળ, સાકર, અનાજ, કપાસીઆ વગેરેના દગલા કર્યા. અને ગામ-લોકોને હાકલ દીધી કે “ખાવું હોય એટલું ખાઓ, ને લેવું હોય એટલું ઘેર લઇ જાઓ !”

વેપારીઓના ચોપડા મગાવી સળગાવી મૂક્યા.

“ગલાલચંદ શેઠ,” અહારવટીયાએ હુકમ કર્યો, “તું. અમારો મેતો. આ અધા-વેપારીઓ પાસેથી એની મતાના પ્રમાણમાં દંડનો આંકડો ઠરાવી ઉધરાવી લે લા ! અને જેની પાસે રોકડ ન હોય એની પાસે એના દંડ પૂરતી કિમ્મતનો જ દાગીનો વસલ લેજે. વધુ મા લેજે લા ! નીકર તું ને માધવરાયજી પૂછસે !”

ગલાલચંદ શેઠે દંડના આંકડા મૂક્યા. ધનજી મુખીની દસ હજાર કોરી રાખી છ હજારનો માલ પાછો આપી દીધો.

ઠક્કર કેશવજી જેઠા નામે એક માલદાર વેપારીને મનાવતાં કોઇ અહારવટીયાના માણસે કાન ઉપર વગાડ્યું ને એને કાને લોહી નીકળ્યું. જેતાં જ મુળ્યે ત્રાડ પાડી કે “કોઇને એક ચરકો પણ કરવાનો નથી. અને આ શેઠને લોહી નીકળવાથી માર દિલ દુઃખાણું છે. એને કશોય દંડ કર્યા વગર છોડી મૂકો !”

જોળ કોમના કોઇ વેપારીની એક રતન નામની ડાશ્મી પોતાના દર દાગીના લઇને એક બ્રહ્મણના ઘરમાં સંતાઇ ગઇ.

એનો પિછો લાઇને બહારવટીયા આવી ચડ્યા. ખુબ ધમકી આપી પૂછપરછ કરી. પણ બ્રાહ્મણ કુટુંબે કહ્યું કે “આ ડોસી તો અમારા ઘરનાં છે.”

“તો ખાવ એની સાથે એક થાળીમાં.”

બ્રાહ્મણોએ રતન ડોસીને એક થાળીમાં જમાડ્યાં. ઇતખાર રાખીને બહારવટીયા ચાલ્યા ગયા.

એક ખોળના ઘરમાં પેઠા. કોઈ ન મળે. “એલા ભાઈ ભારી લાગ !” કહેતા બહારવટીયા અંદર પેઠા. પેસતાં જ એક ઓરતને સવાવડના પથારીમાં પડેલી દીઠી. સુપાસુપ બહારવટીયા બહાર નીકળી ગયા.

સાંજે ઢોલ શરણાઈ વગડાવતા અને ગલાલે રમતા વાઘેરો લોકોના મોટા ટોળા ઉપર મૂઠીએ મૂઠીએ ફેરીઓ વરસાવતા નીકળી ગયા. એકંદર એક લાખ ફેરીનું નુકશાન કરી ચલા. દેવા વિઠ્ઠલ નામના શેઠે જીવની જેમ જીવવાને દાટી રાખેલી જામશાહી ફેરીઓનો ખજાનો વાઘેરો ખાલી કરતા ગયા. તે ઉપરથી હજુ પણ માધવપૂરને મેળે આવનારી કંઠાળની મેશ-શીઓ એક કટાક્ષનો રાસડો ખેલે છે તેની એક લીંટી આ છે:

“દેવા ! તારી જૂની જામશાહી કાઢી.”

ખીજે જ દિવસે ગલાલચંદ શેઠ અલોપ થયો. કોઈને નથી ખબર કે એ ક્યાં ગયો. કદાચ એણે શરમથી કે બહીકથી આપ-લાત કર્યો હશે. એના પતો લાગ્યો જ નથી.

ખીજે દિવસે દરબારી મિસત આવી. ગામ ઉપર ન કરવાનો જીલમ કરી, મોજ ઉડાવી ચાલી નીકળી.

૨૩

સૂ છ નામના ગામને પાદર માતાનો પીપળો હતો. એક દેરું હતું. આજ ઝડી થવાથી પીપળો પડી ગયો છે. દેરું હજી ઉભું છે.

માતાને યાનકે બહારવટીયા બેઠેલા છે, અને એનો સંગાથી જે સીદી હતો તે પીપળાની ડાળે ચડીને ખોખા ભરી ભરી દોકડા ઉછાળે છે. નીચે ઉભેલા નાનકડાં છોકરાં એ દોકડા વીણતાં વીણતાં ને ઝીલતાં ઝીલતાં રાજી થાય છે.

મુળુ માણેક ને દેવો માણેક નીચે બેઠા બેઠા બોલે છે કે “ભાઈ સીદી ! છોકરાંવને દોકડા સાદુ ટગવ મા. ‘કારીયું’ ભરી ભરીને વરસાવ. ખાળારાજી રાજી થઈને દુવા દેશે. ”

બહારવટીયા બચ્ચાંઓના આવા ગેલ જોઈ જોઈ મોજ કરે

છે, ત્યાં વાવડ આવ્યા કે “સડોડવાળો રાજા બહાદુર *જલમ-સિંહજી નગરથી જામ વીજાની મોટી ફાજ લઈ આવે મરણીયો બનીને આવે છે. ને લગોલગ આવી પહોંચ્યો છે.

ફાજ આવી ! વાર આવી ! એ બોકાસો સાંભળતાં જ છોકરાં ગામમાં ભાગ્યાં ને બહારવટીઆ રણ બધી ભાગી છૂટ્યા.

બહારવટીયા પાળા ને વાર ઘોડાવાળી : રાજાબહાદુર લગોલગ આવી જાય છે. વાઘેરોના હાથમાં ભરેલી બંદૂકો છે, પણ મુળ માણેકની આસા છે કે “વારને બીવરાવજો. ભડકો ન કરશો. ચાહે તેમ તોયે એ રાજાનું કુળ છે. હજીરનો પાળનાર વદે.”

થાતાં થાતાં તો વાર આંખી મધ. અને બહારવટીયા આકળા થયા. ત્યારે મુળએ કહ્યું “મીયા માણેક ! રાજાબહાદુરને રોકી દે. પણ જોજો હો, એને જખમ કરતો નહિ.”

પાછળથી લાંબાને કુંગરે જે મરાણો તેજ મીયો માણેક આંખી ફાજની સામે એકલો ઉભો રહ્યો. બંદૂક છતીએ ચડવી પડકાર દીધો કે “રાજા બહાદુર ! તુને અબ ધડી મારી પાકું. પણ મારા રાજાની મનાઈ છે. પણ હવે જો એક કદમ ભર્યો છે ને, તો આટલી વાર લાગશે. તપાસ તારો જમૈયો.”

એટલું બોલીને મીયે બંદૂક ફટકારી. જાળી શત્રુની કમર પર અડકીને ગઈ. શરીરને ચરકો પણ કર્યા વગર રાજા બહાદુરનો જમૈયો ઉડાવી દીધો. મીયો મ્હોં મલકાવીને બોલ્યો :

“આટલી વાર ! રાજા બહાદુર ! પણ તુને ન મરાય. તું તો લાખુનો પાળનાર !”

જમૈયો જલમસંગરો, લાંબો તેં લોપાળ
હેવે જંબલું છોડીયું, જો ઉડે એંધાણ.

રાજા બહાદુર પાછા ફરી ગયા ! એની કાફોઓ જોડાઈ;

જલમસંગ રાજા વાઘેરસેં કળ્યો કીધો !

વાઘેરસેં કળ્યો કીધો રે-જલમ

પેલો ધોંગાણો પીપરડીને કીયો

ઉતે રાણાણ રસૂરાપૂરો થીયો-બલમ૦

બીને ધોંગાણો રણમેં કીયો

ઉતે જમૈયો ઝપીયો રે રીયો-બલમ૦

ત્રીને રે ધોંગાણો ખડમેં કીયો

ઉતે આલો જમાદાર તર રે રીયો-બલમ૦

ચોથો ધોંગાણો માછરડે કીયો

ઉતે હેખત લંટૂર સાયબ રીયો-બલમ૦

હૈડાણ ધારણે ખોલ્યા રે નથુનાથ

તોને નામ બેલી મડદેમેં રીયો-બલમ૦

ખરડામાં રાણાનું અડવાણું લાંગીને જ્યારે બહારવટીયા ભાગ્યા ત્યારે પોરબંદરની ફોજ લઇ નાગર બેઠો ઘેલો બક્ષી વાંસે ચડેલો. વાર જ્યારે લગોલગ થઇ ત્યારે એજ મીયા માણેકે ઉભા રહી ઘેલા બક્ષીને પડકારેલ કે “ ઘેલા બક્ષી ! આટલી વાર લાગશે. સંભાળ તારી કમરમાંની દોત. ”

કાગળ ચિઠ્ઠીઓ લખવા માટે ખડીયાનું કામ કરતી લાંબી દોતો અસલમાં ભેટની અંદર રખાતી, મીયાની બંદુકે એકજ ભડાકે એ દોતને ઘેલ : બક્ષીની કમરમાંથી ઉડાવી દીધી હતી. અને શત્રુના અંગને ઇજા થવા નહોતી આપી.

આવો જ બંદુક મારનાર જમાદાર શકર મકરાણી આ ટોળીમાં હતો. એક દિવસ એક હિંદુસ્તાની પુરમીઓ ઠાકોર બહારવટીયા ભેગો બળવા માટે આવ્યો. એની પરીક્ષા કરવા માટે શકર જમાદાર પોતાની ભેટમાં બાંધેલ જમૈયા ઉપર લીંબુ ઠેરવી ઉભો રહ્યો અને પછી એણે ઠાકોરને કહ્યું ‘ ગોળી મારો એ રે નીંબુ કા ઉડા દો. ’

પુરખીયો ઠાકાર તો મોતીમાર હતો. એણે બેઘડક બંદુક ચલાવી લીંબુનું નિશાન પાડ્યું. પણ પછી પ્રજ્યુ કે “શકર જમાદાર, તમે બ્હીના નહિ? મારી ગાળી આડી જાત તો?”

શકરે જવાબ દીધો: “જેની ગાળી આડી જાય તેના ધણીને આવી જાતી જામેલ હોય નહિ, ઠાકાર!”

૨૪

“**દેવાને** કહી દો કે મને મોઢું ન દેખાડે.”

ત્રણસો માણસની બેઠક વચ્ચે મુળ માણેકે આ શબ્દો કાઢ્યા, અને આખો દયરો ઓઝપાઇ ગયો. ઓચીંતો જેમ આભ ફાટે તેમ લાગ્યું. સામે સવાલ કરવાની કોઇની જાતી ચાલી નહિ. ફક્ત બુદ્ધો રાણેજી માણેક હતો એણે હળવેથી નાચે જમને કહ્યું:

“ભા! તું ડાહ્યો છો. પણ કાંઈ ઉતાવળ તો નથી થાતી ને બાપા?”

“રાણેજી ભા! દેવાને જીવતો જવા દઉં છું, ઇ તો ઉતાવળને સાટે ઉલટી ઢીલ થઇ લેખાશે. પણ શું કરું! આજ બોન દેવુબાઇ નથી, નીકર આટલું મોઢું ન થાવા દેત.”

“બચ્ચા! આવડો બધો વાંક?”

“વાંકની તો અવાધ આવી રહી. મને હવે જાણું બોલાવો મા. હું રણછોડરાયની આંખમાં દીવડા ઓલવાતા જોઉં છું. ઓખો આપણું સમશાન બનશે. જગત આપણને સંભારી સંભારી આપણા નામ માથે થૂ! થૂ! કરશે. ઇ બધું આ કુકર્મી દેવાને પાપે.”

એ ને એ વખતે દેવા માણેકે પોતાનાં ઘોડાં ને પેદલ માણસો નોખાં પાડ્યાં. જતો જતો દેવો બોલતો ગયો કે “મલક બધાની બાઇયુંને બોન જ કહ્યા કરતો મુળવો મર હવે ઓખો જીતી દ્યે!”

“હે કૂતા!” એટલું જ બોલીને મુળ બેઠો રહ્યો.

૨૫

“કેવા છે લા ?”

“સતાર છું.”

“આંહી શીદ આવ્યો છે ? અમારે કાંઈ આ કુંગરા માથે મેડીયું નથી બંધાવતી.”

“હું આવ્યો છું મારા વખાનો માર્યો બાપુ ! સાંભળું છું કે સહુનાં સંકટ મુળ માણેક ફોડે છે.”

“તને વળી કેવાનું સંકટ પડ્યું છે ?”

“મારી વેરે સગપણ કરેલી કન્યાને ...ગામના સતાર સવેશી ઉપાડી જાય છે.”

“તે ભાઈ, અમે કાંઈ સહુના વીવા કરી દેવા બહાર નીકળ્યા છીએ ? જા, જઈને તારી નાત ભેળી કર.”

“નાત પાસે ગયોતો. પણ સામાવાળા પાસે ઠીક ઠીક જાય છે. નાતને એણે રૂપીઆ ચૂકવ્યા ને જમણ દીધું. એટલે પછી ગરીબની વાર હવે નાત શેની કરે ?

“નાતે ય રૂશ્વત ખાધી ? હરામી નાત કાંઈ પેધી છે ! તે ભાઈ, તારા રાગની પાસે જાને ?”

“ત્યાં ય જઈ આવ્યો. પણ સામાવાળાએ રાજને ય રૂપીઆ ચાંપ્યા. રૂપીઆ ખાઈને રાજ કહે છે કે તમારી નાતના કામમાં અમે વચ્ચે નહિ આવીએ ! ”

“આવી નાત ને આવા રાજ ! ”

“મુળલા બાપુ ! તમે મારો નીચા કરો : હું રાંડીરાંડનો દીકરો : નાનેયી મારે માથે વેવાર પડ્યો. વાંસલા ચલાવી ચલાવી પાછાં પાછાં નાણાં સંઘર્યાં. પાંચસો ફારી દીધી ત્યારે માંડ વેવીશાળ થયું. હું તો ફાડે ફાડે લગન સમજવા જઈ છું, ત્યાં તો સાસરાએ ધક્કો દઈને કહ્યું ‘જા જા જિખારી, તને ઓળખે છે ફાણ ?’ આવો અનીચા ? અને તમારું બારવટું ચાલે તે દાણ ? ”

“હેં એલા, કન્યાનું મન કોના ઉપર છે ? તારા ઉપર ? કે સામાવાળા ઉપર ? ”

“મારા ઉપર, બાપુ ! સામાવાળો તો ફક્ત શાહુકાર છે, કાંઈ મારા જેવો રૂડો નથી. એના હાથમાં તો વાંસલો બળે છે જ ક્યાં ? ને હું અધરાત સુધી કામ કરું એવો. આ જીવોને મારી ભુજાઈ ! સાંજ પડ્યે પાંચ ઝાડવાં કુવાડે કુવાડે પાડી નાખું ! ખબર છે ? ”

“બસ ત્યારે, આવડાં સાબૂત હોય તો નીકળ અમારી હારે બારવટે. જો, જાવ તારો હાથ. આ કોલ હઈ છું. મુળ માણિક પડે તને કોલ દે છે, કે છ કન્યા સાથે તું ને જ પરણાવવો. પણ એક શરત કબુલ છે ? ”

“એલો બાપુ ! ”

“તું ને પરણાવીએ. પણ એક રાત ઉપર વધારે વાર ઘેરે નહિ રેવાય. એકલે પડે અમારી સાથે નીકળી જાવું પડશે. બારવટીયા એટલા તો જોગી જતિ, જાણીને ? ”

સતાર થોડી વાર ખચકાણો. પરણેતરની એક જ રાત અને તે પછીના સંકડો સુખી દિવસો સડોડાટ એની આંખ સામેથી.

નીકળી ગયા. ધરની શીતળ છાંયડીવાળા કોડ : હેઠ્ઠે પાણી ભરતી સુતારણ : ખંભા ઉપર ખેલતાં નાનાં છોકરાં; એ બધું સ્વપ્ન એક ધડીમાં સમાઈ ગયું. અબકયો હોય તેવી ઉતાવળે મુળુભાને પગે હાથ નાખીને કહે છે કે “કબુલ છે બાપુ ! મારે તો ઇ અધરમના કરવાવાળા-ઇ સવેલડાં લઈ જનારા શાહુકાર માથે અને ઇ અનીતિનાં દલાલાં આરોગનાર નાત ને દરબાર માથે આપો અવતાર વેર વાળ્યે જ છૂટકો છે.”

“રંગ તુને ! ખેલ, જન કદિ” ને ક્યાંથી નીકળવાની છે ?”

દિવસ અને જગ્યા નક્કી થયાં. બહારવટીયાઓએ છાના-માના ઓઝા બાંધ્યા. બરાબર બપોરે સુતારની જનનાં ગાડાં ખડખડ્યાં. વરના માથા ઉપર ટચુડી અખડાવીને લૂગું ઉતારતી અહેન ગાઇ રહી છે કે

મેઘવરણા વાઘા વરરાજા !

કેસર લીનાં વરને છાંટણું.

સીમડીએ કેમ જાશે વરરાજા !

સીમડીએ ગોવાળીડો રોકશે.

ગોવાળીડાને રૂડી રીત જ દેશું

પછી રે લાખેણી લાડી પરણશું !

અને હાથમાં તરવાર વાળો વરરાજા મૂછોના આંકડા ચણવતો ખેડો છે.

ત્યાં માર્ગે બોકાનીદાર બહારવટીયા ખડા થઈ ગયા. ગાડાં થંભ્યાં. જનમાં રીઝરીઝ થઈ પડી. બંદૂક તાકીને બહારવટીયો બોલ્યો :

“કાઈ ઉઠશે મા. ને કાઈ રીડયું” ય પાડશે મા. અમારે કાઢને લુંટવા નથી. ફક્ત એક હરામી વરરાજાને જ નીચો પછાડો.”

બાવડું ઝાલીને માણસોએ વરને પછાડ્યો. મુળુએ હાકલ કરી “હવે કાઢ્ય તારાં ધરાણાં”

ધરાણાંનો ઢગલો થયો : મુળુ પોતાના ભેર સતાર તરફ ફર્યો. “પેરી લે ખેલી !”

ફરીવાર વર તરફ બેધી: “છોડ્ય મીંઢળ !”

મીંઢળ છૂટયાં. બહારવટીએ કહ્યું, “બાંધી છો બેડને કાંડે !”

મીંઢળ, દાગીના, તરવાર, તોડ, તમામ શસ્ત્રગાર વરના શરીરથી ઉતરીને લાઘવ્યંધ સતારને શરીરે શોભવા લાગ્યાં.

“હવે ચડી જા ગાડે બેલી !”

લાઘવ્યંધ ગાડે ચડ્યો. મુળ બેધી રહ્યો. “વાહ ! ઠાવકો જીવાન હો ! આ સવેલીયોરના કરતાં તો તુંને આ વેશ વધુ અરથે છે. એ બાધ ! વરની બેન ! કેમ ચુપ થઈ ગઈ ? આને માથેથી લૂણ ઉતારવા માંડ. ને સહુ બાધયું દીકરીયું જેમ ગાતીતી તેમજ ગાવા માંડો, જે આ સવેલીયોરને જીવતો રાખવો હોય તો.”

ગીત ઉપડ્યાં. લૂણ ઉતરવા માંડ્યાં.

“હાં હાંકો જન, અમે બેળા છીએ.”

સવેલીયોરને જંગલમાં કેદ રાખી બહારવટીઓ મુળ પોતાના સાચા લાઘવ્યંધને પરણાવવા ચાલ્યો. કોઈ યું આ કરી શક્યું નહિ. સહુએ થરથરતે શરીરે ઝટપટ વિવાહ ઉકેલ્યા. સાચા વર વેરે કન્યા ચાર મંગળ વર્તી. જન પાછી વળી. એ ને એ ગાડે બહારવટીયો વરવહુને એના ગામમાં લઈ ગયો. અને સાંજે ગામને સીમાડે ઉભા રહી લાઘવ્યંધને લલામણુ કરી કે “લાઘવ્યંધ ! આપણો કરાર યાદ કરજે. કાલ સવારે સામા ડુંગરામાં આવી મળવાનું છે. નીકર તારું મોત સમજજે !”

૨૬

“અરે મહેરબાન ! આંગળી ચીંધ્યાની યુનેગારી ? મારા ગામમાં બહારવટીયા ભરાણા છે, એવા વાવડ દીધાનું ઉલટું આ ફગ ? સંઘોડું ગામ જ સળગાવી દેશે ?”

“બીજો ધલાજ નથી. તમે સંધીઓ પશુ સામિત્ર છો. તમારા ગામને સાફ કરવું જ પડશે.”

રોષથી ગામને પાદર ગામેતી તૈયબ સંધી આડો પડી પડી પાથડી ઉતારે છે, અને બે ગોરા સાહેબો ધાસનો સળગતો પૂજો બધ ગામને આગ લગાડે છે. વાર્યા રહેતા નથી. બેળી બેનો-ચોની ફાજ છે.

બે ગોરામાં એક છે ઓખામંડળનો બલીમ રેસીડેન્ટ રાઇસ ને બીજો છે આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ ઓફિસર સાહેબ.

બહારવટીયા ગામની અંદર ઝાંપા આડાં ગાડાં મેલીને ઓથ લઇ ગયા છે. હલ્યા અયો ! હલ્યા અયો ! એવા ચરકા કરે છે.

વાડયમાં પૂજો મેલાણો. ગામ સળગ્યું. પશુ સામી બહારવટીયાઓની સનસનાટ કરતી ગોળીઓ આવી. ફાજના ત્રણ બહુઓ પડ્યા. ફાજ પાછી હતી.

આખરે તોપ આવી પહોંચી. બે બહાર ક્યાં ત્યાં તોપ બગડી ગઇ.

“વીંટી હ્યો ગામને.” એવો હુકમ દઇ ગોરાઓએ ગામ ફરતો ઘેરો ધાલ્યો. રાત પડી ગઇ. ગોરાઓ પોતાના તંબુમાં પેઠ.

ચંદ્રમા આથમીને અંધારાં ઉતર્યાં. અને પોષ મહિનાની ટાઢમાં ટુંટીઆં વાળીને બેઠેલાં ફૂતરાં બસવા લાગ્યાં.

પહેરગીરોએ પોતાની તીણી આંખે અંધારાં ચીરીને જોયું : જુમ પાડી “ભાઇ, બહારવટીયા જાય છે.”

“ચુપ રહો ! ચુપ રહો ! ટાઢ વાય છે.” કહીને ફાજના બહુઓ ચતા રહ્યા.

સાહેબોના તંબુ અને બલુચોની ચોકી, જે ૫ વચ્ચે થઈને બહારવટીઆ ચાલી નીકળ્યા. પણ કોઈ સળવળ્યું નહિ.

સવાર પડ્યું ને સેનામાં ચરાતન પ્રગટ્યું. બીંગણા પુંકાણાં. કુકમ છૂટ્યો કે “હાં, ગામ ઉપર હલ્લો કરો.”

સેનાએ શાંતિથી ગામ લુંટ્યું. બલુચોએ અબળાઓની આબર પાડી. એ અત્યાચાર એક પહોર ચાલ્યો.

લુંટ અને બદ્દેલી ખતમ કરાવીને ગોરાઓ તંબુમાં આવ્યા પોતે બહારવટીયાને કેવી બકાદુરીથી નસાડ્યા તેનો અહેવાલ લખવા બેઠા.

તા. ૨૭ : ૧૧ : ૧૮૬૫

૨૭

થા જુદેવળી ગામની દરબાર કચ્છારીમાં, લખમજી વાળા દરબારની હાજરીમાં અબરામ નામના મકરાણીએ નીચે પ્રમાણે વાત વારે-વારે કહી સંભળાવેલી :

આભપરા કુંગર ઉપર, સોન કંસારીનાં દેરાંની ઓથ લખ પોણોસો વાઘેરો સાથે મૂળુ માણિક પડ્યો હતો. એની સામે નગર વડોદરાની મળી નવ સો માણસની ફોજ, નીચલે ગાળેથી મોરચા માંડ્યા. ફોજની પાસે નવી નવી ઢબનાં હથીઆર છે, દારૂગોળા છે: ને વાઘેરો તો જેવાં જડ્યાં તેવાં હથીઆરે ટક્કર લઈ રહ્યા છે.

રોંઢા સુધી ટપાટપી બોલી, પણ ગીસ્તને વાઘેરો પાછી ન વાળી શક્યા. ધીરે ધીરે ગીસ્ત પગલાં દબાવતી ઓરી આવવા લાગી. બહારવટીયાની પાસે દારૂગોળો ખૂટી ગયો. મુળુ મરણીયો થયો. એણે આજ્ઞા દીધી કે “બાલબચ્ચાને કુંગરાની પાછલી બાબુએ ઉતારી નાખો. અને છેલ્લી વારના ‘જે રણછોડ’ કરી જૂદા પડી જાઓ !”

પોણોસો વાઘેરો તરવારો દાંતમાં ભીંસીને છેલ્લા અકદેક બચ્ચે લડાકા જેટલા દારૂવાળી બંદૂકો સાથે હેઠા ઉતર્યા. પણ ઉપરથી આવતા પોણોસોનો ધસારો એ ફોજને પંદરસો જેટલો લાગ્યો.

ગીસ્ત લાગી. પોણો સો મરણીયાના હલ્લા નિકાળતાં જ ગીસ્તના આત્મામાંથી રામ ગયા. આડી અવળી ગાળે ગાળે અટવાતી ફોજ ઉપડી અને મૂળુએ હાકલ કરી કે “ભજો મા ! પે ભજો મા ! નીમક લજવો મા, જીવાન્યો ભજો મા !” પણ ગીસ્ત તો લાગી તે લાગી જ.

“ખબરદાર લાઇ !” મુળુએ માણસોને કહ્યું; “ભજને માથે ધા ન કરજો હો કે !”

ભાગતા શત્રુની ઉપર ધા ન કરવાનું વાઘેર બહારવટીઆનું બિરદ હતું. તે પ્રમાણે વાઘેરોએ બંદૂકો વછોડવી બંધ કરી. પણ બંદૂકના ધૂમાડા વીખરાયા અને ઉધાડા અજવાળામાં વાઘેરોએ એક આદમીને ઉભેલો દીઠો: જાણે મરજીદમાં નમાજ પડતો હોયની એવો અચળ બની ઉભો છે. એને મોતનો ડર નથી.

જુંગલ ઉપર દારૂગોળા ને હથીઆરોનો પથારો પડ્યો છે. ખાવાનાં ભાત પડ્યાં છે: અને એ બધાની વચ્ચે ઉભો છે એક

જુવાન આદમીઃ હાથમાં છે જમૈયોઃ જમૈયો ચક ! ચક ! ચક ! ચક ! ચક રહ્યો છે. જુવાનને ઝીણી પાતળી દાઢી છે. મુસલમાન દેખાય છે. પણ નકલ નહિ, અસલ મુસલમાન છેઃ આરબ છેઃ બેટમાં ત્રણ ચાર જમૈયા ધબ્યા છે

ધસારો કરતો બહારવટીયો ઉભો રહી ગયો. પાછળ ધસી આવતાં માણસોને પોતે પંજે આડો ધરી અટકાવ્યા. અને હુકમ કર્યોઃ “એને કેડી દઇ દો બેલીઃ એ બહાદુર છેઃ નવસોમાંથી એકલો ઉભો રહ્યો છે, એને માથે ધા ન હોય. કેડી દઇ દો.”

માણસોએ મારગ તારવી દીધો. શત્રુને ચાલ્યા જવાની દિશા દીધી.

પણ શત્રુ ખસતો નથી.

એ તો ઉભો જ છે; હાથમાં ઉગામેશે ચક ! ચક ! જમૈયો ; ઠરેલી આંખોઃ ભરેલું બદનઃ ગુલાબના ગોટા જેવું મ્હેંઃ એવો શત્રુ, ભાગી ગયેલી ગીસ્તના દાણોના ને સરંજમની વચ્ચે, ખુંગણ ઉપર ઉભો છે. એકલો ઉભો છે.

બહારવટીયો નિરખી નિરખીને જોઇ રહ્યો. બોલ્યો “શાબાશ બેલી ! છાતીવાળો જુવાન ! ચાલ્યો જ દોસ્ત ! તું ને ન મરાય ! તું શરોઃ ચાલ્યો જ !”

તો ય આરબ ઉભો છે. બહારવટીયાને દાણોના હાથ કરવાની ઉતાવળ છે, આકળો બહારવટીયો ફરી પડકારો કરે છે કે

“હટી જ જુવાન, ઝટ હટી જ !”

જુવાનના હોઠમાંથી અવાજ નીકળ્યો “નહિ હટોગા !”

“અરે બાપ ! હટી જ. તું આંહી જાને નથી આવ્યો.”

“નહિ હટોગા ! હમ નીમક ખાયા ! હમ નહિ હટોગા !”

“અરે બા ! હટી જ, અમારે દાણોના હાથ કરવો છે.”

“એ મેઘજીન, ઓર દારૂગોળા, હમારા સિર સાટે. સિર પડેગા, પીકે ઇસ સરંજમ પર તુમારા હાથ પડેગા. હમ નહિ હટેગા. હમ નીમક ખાયા.”

અહારવટીયાએ આ વિલાયતી જુવાનના ગુલાબી બદન પર સાચો રંગ પારખ્યો. સાથીઓની તરફ વળીને કહ્યું કે ‘આવા વીરને એકલાને આપણે સામટા જણ ભેગા થઇને મારી પાડીએ છ શોભે ? બોલો ભાઈઓ !’

માણસો બોલતાં નહોતાં. જમૈયાવાળા જુવાનને જોઈ રહ્યાં હતાં. જુવાન અમોઘ હતો, પણ એના દેખાવની ખુમારી જાણે હાકલ કરી કરીને બોલતી હતી કે “નહિ હટેગા, નીમક ખાયા.”

મુળુએ આજ્ઞા કરી : “આવો બેલી ! આપણે સહુ બાબુએ બેસી જઈયી. આપણામાંથી એક એક જણ ઉઠે. ને આ જુવાનની હારે જુદાં માંડે. બાકી છ પડે ત્યાર પહેલાં એના સરંજમને અડવું અગરાજ છે.”

બધા જણ બાબુએ બેઠા. એક જુવાન ઉઠીને આરમ સાથે આખડ્યો. નીમકની રમત રમતો રમતો આરમ આખરે પડ્યો. મુળુએ મરતા શત્રુની પીડ થાપડી :

“શાખાશ તારી જલનારીને જુવાન !”

આરમની લાશ ઉપર અહારવટીયાએ કીનખાખની સોડ્ય ઓઢાડી. લોખાનનો સુગંધી ઘુપ દીધો. અને મુસલમાનની રીતે અહારવટીયાએ જુવાનને દફનાવ્યો.

વાત કરનાર મકરાણી અભરામે કહ્યું કે “બાપુ ! હું ચે
 ઇ નવસે જણાની ગીસ્તમાં હતો. ભાગવાનું વેળુ ન રહેવાથી
 હું ઝાડવાની ઓથે સંતાઇ ગયો’તો. સંતાઇને મેં આ આખો ય
 કિસ્સો નજરોનજર દીદો’તો. જેવું જોયું છે તેવું જ કહું છું.”

૨૮

ડુંગરની ભેખ ઉપર માથું ઢાળીને મૃગુ માણેક ખેડો છે.
 રોષ રોષને આંખો ધોલર મરચ્યાં જેવી રાતી થઇ ગઇ
 છે. પડખે ખેડેલા માણસો એને દિલાસો આપવા લાગ્યા :

“મુરૂભા ! છાતી થર રાખો. હવે કાંઇ મુવેલો દેવેલા પાછો
 થોડો આવે તેમ છે ? ”

“ખેલી ! ભાઇ મુવો તે કારણે નથી હું રોતો. એવા સાત
 ભાઇને પણ રણછાડરાયના નામ માથે ધોળ્યા કરે. પણ દેવો તો
 અમારા કુળને ખોળીને મુવો.”

થોડીવાર બહારવટીયો છાનો રહ્યો. પક્ષી બોલ્યો “મારી
 મનની મનમાં રહી ગઇ. દેવાના કટકા મારાથી થઇ શક્યા હોત
 તો મારા હાથ કેવા ઠરત ! દુનિયાને દેખાડત કે ભાઇએ સગા
 ભાઇને અધરમ સાડુ છેદી નાખ્યો. પણ હવે બાજુ ગઇ.”

“મુરૂભા ! માછરડાને પાદર વડલા નીચે સાહેબોએ દેવુભાની
 લોથ લટકાવી છે.”

“ભલે લટકાવી....જગત જોશે કે અધરમીના એવા હવાલ
 હોય. રંગ છે સાહેબોને. ભલે એની કાયાને કાગડા કૂતરા ખાતા.”

“મુરૂભા ! હવે ઇ લોથમાં તો દેવુભાનો આતમા નથી રહ્યો.
 પાપનો કરનારો ત્રાણ તો ચાલ્યો ગયો છે. અને ખોળીયું તો
 હિન્દુ મુસલમાન સહુને મન સરખું જ પાક લેખાય. એ ખોળીયાને
 અવલ મંજલ પોગાજા વિના દેવુભાનો જીવ પ્રેતલોકમાં
 જંપી નહિ.”

“ભલે, તો લઇ આવીએ.”

એટલા જાણી સરદારીએ ફાળ કપડી. ઘોડાનો ઘેર થઇ ગયો. બંદૂકોમાં કારતૂસ ચડી ગયા. આભ ધુંધળો થયો.

ભુટાવદરના કોઠા ઉપરથી ચાડિકાએ ડમરી દીઠી એટલે દેવાને ચેતાવ્યો કે “દેવુભા, વાર આવતી વરતાય છે.”

ફાળ પહેંચે તે પહેલાં તો કોઠા ઉપરથી ઠેકી ઠેકાને દેવાની ટુકડી ભાગી છૂટી. અને બહારે એનો પીછો લીધો. વાઘેરો ઉતરીને વડાળી ગયા. વડાળી થઇને નવાગામ નીકળ્યા. નવાગામના વાડમાં પલટનના માણસો આંખી ગયા. ધીંગાણું થયું. બે વાઘેર ને ત્રણ પલટનીયા કામ આવ્યા, પછી ફાળવાળાએ ઓઝ બાંધ્યા. સાહેબે આજ્ઞા કરી કે “રાજ બહાદુર જલમસંગ ! તમે ફગાસીઆ અને જમવાળીના કુંગરા જાલો.”

જલમસંગ ફગાસીએ ચાલ્યા. અને વાઘેરોએ માછરડાની ધાર જાલી.

માછરડાની ધાર તો નાની એવી ટેકરી છે. ચારે બાજુ મેદાન છે. ઉગમણી નદી ચાલી જાય છે. ટેકરી ઉપર કાંધે ઓઝ નથી. ત્યાં વાઘેરોએ ખાડા ખોદીને જેવી તેવી આડશ કરી દીધી.

ત્રણસો હથીઆરધારીઓએ ત્રણ બાજુથી લુંટારાને વીંટી લીધા.

“સાહેબ !” ઉપર પહેંચવા માટે આકળા થઇ ગયેલા ગોરા સાહેબ લાટુશને રાવ બહાદુર પોપટ વેલજી નામના અધિકારીએ વાર્યા, “સાહેબ ! સાહસ નથી કરવા જેવું. ધીરા રહેજો !”

“હવે વાણીયો થા મા, વાણીયો !” એવો જલદ જવાબ આપીને લાટુશે ધાર ઉપર ઘોડાં મારી મૂક્યાં.

ઉપરથી બહારવટીયાની ગોળીઓના મે વરસ્યા. પેડુમાં જખમ ખાઇને જીવાન લાટુશ ઘોડા ઉપરથી ઉછળ્યો. નીચે પટકાયો.

ફાળના ગોળીયારે વાઘેરોનો પણ સાથ વાળ્યો. કુદ દેવોભા પણ છેલ્લે છેલ્લે ખરી બહાદુરી બતાવતો, જખમોમાં વેતરાઇ જઇને હાલને ટેકે પડ્યો હતો. બાજુમાં બે જોટાળી બંદૂક હતી. મરતો

મરતો એ મીંચા અલીની વાટ જોતો હતો. અલીને પોતાની સાથે લઈ જવાની એની છેલ્લી ઇચ્છા હતી. એ વખતે લાટુશના મોતથી વિકરેલો હેબર્ટ હાથમાં ઉધાડી તલવાર લઈ ધૂમે છે. એવે એણે એક જગ્યાએ દેવાને પડેલો દીઠો. એને મુલેલો માની ગોરા તલવારની અણી દૂલાવવા ગયો. મરણની તૈયારી કરતા વાઘેરે સતાં સતાં પોતાના પડખામાં પડેલી બંદૂક ઉપાડી હેબર્ટને ત્યાં ને ત્યાં પુંકી દીધો અને પોતે પણ ચઝકારાથી ચાસ છોડ્યા. (કહે છે કે લાટુશને પણ દેવાએ ત્યાં જ મારેલો.)

એ ધીંગાણાંમાં કામ આવેલા ઓગણીસ જણની લાશો ખીજે દિવસે માછરડાને પાદર વડલાની ડાળે લટકી ત્યારે મુલકમાં ચરેરાટી ખોલી ગઈ.

મધરાતે મુળુ માણેક આવી પહોંચ્યો. ચોકી વચ્ચેથી ભાઈની લાશ ઉપાડી ગયો. સોગદીને પાદર જઈને લાશને દેન દીધું.

માણેકે માંડવ રાપીયા, વાગે ત્રાંબક તૂર,
દેવે ખાગેથી ડંસીયા હેબર્ટ ને લટૂર.

[માણેક વાઘેરે માંડવા રાખ્યા. ત્રાંબાણુ ઢોલ ને તૂરીના નાદ થયા. દેવાએ તલવારથી હેબર્ટ અને લટૂર, બન્ને ગોરાઓને માર્યા.]

#માછરડે શકત્યું મળી પરનાળે રગત પીવા,
અપસર થઈ ઉતાવળી વર દેવો વરવા.

આને ત્યાં-માછરડા પર બે સાહેબોની કબરો છે.

બુઢા વાઘેરો દારકને બંદીખાને પડ્યા પડ્યા રોજોરોજ અને
પ્હોરે પ્હોરે ધીંગાણાના સમાચારની વાટ જોવે છે. બહારવટામાં
કાણ કાણ મર્યું તેની બાતમી આ બુઢાએને દરોગો આપ્યા
કરે છે. એ રીતે આને આવીને દરોગાએ સાંભળાવ્યું કે “રવા
માણેક !”

લખડતી ચામડીવળા, સકાએલા વાઘેર કેદીએ ઉંચું જોયું.

“રવા માણેક ! માછરડાની ધારે તારો દેવો મર્યો.”

સકું મ્હોં મલકાવીને કેદીએ માથું ધુણાવ્યું : “મરે નહિ,
જેલર સાથ ! મારો દેવડો આમે આમે મરે નહિ. ખોટી વાત.”

દરોગાએ કહ્યું “બુઢા, દેવો બે ગોરાને મારીને મર્યો.”

સાંભળતાં જ બુઢાની આંખ ચળકી. તટ્કાર થઈને એણે
પ્રશ્ન્યું “બે ગોરાને ?”

“હા, હેબટ અને લાડુશ બેને.”

“આહા ! બો દેવડો બો ! રંગ આય ! રંગ આય !
રંગ દેવડો !”

એટલું બોલતાં બુઢો હરખના ઉ-માદમાં ત્યાં ને ત્યાં દમલો
થઈ પડ્યો. પોરસથી એની છાતી પુલાણી અને શ્વાસ ચાલ્યો ગયો.

કશીનકેઈડનું લાપાન્તર :

On Macharda Hill the Goddess (Kali)
came to drink the blood of men
And the Apsuras came in haste to wed
the hero dev (Manik).

“મુ.રુશા ! આ વાડીની
ધટા ઠાવકી છે.
જૂખ્યા થાક્યા આંહી જ વિસામે
લાઇએ.”

“હા વેરસી ! માણસું અના-
જની ના પાડશે. પણ જાડવાં કાંઇ
છાંયડીની ના પાડશે ? ”

હસીને જવાબ દેતાં દેતાં
બહારવટીઆએ પોતાના કુબળા
દેહ ઉપરથી હથીયાર છોડ્યાં.
બરડાના વાછરડા ગામની સીમમાં
એક વાડીનાં ઘટાદાર જાડવાં હેઠળ
એણે પોતાનું થાકેલું ડીલ પડતું
મેલ્યું. જૂખ અને ઉભગરે એના
પહાડી દેહને પણ પછાડી નાખ્યો હતો.

વેશાખની ઉની લૂ વાતી હતી. ચારે કાર જાંઝવાં ! જાંઝવાં !
જાંઝવાં ! જાંઝવાં ! નદી સરોવર ભર્યાં છે; ને કાંઠે મોટી નગરીઓ
જામી પડી છે !

ખીજ ચાર સાથીડા ભેળા હતા તેણે પણ હથીયાર પડીયાર
ઉતારીને ઓસીકે મેલ્યાં. જાડને થડ ટેકા દઇ પરાણે હમ્મતું મ્હોં
રાખતો બહારવટીયો બોલ્યો :

“જેયું ભાઇ જગતીયા ! આ જાંઝવાં જેવાં ? ઓખો જાણે
આધો ઉભો ઉભો હાંસી કરી રહ્યો છે ! અરે જુઝ ! પાંજે
વતન થઇને ટરપરાવજ ! અટાણે ! ”

મુગુએ મ્હોં મલકાવ્યું : પણ એની આંખોમાં જળજળીયાં
હલી આવ્યાં.

હાહો કુરાણી જોઈ રહ્યો : “હઠ મુરબા ! કોયવાઈ જવાય કે ?”

“અરે ના રે ના ! ઇ તો મુને જોધા કાકો ને દેવોલા સાંભરી બાવ્યો. પંદરસોની ફાજ ફેરવતા, તેમાંથી આજ પાંચ રહ્યા હવે પાંચમાંથી તો કોઈ ખસો એમ નથી ને ભાઈ ?”

નાગસી આરણે પોરસ ચડાવ્યો : “આ પાંચ તો પાંડવું જેવા રીયા છીએ મુરબા. હવે તે ખરીએ ? આવો સાથ છોડીએ ?”

“અને હવે ક્યાં ઝાઝા દિ’ કાઢવા છે ? ઠીક લાંધણું થાવા લાગી છે. હવે તો દ્વારકાનો ધણી વેલી વેલી દોરી ખેંચી લેશે !” મૂળુ પરાણે હસતો હસતો બોલ્યો.

“એ... ભૂખનો વાંધો નહિ મુરબા !” વેરસી બગામું ખાતો બોલ્યો : “ભૂખ ખમાય, ઉભગરા ન ખમાય. અટાણે ભલેને કોઈ ભોજન ન આપે ! કાંઈ ઉંધવાની કોઈ ના પાડે એમ છે ? ઉંધ કરીને ભૂખ વિસરશું.”

સહુએ એક પછી એક બગાસાં ખાધાં.

“મુરબા ! હથીયાર છોડવાનું મન થાય છે ?”

“હવે હથીઆર છોડું ? કિનારે આવીને છુકું ? અટાણે તો દેવાવાળું ગીત મ્હોયે ચડે છે.”

ધીરે કંઠે મુળુ ગાવા લાગ્યો :

★ ના રે છડિયાં હથીયાર અલાલા બેલી !

મરણેજે હકડી વાર, દેવોલા ચેતો

મુરબા વંકડા ! ના છડિયાં હથીયાર !

[હથીઆર નહિ છોડીએ. અલ્લા ! અલ્લા ! કરો એ ભાઈઓ ! એક વાર મરવું તો છે જ. દેવોલા કહે છે કે એ વંકડા મરદ મુળુભા ! આપણે હથીઆર નહિ છોડીએ.]

મૃગે ધીંગાણા પીપરડીને કીચો હતો
કીને ન ખાધી માર, દેવોભા ચેતો
મુરૂભા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર !

[પહેલું ધીંગાણું પીપરડીનું હતું. ત્યાં કાઠએ માર ન ખાધો.]

લટૂર હેખટણ વાડું રે ચડિયું બેલી !
મલ્લી માછરડેણ ધાર, દેવોભા ચેતો
મુરૂભા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

[હેખટ લટૂરની ફોજ ચડી, ત્યારે માછરડાની ધાર પર ચડ્યા.]

નેટો રક્ત હણે છાતીએ ચડાયો નાર
હેખટ લટૂર મુંબે ધા, દેવોભા ચેતો
મુરૂભા વંકડા ! ના છડિયાં તલવાર.

[નેટાળી રાઈફલ છાતીએ ચડાવીને કણ કે નેઈ લેને હેખટ લટૂર !
મારો ધા કેવો થાય છે.]

દાબે પડએ ભેરવ બોલે બુવાનો !

ધીંગાણેમેં લોહિણી ધમસાણ, દેવોભા ચેતો—મુરૂભા ૦

[ડાબી બાજુએ ભેરવ—પક્ષી બોલ્યું છે. માટે આજ તો ધીંગાણામાં
લોહાનાં ધમસાણ બોલશે. આજ મરણ એવાં શકન દેખાય છે.]

ચારે જણા હરેથી ગીત ગીલવા લાગ્યા. ગાળને બૂખડુખ
વિસરવા લાગ્યા.

માતો માતો મુળુ ઝેલે ચડયો, નીંદરે ધેરાણો. ચારે સાથીડાનાં
પોપમાં પણ બારી થવા લાગ્યાં. બેળો એક જણ ચાડીકો હતો.
એને બેસાડયો ઝાક માથે. અને પાંચેને નીંદરે લળી દીધા.
લાંબણો, ઉળગરા અને રઝળપાટ ચકી લોલપોલ થયેલાં શરીરો
ધસધસાટ નખાઈ ગયાં.

બંદુક લઈને ઝાડ ઉપર બેઠેલ આડીકાને પણ એલાં આવવા લાગ્યાં. બંદુક પર ટેકો લઈને એ પણ જાગી ગયો.

સીમમાં એક આદમી આંટા મારે છે. એણે આ સતેલા નરોને નિરખ્યા. ઓળખ્યા. બાજુમાં જ પોરબંદરની ફાજ પડી હતી તેને જઈ વાવડ દીધા.

ફાજનો દેકારો બોલ્યો ત્યારે બહારવટીયા જાગ્યા. મુળને મીઠું સ્વપનું ચાલતું હતું. જાણે ગાયકવાડી સૂચા બાપુ સખારામે એને બે હજાર ફારી આપી છે: ને પોતે એ પૈસા ખરચી પરણવા ગયો છે: પુલેકે ચડ્યો છે: રૂપાળી વાઘેરાણી જાણે રાતના છેલ્લે પહેરે એનું કપાળ પંપાળે છે.

એ મીઠું સાણું ભાંગી ગયું. જાગે ત્યાં સામે મોત ઉભું છે.

બહારવટીઓ ઉઠ્યો. ગીસ્તની સન્મુખ પગલાં માંડ્યાં. બેર-ઓએ હાકલ દીધી:

“મુળુભા ! આમ આભપરા દીમના.”

“ના ભાઈ, હવે તો રણુછોડરાયજીના દીમના !”

બહારવટીઓ ફાજની સન્મુખ ચાલ્યો. વાર આંખે તે પહેલાં તો પાંચ જણાએ ગામ બહારના એક ઘરનો ઓથ લીધા. એ ઘર ઢેહનું હતું.

વારમાંથી હાકલ પડી: “તલવાર નાખી દે, જીવવું હોય તો.”

જવાબમાં ખોરડામાંથી બહારવટીઓ ગહેક્યો: બેળા ચારે બેરેએ સૂર પૂરાવ્યા: શરવીરોએ જાણે પોતાના મોત વેળાની પ્રાર્થના ઉપાડી :

* ના છડીયાં તલવાર અલ્લા લા બેલી !

મરણુજે હકડી વાર ! દેવોભા ચેતો

મુરૂલા વંકડા ! ના છડીયાં તલવાર.

* કીનકેઈડ આના ભાષાન્તરમાં પણ બહુ છટ લે છે: એ લખે છે !

Here is a quatrain that was supposed to have

“એ બાપ ! જીવવા સારું નોતા નીકળ્યા. અને પે ! આવી જાવ. મરફનાં ધા જોવા હોય તો ઝોરા આવો. અથે ઉભા ઉભા કાં પડકારા કરો ?”

પાંચ જણા ખોરડામાં બરાબ બેઠા હતા, પણ ફાજનાં પાંચસો જણમાંથી કોઈની છાતી નહોતી કે પડખે આવે. છેટેથી જ બંદુકોનો તારોરો થયો.

પણ બંદુકોની ઝીંકે ખોરડું પડ્યું નહિ. બહારવટીઆએ :
પણ સામે ગોળીઓથી જવાબ વાળ્યો.

“એલા સળગાવો ખોરડું ?” ગીસ્તમાં ગોઠવણ થવા લાગી.

બંદુકના મજ સાથે દારૂની કાથળી ટોંગાડી. કાથળીની સાથે લાંબી જામમરી બાંધી. જામમરી સળગાવીને મજનો ધા કર્યો. ખોરડા ઉપર પડતાં જ દારૂને દા લાગ્યો. ધડીકમાં તો ખોરડાને મોટા મોટા ભડકાએ ધેરી લીધું.

જ્યારે બહારવટીઆ ધુમાડે મુંઝાપ મયા, ત્યારે મુળુએ પોતાના આરણ બેરને સાદ દીધો : “નાગસી બા ! તું આરણ છો. માટે તું મારું માથું ઉતારી લે. મારું મોત ગીસ્તને હાથે બચવા મ દે. મારું માથું વાઢીને ફાજ લાઇ જશે અને મલકને દેખાડશે. એથી તો બધું કે તું દેવીપૂતર જ વાઢી લે.”

આરણ મૃગુ ઉઠ્યો. મુળુબાનું માથું વાઢવાનું જોર એની છાતીમાં નહોતું. દડ ! દડ ! દડ ! આરણનાં નેત્રોમાંથી નીર દડી પડ્યાં.

been chanted as the storming party came up and from its spirit, might have been sung on “the banks of the proud Eurotas:—

“Hear the brothers Manik say,

“Fame or death be ours to-day,

“Captives we shall never be,

“Death may find, but find us free.

“બસ ! ચાલુ ! મારું મોત બગાડવું જ હતું” કે ? હીક ત્યારે બેલી, ઉધાડી નાખો બારણું.”

*પાંચે જલ્યા બહાર નીકળ્યા. સામેથી ગોળીઓની ઝીંક બોલી અને આંહી છેલ્લા નાદ સંભળાયા :

“જે રણછોડ ! જે રણછોડ ! જે રણછોડ !”

ઈંદર લોકથી ઉતરીયું, રંભાઉં યોળે રૂપ માણેક પરણે મૂળવો, જ્યાં ભેળા થીયા ભૂપ.

[ઇંદ્રલોકથી રંભાઓ મહા રૂપ લઇને ઉતરી : જ્યાં ભૂપતિઓ ભેળા થયા છે અને મૂળ માણેક પરણે છે ત્યાં-રણસેત્રમાં.]

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કેદિ રંડાય નહિ, ઓખો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળવો.

[સ્ત્રીઓ તો રંડાય છે. પણ પુરૂષ કદિ રંડાતો વથી. છતાં આજ તો મૂળ માણેક મરતાં ઓખો (ઓખામંડળ) કે જે પુરૂષવાચક છે, તે રંડી પડ્યો. નિરાધાર બન્યો.]

૩૦

પોરબંદરની બજારમાં શેઠ નાનજી પ્રેમજીની દુકાન પર ગીસ્ત ઉભી છે. વચ્ચે પડ્યું છે એક વાદી લીધેલું માથું : કાળો ભરમર લાંબો ચોટલો વીખરાણો છે.

*કોઇ જાણકારો એમ પણ કહે છે કે મુળ માણેક છેલ્લી વાર ટાળરા પાસે ઘેરાણો ત્યારે તેના સાથી હરદાસ રમારીએ કહ્યું “મુળભા ! તું એકલો બહાર નીકળી જ, તું એકલો આખાદ રહીશ તો મીંડાં તો ધણાં ચડી જશે.” મહા મહેનતે મુળ માણેકે આ સલાહ સ્વીકારી, ધાબળો ઓઢી, તલવારનો પટો કાઢી બહાર નીકળ્યો. પણ ધાબળાને છેડો જંચો થઇ જતાં ડાબા પગમાં રાજચિન્હ તરીકે સોનાનો તોડો હતો તે દેખાઈ જતાં જ મકરાણી જમાદાર શોરાબ વાલેહંગાએ પા ક્યો ને બહારવટીયાને મારી પાડ્યો. પછી તો કાઠીઆજ્ઞામાં ખખર પડતાં, વાઘેરાના પોરસવાળો એક સરવૈયો રજપૂત સો ગાઉ ઉપરથી ઘોડે ચડીને આવ્યો અને મુળ માણેકના મારનાર એ જમાદાર શોરાબ વાલેહંગાને મોતીને ઠાર માર્યા.

નમણા મોઢા ઉપર લોહી રળાયા છતાં યે મ્હોં રૂડપ મેલતું નથી. હમણાં જાણે હોઠ ફરફરાવીને હોંકારો દેશે ! એવા માથા ઉપર ગીસ્તના માણસો દારૂ છંટાવતા હતા.

પાસે ઉભેલા એક નાગર જીવાને એ વાટેલા માથાની મુખ-મુદ્રા ઓળખી. એના મ્હોંમાંથી વેણ નીકળી પડ્યું કે “ આ તો મુળ માણેકનું માથું ! ”

પચાસેક આખો એ ખોલનાર ઉપર ચોંટી ગઇ. સહુને અજ્ઞયખી થઇ. મીંચાં અહીંનો એક જસસ પડખે ઉભો હતો તેણે આ નાગર જીવાને નરમાશથી : પૂછ્યું “ તમે કેમ ટરીને જાણ્યું લાઇ ! ”

એક જ પલમાં જીવાન ચેતી ગયો. એ માથાના ધણીને વારેવારે દીઠેલો, ઘેરે નોતરેલો, પ્રેમથી હૈયા સરસો ચાંપેલો, એ બધી વાત જીવીને જવાબ દીધો કે “ એ તો બહુ રૂપાણું મોઢું છે, તેથી એમ લાગ્યું. ”

વાત અટકી ગઇ. નાગર બચ્ચો અણીને સમયે ઉગરી ગયો, અને એ રૂપાણા માથાને કપાએણું દેખી. લાંગી પડતે હૈયે ધર તરફ ચાલ્યો ગયો.

ગોમતીએ ધુંધટ તાણીયા, રોયા રણછોડરાય !

મોતી હુતું તે રોળાઇ ગીયું, માણેક ડુંગરમાંય.

[ગોમતીએ શોકથી મ્હોં પર ધ્રુમટો ઢાંક્યો. રણછોડરાય પણ રડ્યા. કેમકે માણેક રૂપી મહામોઢું મોતી ડુંગરમાં નાશ પામ્યું.]

ઐતિહાસિક માહિતી

૧. વૉટસન કૃત 'કાઠીઆવાડ સર્વ સર્વેજ' : પાનું ૧૧૬-૧૧૭
૩૧૩-૩૧૮ : વૉટસનનું વર્ણન ઉપરછલું અને અમલદારશાહીની
એકપક્ષી દૃષ્ટિથી જ લખાયેલું છે.
૨. 'ઓખામંડળના વાઘેરાની માહિતી' : રચનાર-દ્. જ. મંકોડી
તથા હ. ભૃ. વ્યાસ, દ્વારકા; મૂળ રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામે
લખેલ ઇતિહાસ પરથી ઉતારેલું આ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં પ્રગટ
યથેલું. એમાં સારી પેઠે, સમતોલ અને પ્રયત્નપૂર્વક એકઠી કરેલી
માહિતી છે.
૩. મારા વૃત્તાંતમાં મહત્વના પાત્ર રૂપે આવનાર રામજી શેઠના પૌત્ર
રતનશી લાઈ, કે જે આમાંની અમૂક ઘટનાઓના ખુદ સાક્ષી છે, તે
હજી ખેટમાં હૈયાત છે. જોધા માણેકની મહાનુભાવતા એણે નજર-
નજર દીઠી છે.
૪. આ નવી આવૃત્તિમાં ઝીણી મોટી જે ઘણી ઘણી હકીકતો ઉમેરી
શકાઈ છે, તે લગભગ સાક્ષી રૂપે જીવતા માણસો પાસેથી મળેલી
છે. તેઓનાં નામ આપી શકાય તેમ નથી.

જેસાળ વેખાળ

:: જુના જામખતું બહારવટું ::

[આશરે ઇ.સ. ૧૭૫૦માં જુનાગઢની ચાલી ઉપર શા મેંચાર રાજ
કરે : એને જીખળ નામે એક કુંવર.

કુંવર લીમળ વેરે પોતાની કન્યાના સગપણ માટે ઇડર રાજે શ્રીકૃષ્ણ મોકલેલું. લીમળએ પિતાને કહ્યું કે “આપુ ! તમે પોતે જ વધાવો તો ?”

રા'ની નિષ્ઠા લીમળને લાસી થઈ હશે.

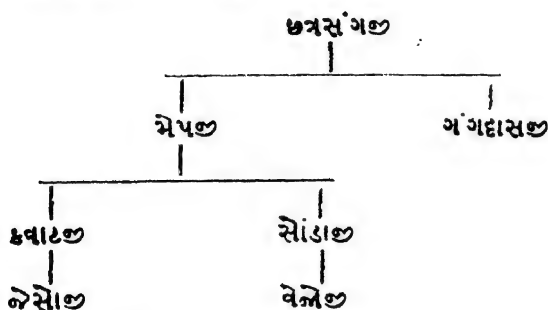
રા' બોલ્યા : “લાઈ લીમળ, તો પછી ઇડરનો લાલેજ કાંઈ ફરક થઈ શકે ખરો ?”

લીમળ : “ના આપુ. નહિ જ. નવાં રાજમાતાને જો દીકરો જન્મે તો મારે રાજ ન ખપે. મારો કોઈ છે આપુ !”

રા' ખેંગારજી પરણ્યા. પુત્ર થયા. એટલે પાટવી કુંવર લીમળ ૪૫૦ આમડાં લઈને સરવાની ગાદીએ ઉતર્યા.

કોઈ કહે છે કે ૪૫૦ નહિ, પણ ચાર ચોરાસી : એટલે ૧૭૬ : રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામ લખે છે કે એક જ ચોરાસી.

લીમળના છત્રસંગજી ને સૂરસંગજી થયા. છત્રસંગજીના તે સરવૈયા અને સૂરસંગજીના તે ચૂડાસમા :

આખી સરવૈયાવાડ આ બધાની. પણ રા' માંડળિકના સમયમાં જ ધણો ગરાસ નૂનાગઢે દબાવી દીધો. તેથી બહારવટું મંડાએલું, અંગદાસજી રા'ની સામે બહારવટે હતા.

ઇ. સ. ૧૪૭૨-૭૩માં માંડળિકને મહમદ બેગડાએ પદબ્રજ કર્યા. યુસુફમાનનું તખ્ત મંડાયું. એણે સરવૈયાઓને પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારવા કહ્યું. એટલે બહારવટીયાઓએ નવી સત્તા સામે મોરચા માંડ્યા. વીસ વરસ બહારવટું ચાલ્યું.

આખરે ઇ. સ. ૧૪૯૪માં સમાધાની થઈ. પાંદરાહે ચોક હાથસણીના બે તાલુકા, કુલ ૬૪ ગામ દીધાં. રા. સા. ભગવાનલાલના ઇતિહાસમાં અમરેલી પરબખાનાં ૧૪૪ ગામ આખ્યાં લખેલાં છે.]

૧

લોળાગળ લાંકાળ ! ગૃંજછ તું મોદળને ગઢે,
(ત્યાં તો) સિંહજાદિય સોંઢાળ કંપવા લાગે કવટાઉત !

[હે પાતળી કમરવાળા, માંસના લોળા ગળનારા સાવજ ! હે કવા-
કલ્પના પુત્ર નેસાછ ! તું ન્યારે જીનામઢને કિદસે જઈને ગર્જના કરે
છે, ત્યારે પાદશાહ રૂપી સૂંઢાળો ગજરાજ કંપવા લાગે છે.]

“ **કો** ઇ અન્નપાણીતું હુધાર્થી કાઇ બૂજ્યું ? હોય
તો આવી જાળે લાઇ ! પેલો ભાગ તમારો. ”

મંધરાતે મસાણમાં બેઠેલા માણસે આ પ્રમાણે સાદ પાડયો
અને એ નિર્જન જમીન એના ઘેરા અવાજથી કાંપી ઉઠી. નવ-
શતના દિવસો આલે છે.

અવાજ દેનાર આદમી રજપૂત છે. પડખે હાથ તલવાર ને બાલો પડ્યાં છે. સામે એક તાબુનું મુઝડું બળ્યું હોય તેવી ચિતા સળગે છે. ચિતામાં બડકા નથી રહ્યા, પણ બાકાંના મોટાં ખોલસાંની દેવતા ચારે બાજુ હાલ ચટકે ઝાંચ પાડતો, તા ન ઝીલાય તેવો આકરો, કોઈ અમિકુંડ જેવો સળગી રહ્યો છે. રજપૂતનાં ત્રણે હથીઆર એ તેજમાં ચમકે છે. અને મસાણામાં પ્રેત ખેડું હોય તેવો દેખાતો એ ગરાસીઓ આમમાં એક ધીજા થેટા શેકે છે.

શેકાને એણે હાથમાં જમ્મેયો લીધો, થેટાના બડકામાંથી કટકો કાપ્યો, અને ઉંચે જોઈ હાથ દીધો કે “કોઈ અન્ન પાણીનું ક્ષુધાર્થી ! કોઈ ઉપવાસી !”

હાથ પૂરી ચાતાં જ પાછળથી, રજપૂતના ખંભા ઉપર ચઢીને એક હાથ નીકળ્યો. પંજે પહોળો કરીને એ હાથ જાણે કે જમવાનું માગે છે. કોઈ બોલતું નથી. રજપૂત ચિતા સામે મ્હોં રાખીને બોલ્યો : “આ હ્યો બા ! તમારે તો મોઢું દેખાડવામાં ય લાજ આવતી હશે ! ઠીક ! મારે મોઢું જોઈને કરવું છે ચ શું ?”

રજપૂતને પાછળ નજર ન કરવાની તો પ્રતિજ્ઞા છે. વસિંથી આવીને કોણ હાથ લાંબાવે છે એ જાણવાની એને જરૂર નથી. કોઈ ક્ષુધાર્થી હશે. એટલું જ જાણવું બસ હતું. માંસનો પહેલો ટુકડો એણે એ જોઈ હાથની હથેળીમાં મૂકી દીધો, બાકી હાથ પાછો ચાલ્યો ગયો.

બીજું બટકું કાપીને. આં રજપૂત પોતાના મ્હોંમાં મેલવા જાય છે, ત્યાં ફરીવાર એજ હાથ લાંબો થયો. ને હથેળી ધરી.

“વળી પાછો બોલ લાગ્યો. ઠીક, હ્યો ! બાજો !”

બીજો ટુકડો પણ રજપૂતે એ હથેળીમાં ધર્યો. બાકી હાથ પાછો ખેંચાય ગયો.

ત્રીજો ટુકડો : ચોથો ટુકડો : પાંચમો : છઠ્ઠો :

વારંવાર હાથ લાંબો થતો જ ગયો, ને રજપૂત એને બટકાં આપતો ગયો. એમ કરતા આખો ઘેટા ખસાસ થયો તો યે હાથ તો ફરીવાર બહાર નીકળ્યો.

“રંગ છે તમને બા ! પત્થ લેવી છે ? દ્યો ત્યારે !”

રજપૂત કળી ગયો. જમ્મૈયો પોતાના શરીર પર મેલ્યો. ઝરક ! હાથને એણે પીંડી કાપી. કાપીને લોહી નીતરતી એ હાથમાં મેલી; ને જ્યાં બીજી પીંડી વધેરવા જાય છે ત્યાં મા ! મા ! એવો આકાર થયો. કાણી સુધી હેમની ચૂડીએ ખળકતો કંકુ-વરણો હાથ બહાર નીકળ્યો અને રજપૂતનું જમણું કાંડું આલી લીધું. રજપૂતે હાકલ કરી:

“કાણુ છો તું ?”

“બાપ ! હું શકિત !”

એમ કહેતા દેવી સન્મુખ પધાર્યાં.

“કાં માડી ! કાંડું કાં જાલો ?”

“બાપ ! હવે હાંઉ ! ધરાધ રહી.”

“રજપૂતનું પણુ લેવું તું મા ?”

“પણુ નો’તું લેવું. પણની કસોટી લેવી’તી. લે બોલ, તું કાણુ છો બાપ ?”

“માડી ! હું બહારવટીઓ છું. સારું માણસ તો અહીંયા ક્યાંથી બેઠું હોય ?”

“નામ ?”

“જેસો.”

“સાખે ?”

“સરવૈયો.”

“એકલે પંકયે છો ?”

“ના, કાકાનો દીકરો વેળે જોડ્યમાં છે. અને દાદા મંમદાસ ગુરૂપદે બેઠા છે.”

“કોની સામે ખેડો છો ?”

“પાદશાહ સામે. જુનાગઢ ને અમદાવાદ, બેયની સામે.”

“શી બાબત ?”

“અમારાં ૪૫૦ ગામ જુનાગઢે આચકી લીધા છે.

“બાળબચ્ચાં ?”

“જગદશ્યા જાણે. એની સામું જોવામાં અમારો ધર્મ નથી. સાંભળ્યું છે કે નટનાં પખામાં છુપે વેશ રખે છે. જાણુ થાય તો પાદશાહ છોકરાઓની હત્યા કરે.”

“કુટલુંકે થયાં નીકળ્યા છો ?”

“કાંઈ સાંભરતું નથી. દાદાને કાળા મોવાળા હતા તે ધોળા થઈ ગયા છે.”

“બારવટે પાદશાહે પોગારો બચ્ચા ?”

“સારાં ઘોડાં મળે તો પોગાય માડી ! અમદાવાદ સુધીને મુશ્કેલ ધમરોળી નાખીએ.”

“જેસાળ ! ઘોડાં કાર નહિ કરે. આ ગરના કુંગરા અને હાંડી નદીયુંમાં ઘોડાં ભાંગી જશે. જાવ બાપ ! સોમત નદીને કઠિ તમને બે રોઝાં મળશે. માથે પલાણીને હાંક્યા કરજો. નદીયું આવશે ત્યાં ઠેકી જશે ને કુંમરાના ગાળા ટપી જશે. પહાડુમાં હડીયાપાટી કરશે. જેસાળ ! તેં મને તારું અંજ અર્પણ કર્યું, તો મારું વરદાન સમજજો કે સતધરમ નહિ ચૂકો ત્યાં સુધી તમારો ધનગરો હેમખેમ રેશે.”

કહીને શક્તિ અલોપ થઈ ગયાં.

“ગઢવા ! જમવા મૂડા ! કેમ થંભી ગયા ?”

પણ ગઢવો ખાતો નથી. ગામને પદર નટ લોકાના પંખા (પખાંટાળાં) ઉતર્યા છે. સાંજ પડી ને દિવસ આથમ્યો એટલે શહેરના દરવાજા દેવાઈ ગયા છે ને એક ચારણ મુશ્કાર અહાર રહી ગયો છે. એ ત્રણ છોકરાં ચારણને પોતાના ઉતારામાં તેડી લાવ્યાં, એ આપ્યો હતી તેણે રોટલા ઘડ્યા, ચારણને જમવા બેસાર્યો, પણ ચારણ થાળીમાં હાથ બોળતો નથી.

“ગઢવા ! બહેમાવ છો ?”

“તમે કેવા છો મા ! મારી ચારણ દેહ છે, એટલે હું જરાક અધિકો ખાઉં છું.”

“ગઢવા ! વન થાશે ? તો વાત કરીએ.”

“માડી ! વન તો વાયે ચ હલે : હું તો પાણો ખાઉં છું : કહો જે કહેવું હોય તે : હું દેવીનું પેટ છું ઇ ભૂલશો મા.”

“ત્યારે ગઢવા !

પે પાલટીએં પાટ, પંડ પાલટીએં નહિ !

ઘર બોળખીએ ઘાટ, જગતે જે જેસંગતણા.

“ગઢવા ! બહુ જુરી પડી છે. તેથી આ લૂગડાં બદલાવ્યાં છે. પણ પંડય નથી અભડાવ્યાં. અમે નટ નથી. અમે ગરાસીબા છીએ. ગંગાજળિયા રા'નું કુળ છીએ. અમારા પુરુષોને માથે પાદશાહનો કાપ ભમે છે.”

“કાણ જેસાણ વેજેણ તો નહિ ?”

“એ જ. અમે એનાં ઘરનાં માણસો !”

“તમારી બાવી દશા બોન્યું ? આ બારવટાં ? પંડ પર પૂરાં વસ્તર ન મળે ? ખાવાની આ રાખ બચું ?”

“ હોય બારેટ ! વેળા વેળાની હાંચડી છે. અને ચાર ચોરાશીયુંના મોડ પહેરનારા પુરૂષો જ્યારે અનોધા દુઃખ વેઠે છે, ત્યારે અમથી આટલાં તપ તો તપાસ ને ! તરવાર લઈને જે દિ' જોડે હુમ્મશું તે દિ' વળી વશીકાષ્ટ વઢશે. આજ તો આબને ઝોળે છોડાને ઉઝેરીએ છીએ ગઢવા ! ”

ચારણે વાળુ ક્યું. પ્રભાતે ચારણે રજા લીધી. કહેતો ગયો કે “ માડી ! છડે તો પાદશાહને દસોદી, પણ તમારા ઠાકોરને ન ઉગારે તો આ અનાજ કીડાને ખવરાવ્યું સમજાવે ! ”

“ હજાર હાથવાળો ઉગારશે ગઢવા ! બાકી અમે તો ચૂડા લાંચવા તૈયાર થઈને જ બેઠીયું છીએ. પણ અમારાં દુઃખને કારણે બારવટીયા પાદશાહને શરણે જાય, છ તો કદિ નહિ થાય. ”

“ જેસોજી વેળેજી પાદશાહને શરણે જાય ? કથીઆર મેલે ? તો તો ગંગા અવળી વહે. અને રંગ છે તમને રજપુતાણીયું ! આમ રજાળીને પણ ધણીઓને પાનો ચડાવો છો. રંગ !

હજી સૂર મળહજી

હજી સાખત ઈંદ્રાસણ !

હજી ગંગ ખળહજી

હજી પરમળે હૂતાશણ !

છપ્પ ખોલતાં ખોલતાં ચારણના રૂંવાડાં બેઠાં થઈ ગયાં અને એણે દુહો લલકાર્યો :

(જે) જેસો ને વેળે જાય ઝોળે અહરાણું તણે,

(તો તો) પે પાંડરૂં ન થાય કાળી ધેને કવટાઉત !

જે જેસા વેળ જેવા અટંકી રજપૂતો પાદશાહને શરણે જાય, તો સૃષ્ટિના નિયમ પઢી જાય : તો તો કાળા રંગની આથળું દુધ થઈ કાળુ જ બની જાય, પોણું ન રહે.]

૩

વેળે વેળળ કોટ શીરાખંધ ચણ્ણાવીયોં,
મલેમલની ચોટ સાવઝ વાળી સોંડાઉત.

[સોંડાળ સરવૈયાના પુત્ર વેળળએ ચૂનાખંધ વેળલ કોટો ચણ્ણાવ્યા.
પાદશાહની સામે સાવઝ સરીખો વેળેળ મલેમની માફક ઢાવપેય ખેલે છે.]

કલખલ ખીખડીયું કરે, પડપડ મરે પઠાણ,
વેળે નાખે વાણ્ય સાવઝવાળી સોંડાઉત.

[ન્યાં વેળેળ સાવઝ સરખી ગર્જના કરે છે, ત્યાં તે ડરીને
પઠાણો (પોતાના ઘોડા પરથી) પટકાઈ પટકાઈ મરે છે, ને એની
શીખો-ખીખો કલપાંત કરવા લાગે છે.]

જૂને હળ જૂતે નહિ, કે ઘાતીયા ઘડે
કીધલ લે કડે, સરકું લેવા સોંડાઉત !

[વેળેળના ત્રાસથી જૂનામલની જમીનમાં હળો જૂતી શક્તાં નથી.
આખી સોરઠ એણે સોંડાળના પુત્રે કબજે કરી લીધી છે.]

ગિરમાં રાવલ નદીના કિનારા પર જુનાગઢની દિશામાંથી ઘોડા જેવાં બે મોટાં રાજડાં વારંવાર આવીને ઉભાં રહેતાં અને પોતાની પીઠ પર બખ્તર સોતા અસ્વારોને લાંબને ભેખડો ટપી સામે કાઢે જતાં. આજ પણ રાવલકાંઠે રાજડાંના અસ્વારો ઉભા છે. પાદશાહી પઠાણોની ફોજે આજ બેય બહારવટીયાનો પાછો લીધો છે. ઠેક જુનાગઢથી ફોજ તગડતી આવે છે.

ઉપરકોટની અંદર પડીને આગલી રાતે એણે પાદશાહની સૂવાની મેડીમાં ખાતર દીધું. મ્હોંમાં તલવાર ઝાલીને ખીસ-કોલાની જેમ બેય ભાંપ ચડી ગયા. મીંદડીની માફક સુવાળાં પગલાં મેલીને અંદર આદ્યાં. બે પલંગ દીઠાં. એક પર પાદશાહ, બીજા ઉપર હુરમઃ પતંગીયા જેવો ચંચળ અને પટાનો સાધેલ નાનેરો ભાંપ વેળેજી તલવાર કાઢી ઠેકવા મયો. ત્યાં જોસાએ પીઠ ફેરવી. વેળએ પુછ્યું:

“કેમ પારોડ દીધી ભાંપ?”

“પાદશાહની ખીંકેથી નહિ, આપ! ધરમની ખીંકેથી.”

“શું છે?”

“હુરમ બોનનાં લૂગડાં ખસી ગયાં છે.”

“કાંઈ વાંધો નહિ. આપણે માળદયા ભાંપ જેવા. શક્તિ સાક્ષી છે. દ્યો હું ઢાંકી આવું.”

વેળેજી મયો. પોતાની પાસે પાંલરી હતી તે હુરમને માથે ઓઢાડી દીધી.

“હવે ભાંપ! હવે કંઈ આ પાદશાહના કટકા? આવો રંજ આપણી તલવારને કે દિ' ચડશે?” વેળે કાળનું સ્વરૂપ ધરી આંખોના રોળા ધુમાવે છે.

જોસાજીએ મ્હોં મજકાવીને માકાર સચવતો હાથ ઉંચો કર્યો.

“કાં?”

“આ જેને પાંચરી ઝોલડી એનો વિચાર કરું છું. મોંઘેથી એને માની જણી બોન કહી દીધી. અને આપણે કેણુ, વેળ ? આપણે તો મંગાળજી ! પાંચાળીની એજ દાંકનાર યદુનંદનના બાળકા !”

બોલવાનો સંચળ થયો. તે ઝોલડી નીંદરવાળી પડાણબદીની આંખોનાં પોપચાં, સરાવર માયલાં પોપચાં જેવાં ઉધડ્યાં. “ઓ ખુદા !” એવી ચીસ એના મળામાં જ રંધાઇ મઇ.

વેળજીએ ડાળા ફાડી નાક પર આંગળી મૂકી. હુરમ પાદશાહના પલંગ આડે ઉભી રહી.

“હટી જ બોન ! તું બોન છે, બહીશ મા ! તારો સતી-ધરમ રજપૂતના હાથમાં હેમખેમ જાણુજે. પણ આ અસરને તો આજ નહિ છોડીએ.”

“હું તમારી બોન ! તમે મારા ભાઇઓ ! કાપડું માણું છું.”

“માઝ ઝટ !”

“મારો ખાવંદ. મારો પાદશાહ કાપડામાં આપો.”

“પત્યું. વેળ ! જેવાં આપણાં તમદીર ! વળો પાછા. હવે તો પાદશાહ બોનને કાપડામાં રહ્યો.”

બેચ જણા ઉતરી ગયા. દાંતમાં લીધેલી તલવારો ઝબૂકતી મઇ.

શું થયું, તેની બહીકે નહિ, પણ શું થાત તેને પ્રાણકે થર થર કાંપતી હુરમે ધણીને અંગૂઠો મરડી જગાડ્યો. કહ્યું કે

“જેસો વેળે આપણા મહેલમાં !”

“હે !” પાદશાહ હેબતાઇ ગયો. “ક્યાં છે ?”

“આજ્યા ગયા.”

“કેમ ?”

“પાદશાહનો જીવ મને બોન કહી કાપડામાં દીધો.”

પણ પછી તો પાદશાહની ઉંઘ જાતી રહી. દિવાલો પર, ફરવાળે, પલંગ પાસે, પવનનાં ઝપાટામાં તે ઝાકના ફરફરાટમાં એણે બહારવટીયા જ જોયા ક્યાં :

મોહળ લે મટે નહિ, સૂખે નો સૂવાય,
મામદના હૈયામાંય, ફૂટે હરણાં કવટાઉત !

[મોહળ (ભૂનાગઢ)ને ભય નથી મટતો. સુખથી સૂવાતું નથી. અને મામદશા પાદશાહના હૈયામાં તો હરણાં જેમ ફૂટકા મારતાં હોય તેમ ભયના ફફડાટ થાય છે.]

૪

મે ઘણી બધી
રી રાતે,
મેય બહારવટીઆ
સોનરખ નદીને કાંઠે
રોઝાં ઉપર અસ-
વાર બની ઉભા છે.
મે'ની ઝડીઓ વરસે
છે તેથી માથે ફૂંચ-
લીઓ ઓઢી લીધી
છે. બાત્રાના ટેકા
લીધા છે. અને ધણી
ધણી દિવસના થાક
ઉગ્ગરાથી મેયની
આંખો મળી ગઈ
છે. એ ધડી બધડીના

ઝોલામાં પણ મેય જણા પોતાના ગરાસ પાછો સોંપાયાનાં
મીઠાં સોણાં લાળે છે. જલ્દે બાર વરસની અવધિએ બાળ
બચ્ચાંની ભેળા થઈ રજપૂતો હૈયાની માયામમતામરી કાશળીઓ
ખાલી કરે છે.

ત્યાં તો ઝબકી ગયા. કાન ચમક્યા. અરણ્યમાં આધે આધેથી
પોતાના નામનો મીઠપભર્યો, ઠપકાભર્યો લલકાર સાંભળ્યો:

પડ પ્રજે પૃથ્વી તણું, કડકે નોખત કોય,
જેસા ! સામું ન જોય, કાન જુટયા કવટાઉત !

[ઓ જેસા ! આ પૃથ્વીનાં પડ પ્રજે છે. નોખતો ગાળે છે. છતાં
હજી સામે નથી જોતો ? તારા કાન કાં કુટી ગયા ?]

જેસા ! સામું જોય, ગડહડી નોખત શુંજે,
(પણ) કાળહુંદી કોય, કફરી ગતિ કવટાઉત !

[ઓ જેસા ! સામે તો જો. આ નોખત શુંજે છે. પરંતુ કાળની
મતિ બહુ કપરી છે.]

ત્રેહ ત્રાયાં ત્રંખાળ (કાં) સાંભળ નૈ સરતાનનાં !
જેસા હજી ન જાગ કાન કુટા કવટાઉત !
નીંગરતાં નિશાણુ, (કાં) સાંભળ નૈ સરતાનનાં
જેસા હજી ન જાણુ, કાં કાન પુટા કવટાઉત !

[ઓ જેસા ! ક્ષારહજીના ઢીકરા ! આ સુલતાનનાં ડંકા નિશાન
તારી પાછળ ગાળતાં આવે છે તે હજીય કાં ન સાંભળ ? તારા કાન
કાં કુટી ગયા ?]

આધે આધેથી જાણે હવામાં ગળાપને એવા ચેતવણીના
સૂરો આવવા લાગ્યા.

“ભાઇ વેળ ! કો’ક આપણને ચેતાવે છે. કો’ક સચર્યા
કરે છે. આરણુ વિના ખીજો હોય નહિ. ભાગો ઝડ વેળજકોટે.”

વરસાદમાં અધારે રસ્તો ન જાળતા, તરબોળ પલળતા,
નદી નાળાં ટપીને બહારવટીયા નાસી જૂટયા.

કાળભર્યો પાદશાહ ફોજ લખને ઠરાવેલી જગ્યાએ આવે તો
બહારવટીયા ગેબ થયા હતા. પાદશાહ સમજી ગયો. ફોજમાંથી

એક માણસે અવાજ દઇને બહારવટીયાને ચેતાવેલા. એની સામે પાદશાહની આંખ ફાટી ગઇ. પૂછ્યું,

“ તેં ચેતાવ્યા ? ”

“ હા, પાતશાહ સલામત ! મેં ચેતાવ્યા. ને હું તારો ચારણ છું. તુને આજ ખોટય ખેસતી અટકાવવા માટે મેં ચેતાવ્યા આપ ! ”

“ ફોજ પાછી વાળો. જવા છો બહારવટીયાને. ”

“ એ પાદશાહ ! ” હસીને ચારણે હાકલ દીધી :

અયો ન ઉડળમાંય સરવૈયો સરતાનની,
જેસો જોરે જાય, પાડ નહિ પતશાવરો !

[સરવૈયો બહારવટીઓ સુલતાનની આથમાં ન આવ્યો, અને એ તો પોતાના જોર વડે ચાલ્યો ગયો. એમાં પાદશાહ ! તારી કંઈ મહેરબાની ન કરેવાય.]

“ એસા ! ” પાદશાહ લાલચોળ થયા. “ ફોજ ઉપાડીને બહારવટીયાને ગિરને ગાળે ગાળે ગોતો. ”

કુકમ થાતાં ફોજ ગિરમાં ઉતરી.

દળ આવે દળવા કબ્જુ, હોંકરડ બડ હૈયાં
(ત્યાં તો) ઝોંકરડ ઝાલે ના, કોમળ ઢાલું કવટાઉત !

[પકાણોનાં દળ બહારવટીયાને દળી નાખવાને કાળે આવ્યાં, પણ ત્યાં તો એની કોમળ ઢાલો એ કવાટજના પુત્રના ઝાટકાની ઝીંક ઢાલી શકી નહિ.]

માર્ગે ધીંગાણાં મંડાતાં આવે છે. પાંચ પાંચ પકાણોને પછાડી પછાડી બે જૂખ્યા તરસ્યા ને ભીંજાયલા ભાઇઓ ભાગી છૂટે છે. એમ થાતાં આખરે રાવલકાંઠો આંખી ગયા.

* કાઠ કહે છે કે એ ચારણનું નામ અવાન સાહ. ને કાઠ કહે છે કે સાંજી અંગડો.

ગિર વીંધીને રાવલ પડી છે. આભે અડવાની હોડ રમતી હોય તેવી એની ઉંચી ઉંચી બેખડો ચડી છે. ઉંચેરી બેખડોને માથે પણ ક્યાંઈક ક્યાંઈક કુંગરા ઉભા છે. બેખડોના પેટાળમાં પાળો આદમી પણ ન વીંધી શકે એવી ઘેર ઝાડી ઉભી છે. એ ઝાડીને ઝાળે ઝાળે સાવઝ હુંકે છે. જેવા કુંગરા, જેવી વનરાષ્ટ્ર, જેવા સાવઝ, તેવા જ ત્યાં વસે છે નેસવાસી રખારીઓ ને ચારણ આયરો : તેવી જ ચરે છે સાવઝશરી ભેંસો : આમ રાવલની ગોદમાં તો બધાં બળીયાં જ પાકે છે. સાદુળાની માતા બળે કોઈ પૂર્વ જુગમાં શાપ લાગ્યાથી નદી બની ગઈ છે. ઉનાળે શિયાળે અબોલ ચાલી જતી રાવલ આજ ચોમાસે ભાદરવાના ભરપૂર વરસાદમાં હાથીના ય ભુક્કા બોલાવે એવી મસ્તીમાં બેપૂર ચાલી જાય છે. પછીની થપાટો ખાધને બળે રાવલની બેખો રીડીયા કરે છે. દયા માયા એને સંસારમાં કોઈની રહી નથી. પ્રવાહમાંથી અવાજ ઉઠે છે કે માર માર ! માર માર સાર ! બીજી વાત નહિ.

શક્તિએ સમર્પેલ રોઝાં સાંકડો ગાળો ગોતીને ટપી ગયાં. સામે કંઈ ઉતર્યા પછી પાછા ફરીને બેય ભાઈ જુનામઠી સોનાની સન્મુખ ઉભા રહ્યા. રાવલે ફાળને સામે કંઈ જ ફંધી રાખી હતી. સંખ્યાની લાલપમાં રંગાતી આ બે મરણીયા ક્ષત્રિઓની સુખકાંતિ નિહાળીને પહોંચે પાછા ફર્યા.

આંખે તમ્મર આવે, એવો ઉડો વાંકળો સુવરનળો અને એવી જ ઝેરકાશલી નદી : એને કઠિ કઠિ નાનકડી સાંકડી ફેડી છે. જલ્મ-ભેદુ વિના ખીલું કાષ્ટ એને જલ્મતું નહિ. ફેડીએ રાત્રાં હાંકીને બેય ભાષ ટોચે પહેચે છે ને ત્યાં ડેલીબધ દરવાજે થોભાળા રજપૂતોની ચોકી વળોટી અંદર વેજલકાઠામાં જાય છે. અંદર પહોળી જગ્યામાં દરબારગઢ બાંધેલો છે.

સુવરનળો, રાવલ અને ઝેરકાશલી: ત્રણે નદીઓએ જલ્મ કે ચોપાસ આંકડા બીડીને વેજલ-કાઠાને વચમાં લપ લીધો છે. ક્યાંયથી શત્રુઓ ચડી શકે તેમ નથી. બેખડો ઉંચી આભ-અડતી અને સીધી, દિવાલ સરખી છે. પછવાડે પાણીની મોટી પાટ છે. એમાંથી બહારવટીયા પાવરે પાવરે પાણી ખેંચતા. તે પરથી એતું નામ પાવરાપાટ પડ્યું છે. વાંદરાં પશુ ન ટકી શકે એવી સીધી એ કરાડ છે. ગીર માતાએ જલ્મ બહારવટીયાને પોતાની ગોદમાં લેવા સાર આવી વંકી જગ્યા સરળ હશે.

એક શુદ્ધ રજપૂત સામે આંગળી ચીંધીને જોસોળ બોલ્યા,

“ભાષ વેળ ! જોયા દાદાને ?”

“હા, ત્રીજી પેઢી સુધી એને માથે ય આ વીતક વીતવાં લખ્યાં હશે ને !”

“ઉધાડે ડીલે બેસીને નીચેથી કાંઈક વીણે છે.”

“અને વીણી વીણીને ખંભા ઉપર શું નાંખે છે ?”

બે ય પૌત્રો દાદાની પડખે ગયા. ઉધાડી પીઠ ઉપર મંસમાં મોટો ખાડો દોઢો. ને ખાડામાં કીડા ખદબદે છે.

“કાં દાદા ! પાકાને કેમ છે ?”

“આપ ! જીવાત્ય પડી ગઈ. ઉધાડું છું ત્યાં તો ઉજળા ઉજળાને બહાર પડે છે.”

“તે પાછા વીણે કાં ?”

“આપ ! એને મરવા ન દેવાય. પાછા પાઠામાં મેહું છું.
એને એનું ધર હંડાવાય કાંઈ ?”

“અરે દાદા ! જીવાત્યને આમ જીવાડવી ? ફેલીને
ખાઈ ન જાય ?”

“પણ બેટા ! બહારવટાંનો ધરમ તો જતિધરમ છે.
જીવાત્યને મરવા ન દેવાય. એનાં જતન કરાય.”

“તો તો ડીલને ફેલી ખાશે.”

“તે સાદુ તો આપણે રોજ પાઠામાં શેર લોટનો પીડે
કરીને ભરીએ: જીવડાં લોટ ખાય ને કાયા બચી જાય: બે ષ
વાતે સમવડ.”

દુઃખીયો ડોસો ફેરથી દાંત કાઢવા લાગ્યો.

ધોળી ફરફરતી દાઢીના કાતરાવાળો દાદો ગંઢાસ સંત
સરખો દેખાતો હતો. બહારવટીયાના બાપનો એ સમો
કાકો હતો. જીવાનીથી માંડીને આજ એંશી વર્ષ સુધી એ
જીનાગઢ અમદાવાદની સામે જૂઠ્ઠો હતો. હવે એ ભત્રીજાના
દીકરાને તૈયાર કર્યા પછી પોતે થોડો થોડો વિસામો લેતો હતો.
બહારવટાંના લંચા ધર્મોની તાલીમ એણે બે ય બાપએને
પહેલેથી જ દીધી હતી.

“દાદા !” જેસાએ કહ્યું, “હવે તો સાવ વિસામો જ થ્યો.
આ પાઠા સોતા અમારી સાથે કેટલાક આંખી શકશે ? કયાંય
લોટ મળ્યો, ન મળ્યો !”

“બાપ ! વિસામો તે આ શરીર શી રીતે ખાણું ? મન
અમદાવાદ-જીનાગઢના કોટ કાંમરા સાથે ઠેક દઈ રહ્યું છે. મન
શરીર મનના દોડમાં આંખતું નથી તેથી આંહી બેહું બેહું, જાણે
ફેલે ફેલે શળા પરાવતા હોય એવું આકળું બને છે.

“દાદા ! હવે પ્રજુભજન !-”

“આપ ! એકવાર અમદાવાદ શેરની બજારમાંથી સાચાં
મોતીની માળા છપાડી આવું, છેલ્લીવાર પાદશાને જાસો દઈ

આવું. પછી હાંઉ ! કાયમનો વિસામો. ખીજે અવતાર ક્યા બારવટું ખેડવા આવવું છે ?”

રાખમાં ભારેલા અગ્નિની માફક અંદરથી સળગતો ડોસો, ઉપરથી આવાં નિરાંતનાં વેણુ બોલતો બોલતો પાઠામાં લોટનો પીડો ભરતો જાય છે, ને હેઠાં ઝરી જતાં જીવડાંને પાછાં ઉપાડી ખંભા નીચેના એ મોટા જખમમાં મૂકતો જાય છે. જીવડાં સુંવાળા સુંવાળા માંસના લોચામાં બટકાં ભરી રહ્યાં છે, પણ દાદાના ગ્રહોમાં તો સીસકારો થ નથી. આ દેખાવ જોઇને બારવટીયાનાં કલેજામાં જાણે શારડી ફરે છે.

૬

ભર જે જે બાલાળા તણે ઘાઘુંબે ધમસાણુ
અમદાવાદ અહરાણુ, કાણ્યું માંડે કવટાઉત !

[બાલાંવાળા બહારવટીયા ન્યારે અમદાવાદમાં જઈને ધમસાણુ મચાવે છે ત્યારે ત્યારે મુસલમાનોને ઘેર કાણ્યું-કદપાંતો મંડાય છે.]

આવે ધર અહરોતણા જેસંગ વાહળાં જાણુ,
(ત્યાં તો) ખોદે લઈ ખરસાણુ કબરૂં નવીયું કવટાઉત !

[ન્યારે જેસાણની ફેળ અસૂરોના-મુસલમાનોના ધર ઉપર આવે છે, ત્યારે ખુરસાણોને નવી કબરો ખોદવી પડે છે.]

તેં માર્યા મામદ તણા ત્રણસેં ઉપર ત્રીસ,
(ત્યાં તો) વધીયું વીધા વીસ, કબરસ્તાનું કવટાઉત !

[ઓ કવાટછના પુત્ર ! તેં મામદશા પાદશાહના ત્રણસો ને ત્રીસ પકાણો માર્યા, તેથી શહેરનું કબરસ્તાન વીસ વીધા વધારણું પડ્યું.]

*

અ મહાવાહ શહેરની હીરામોતીની બળરમાં એક હાટ ઉપર ગંગદાસ ડાસા બેઠા છે. ઘોડાની વાલ પોતાના હાથમાં જ છે. ઠાલ, તલવાર ને બાલો પોતપોતાના ઠેકાણાસર જ છે.

પારખી પારખીને ડાસાએ મોતી સાટવ્યાં.

મોતીનો ડાખલો શેઠે એના હાથમાં દીધો. પલકમાં યુદ્ધો રજપૂત છલંગ મારી ઘોડાની પીઠ પર પહોંચ્યો. ઝવેરી બેબાકળો બનીને દોડ્યો અને બોકાસાં દીધાં કે “અરે દરબાર ! મોતીનો આંકડો ચૂકવના જવ !”

“આંકડો ચૂકવશે મામદશા બદશા ! શહેરને કે કાંઈ અંક દાસ મોતી સાટવી ગયા છે, એનાં મૂલ જો એ નહિ ચૂકવે તો હું એનો મોલ ફાડીશ.”

એટલું કહીને ડાસાએ હરણની ફાળે ફાળ ભરવાનો હેવાયો. ઘોડો ઠેકાણે અને વેપારીઓનાં બૂમરાણુ વચ્ચે ઠેકી કરતો, જીભી બળર ચીરીને યુદ્ધો નીકળી ગયો. માર્ગે આગ્ર ક્યાં તેમાંના ફેક પકાણુ પહેરખીરોનાં માર્યા તલવારે રડવતો રડવતો ડાસા જાણુ ગેડીધાની રમત રમતો ગયો.

કાપાયલા પાદશાહના પાણીપંથા ઉંટ અને ઘોડા બહારવટી-યાની પાછળ ચડ્યા. ફેડે ફેડા રંધાઇ ગયા. ફેક ગાલિની મજલ કપાઇ ગઇ. પણ પાછળ ફેાજના ઘોડાની પડધી ગાજતી અટકતી નથી અને ગંગદાસનો ઘોડો ધીરે પડવા લાગ્યો છે.

“કાં દાદા ! દીલપ કેમ વરતાય છે ?” જેસો પૂછે છે.

“કાંઈ નહિ આપ, ઇ તો ગઢપણુનું. હ્યો હાંકો !” વળી થોડીવાર હાંક્યા પછી ધીરે પડે છે.

“ના, ના, દાદા ! ખરું કહો, શું થાય છે ?”

“આપ ! વાંસામાં જીવાત્યની વેદના ખમાતી નથી.”

“કાં ! ભોટ નથી ભર્યો !”

“ભર્યોતો. પણ બણા પહેર વીત્યા. જીવાત્ય ફરીવાર બૂખી થઇ હશે.”

“શું કરશું ?”

“કણી અશીણ હશે ? તો ડીલને ટેકા થાય ને પાંચ વિસરાય.”

ત્રણેમાંથી કોઇના ખડીવામાં કણી અશીણ નથી નીકળ્યું. ઘોડાં પૂર પાટીએ લીધે જાય છે. ઉભું તો રહેવાય તેમ નથી. એમાં જેસાજને ઓસાણ આવ્યું.

કાળી ને જરાક પલગેલી જમીન આવી ત્યારે ભોંમાં ભાલો ખુતાડીને એણે ઉંચો લઇ લીધો. ભાલાને કળો ગારો ચોટી ગયો હતો તે ઉખેડી, જેસાજએ અશીણ જેવી ગાળી વાળી.

“હ્યો દાદા, અશીણ ! ઠાકરની દયાથી મારા માથામાંથી આટલું જડી આવ્યું.”

અશીણ જણીને ગંગદાસજી આરોગી ગયા. વેદના થોડી વાર વિસારે પડી. ફરી ટટાર થઇને ઘોડો દોટાવ્યો. પણ વેદના સહેવાતી નથી. પાઠામાં ખદગદતી જીવાત્ય શરીરની કાચી માટીમાં ઉંડી ને ઉંડી ઉતરતી જાય છે.

ગંગદાસજીએ ઘોડા ઉભો રાખ્યો, નીચે ઉતરીને ધરતી ઉપર બેસી ગયા અને દીકરાઓને સાદ દીધો :

“જેસા વેળ ! આપ, બેમાંથી એક જણો ઝટ મારું માથું વાઢી દ્યો. પછી માથું લઇને ભાગી નીકળો.”

“અરે દાદા ! આ શું બોલો છો ?”

“હા આપ ! હવે મારાથી ડગલું ચે દેવાય તેમ નથી રહ્યું. હવે તો આ દેહ આંહી જ રાત રહેશે. હમણાં જ દુશ્મનો આંખી નાશે. પણ જો અહરાણુ મારું માથું કાપશે તો હું અસર ગતિ પામીશ. માટે મારી સદ્ગતિ સાદુ થઇને મૃતમે માથું વાઢી દ્યો. વાર કરો મા...વાંસે ઘોડાના ડાબા વમડે છે.”

જેસોળ થંભી ગયો. જોત્રગરદનનું મહાપાપ એની નજર આગળ ઉભું થયું. એ બોલ્યો “ભાઈ વેળ ! મારો હાથ તો ભાગી ગયો છે. તારી હિમ્મત હોય તો વાઢી લે.”

“વાઢી લે મારા દીકરા !” ગંગદાસ બોલ્યો. “પાપ નહિ થાય, પુણ્ય મારશે.”

ઘડીભર વેળે પરશુરામ જેવો બન્યો. આંખો મીંચીને એણે ધા કર્યો. દાદાનું રેશમ જેવું સુંવાળું માથું પાવશમાં નાખીને ભાઈઓએ ઘોડાં દોટાવી ચૂક્યાં. માર્ગે ઝાડવાં ને પંખીડાં ચે જાણે કળંગતાં જાય છે કે અરે વેળ ! જોત્રગરદન ! જોત્રગરદન !

બહારવટીયા હણું ધૂમ્મા. પાદશાહી ફોજ માર્ગે ગંગદાસની સારા ઉપર રોકાઈ ગઈ ભાગી. આચાર્યો જોતાજોને ઓસાણુ આવ્યું :

“ભાઈ વેળ ! પાદશાહના માણસો દાદાના ધડને શું કરશે ?”

“દેન પાડશે.”

“પણ એકમાં માથા વગરનું ધડ બળે તો તો ગળજી આવે. મોટા બાપુ અસર મતિએ જાય.”

“ તો તો આ ગોત્રગરદન કરી એળે જાય ! શું કરશું ? ”

“ હાલો પાછા ! ચિતામાં માથું હોમ્યે જ છૂટકો છે. ”

બહારવટીયા પાછા આવ્યા. મરણીયા યજ્ઞને ફોજ માથે પડ્યા. દાદાની ચિતા સળગી રહી છે. ભાલાની અણીએ ચડાવેલું માથું સ્થેમાં હોમી દધને અલોપ થયા.

૭

જેસાના મારેલ જોય, હોદા કેક ખાલી હુવા
રહીયું બીબીયું રોય, કેકહુંદી કવટાઉત !

[કેટલાંયે અમીરોને જેસાએ મારી નાખ્યા, તેથી કેટલાંયે હાથીની અંખાડીએ ખાલી પડી. કેટલાંયે મુસલમાનોની બીબીઓ રોતી રહી.]

જેસાના જખમેલ જ્યાં ત્યાં ખખડું જાય,
(ત્યાં તો) મામદના હૈયામાં, ફૂટે હરણું કવટાઉત !

[જેસાજીને હાથે અમૂક માણસો જખમી થયા, એવી આમીરથી ખખડો આવે છે, એ સાંભળીને મામદશા પાદશાહના હૈયામાં હરણું ફૂટી રહ્યાં હોય એવી વ્યાકૂળતા આવે છે.]

ફર બગતર નર ફાડય, પાખર અસ વીંધી પૃથી,
નડીયું સેંસ લલાટ ફૂંટ તાહળું કવટાઉત !

[ઓ કવાટજના કુંવર ! તારાં ભાલા કેવા જોરથી ભોંકાયાં ! ચવન થાહ્યાઓના મસ્તક પર ઝીંકાતાં એ ભાલાંએ માયાના ટોપ વીંધ્યા, બખ્તર વીંધ્યાં, પુરૂષ વીંધ્યા, ઘોડાનું પલાશુ વીંધ્યું, ને જાણે કે ખરતી વીંધીને એ ભાલો શેષનાગના લલાટ પર અડક્યો.]

મારી દળ મામદ તણા, ખુટવીયા ખાગે
જેસા લોખાન જે કીધો મોંઘો કવટાઉત !

[ઓ જેસાળ ! તેં મામદશાહના સૈન્યમાંથી એટલા બધા મુસલમાનોને મારી નાખ્યા છે કે એ બધાની કબર પર રોજ ધૂપ કરવાના લોખાનની માગ ધી પડવાથી લોખાન મોંઘો થઈ ગયો છે.]

*

“વણારશી શેઠ ! થોડીક વાર આ ડગલો પેરી દ્યો.
આજ તમે અમારા મેમાન છો. તમને ટાહયું નો
વાય, મારે આ ડગલો પેરી દ્યો.”

જંગલમાં ખાન પકડાયેલા, જુનાગઢવાળા વણારશી શેઠે
કડકડતી ટાહમાં બહારવટીયાનો ડગલો પહેર્યો. થોડીવાર થઈ ત્યાં
શેઠનું સુંવાળું શરીર સળવળવા લાગ્યું. યુલાખી ચામડી ઉપર
આઠાં ઉઠ્યાં. શેઠ ડગલો કાઢવા લાગ્યા. પણ તૂર્ત જ બહારવટીયાએ
એને અટકાવ્યો :

“ના શેઠ, ડગલો એમ ન કઢાય. એ તો હવે બ્યારે તમારી
ચિઠ્ઠી જીનેગઢ શેઠાણી પાસેથી સીકરાઈને આવશે ને, ત્યારે જ
ડગલો તમારા ડીલ માથેથી ઉતરશે.”

“ભાઈ સાહેબ ! પણ આમાં મારું શરીર વીંધાઈ જાય છે.
૩૧ ૩૧ આજ હાલી છે.”

“ શેઠ, અમે ડગલામાં કાંઈ એર વીંછી થોડા ભર્યા હશે ? ”

“ પણ આપુ ! એ જેસાણુ આપુ ! મને વેદના બહુ થાય છે. ”

“ અરે વાણીયો ! એમાં બીજું કાંઈ નથી. અમારા ટોલા છે. અમારા ચાંચડ માર્કડ છે. ભાઈ ! અમે તો રોજ આ ડગલા પેરીએ છીએ. પણ ટોલા આપડા હવે તો અમારાં ડીલમાં લોહી વિના શું પીવે ? આજ ટોલાને ઠીક તમારું મીઠું લોહી મળ્યું ! શેઠીઆ માણસનું ગળ્યું લોહી આપડા બારવટીયાના ટોલાને કયાંથી મળે ? ”

“ એ બાપા ! આ તો ગઝબ ! નથી રેવાતું. ”

“ ફકર રાખો મા શેઠ. શેર અધશેર લોહીમાં કાંઈ મરી નહિ જાઓ. તમને અમારે બરછીએ નથી વીંધવા. તમને વાણીયાને અમે વાઢીએ કાપીએ નહિ. નાહક લોહી ભાળીને તમને ઉનત્ત આવે. ઇ કરતાં આ ટોલા ભલા. તમને ય પુણ્ય થાય ને અમને ય એક દિ’ પાશેર લોહીનો બચાવ થાય. ”

“ પણ મારાથી આ નથી સહેવાતું. મને મોકળો રહેવા દો. તમે રાખશો એટલા દિ’ આંહી રહીશ. ”

“ ભાઈ વેળ ! ” જેસો બોલ્યો, “ શેઠને હવે સંતાપ મા. ઉતારી લે ડગલો. ”

ડગલો ઉતારતાં જ વાણીઆએ ‘હાશ’ ઉચ્ચાર્યું. શરીર પર જીવાત્મના ચટકાનું ચિત્રામણ થઈ ગયું છે.

“ વણારશી શેઠ ! ” બહારવટીયો બોલ્યો : “ આ ડગલો અમે રોજ પહેરીએ છીએ. અમારા દુઃખનો કાંઈ ખ્યાલ આવે છે ? ”

“ શા સારું ટોલા સાચવો છો આપુ ! ”

“ તમારા એભા ઘોળાં પીળાં લૂગડાંવાળા સાધુ શા સારું ટોલા સાચવે છે ? જાણતા નથી ? ”

“ એનાથી તો જીવ ન મરાય. એ તો સાધુ કહેવાય. જીવ-દયા પાળવાનાં એનાં ઘત લેખાય. ”

“ત્યારે શેઠ, અમારે યે બહારવટાંનાં વ્રત હોય છે. અમે બહારવટીયા પણ અરધા જાતિ. અમારાથી અંગ માથેની જીવાત્ય ન મરાય. નીચી પડી જાયને, તોય ઉપાડીને પાછી લુગડામાં મેલવી જોવે. નવાય નહિ. ઘોવાય નહિ. આજ અહાર વીસ વરસથી અમારા આવા હાલ છે.”

ડાહ્યો વણિક વિચારે ચડી ગયો. થોડી વર રહીને મ્હોં મલકાવી બોલ્યો: “આપુ! જૂનું લીખને જળાવો છો ત્યારે વેપારી વાણીઆને બાન પકડી નાણાં કાં છોડાવો? આટલી બધી હત્યા કાં કરો? ખેડુનાં ખેતર કાં ઉજળડ કરો? એમાં દયા કેમ નહિ?”

“ના, તમ પર દયા ન હોય. શેની હોય? તમારાં તો માથાં વાઢીને ગિરને ગાળે ગાળે એનાં તોરણ બાંધવા જોવે.”

“કાં આપુ?” શેઠની રામરાધ થરેરી ઉઠી.

“કાં? પૂછો છો? લાજતાં નથી? જે પાદશાહ અમારે માથે માછલાં ઘોવે, એને તમે સલામું કરો? એને કરવેરા ભરો? એ અધરમીને ખેડુતો કામી કામીને ખોરાકી પૂરે? એનું રાજ તમે આંહી નલાવો? એક તો પરદેશી ને વળી અધરમી! તમે એના કૂતરા બનીને પગ ચાટો, અમારા માથે જીલમ ગુજરવાની બધી જોગવાઈ કરી આપો, તોય અમારે તમને જવા દેવા એમ ને?”

બહારવટીયાને બોલે બોલે જાણે ગિરના કુંગરા સાદ પૂરાવી રહ્યા છે. પંખીડાં ઝાડવાં ઉપર બેઠાં બેઠાં અંગ સંકોડીને લપાઈ ગયાં. બહારવટીયો ફરી બોલ્યો:

“તમથી તો આ ટોલા ને ચાંચડ માકડ ભલા! પાદશાહને પૈસા ય નથી દેતા ને સલામું ય નથી ભરતા. અમારાં ડીલ ઉપર એને ઇશ્વરે અવતાર દીધો, એટલે બાપડાં ક્યાં જાય? પાશીર લોહી પીને પડ્યાં રહે છે. એને અમે કેમ આરીએ? આરીએ તો તમને જ.”

વાતો થાય છે ત્યાં ઓર્ચીતો રથ ગાજ્યો. રાતોચોળ માફે દેખાણો. લાલો ઉપાડીને ઠેક દેતો પંચકેશવાળો સાવઝ વેળેજી કુંગરાની ટાંચે ગયો.

“ભોટાભાઈ !” વેળએ કહ્યું: “એક બાઈ માણસ ઉતર્યું” દેખાય છે. હારે પાંચ આદમી લાગે છે.”

“હથીઆરખંધ ?”

“ના, માથા ઉપર અકકેક કાથળી મેલી છે. મજૂર જેવા હાથ્યા આવે છે.”

“વેળ ! બાપ, સામો જ. જે કાંઈ બોન હોય એને આંહી સાચવીને તેડી લાવ. વગડામાં જનાવરનો ભો છે.”

થોડીવારે વેળેજી એક બાઈને અને પાંચ કાથળીવાળા મજૂરોને તેડી ભોંયરે આવ્યો. બાઈને જોતાં જ વણારશી શેઠની મુખમુદ્રા, દીવેલ પૂરતાં જેમ ઠાકરની આરતી ઝળેળી ઉઠે તેમ ચમકી ઉઠી. આવનાર સ્ત્રીએ નીચું નિહાળી સાડજાનો છેડો સરખો કર્યો.

બહારવટીયા સમજી ગયા. પાંચે થેલી બહારવટીયાની સન્મુખ મૂકાવીને એ સ્ત્રી આગળ વધી. ગરવી, ગોરી, પેટે અવતાર લેવાનું મન થાય તેવી એ બાઈએ જનજરમાન અવાજે પુછ્યું “ભાઈ, તમે જ જેસાજી વેળજી ?”

“હા બાઈ ! અમે પોતે જ.”

“હયો તમારાં દુઃખણાં લઉં.” આગળ વધીને બેય બહારવટીયાનાં નીચાં નમેલ માથાંને વાણીઆણે વારણાં લીધાં.

“તમે કાણ છો બા !” બહારવટીઆએ પૂછ્યું.

“હું તમારી બોન છું વીરા ! ને તમે આ તમારા કેદીનો દંડ કર્યો છે, એ દંડની કેરીઓ લઈને ચુકવવા આવી છું.”

બહારવટીયા અજાયબ બન્યા: “આ શેઠ તમારે શું થાય બોન ?”

“મારા માથાના મુગટ. તમે એને જીવતા રાખ્યા, એથી હું તમારાં ધરવાળાને આશ્વિષ દઉં છું કે હથિર એના અખંડ ચૂડા રાખે.”

“અખંડ ચૂડા !” બહારવટીયા હસી પડ્યા, “બાર વર-સથી તો બોન, રજપૂતાણીયુંના ચૂડા વગર ખંડયે ખંડેલા જ છે. હવે આ અખંડ ચૂડાના કાડ રજપૂતાણીયુંને નહિ રહ્યા હોય.”

સાંબળીને સહુ અબોલ બની ગયા.

જેસાળ બોલ્યો : “બોન ! હવે તમે આ કુંગરામાંથી પધારો. વણારશી શેક ! હવે તમે છૂટા છો. અને આ થેલીયું પણ પાછી લઇ જાઓ.”

“કેમ બાપુ !”

“અમારી બોનને કાપડામાં પાછી આપીએ છીએ.”

બાપુ બોલી : “ના બાપુ ! તમે રાખો. તમારે જોવે.”

“અમારે નહિ જોવે બોન ! અમારે રૂપાના ખુમચામાં નથી જમવું પડતું. અમારે પાદશાહને પકવાન પિરસીને ક્યાં જમાડવો છે ? તમે પાછું લઇ જાવ. અમારે તો તારી એક ફારી પણ અગરાજ છે બોન !”

વણારશીએ બહારવટીયાના પગની રજ લીધી. હાથ જોડીને કહ્યું “બાપુ ! હું તો વાણીઓ. સ્વાર્થમાં બુદ્ધિમાં છુ. પણ તમારાં બહારવટાંનો અંત આણવા માટે મારાથી બનશે એટલું કરીશ.”

“ભાઇ ! વીરા !” શેકાણી બોલી : “જીનેઠ આપે ત્યારે બોનની સાર લેજો હો ! અને સાત પાદશાહની પાદશાહી વચ્ચે પણ મારું ખોરડું માના પેટ સમું માનજો. તમે મને નવો અવતાર દીધો છે. હું કયે ભવ ઇ કરજ ઉતારીશ ?”

“રંગ છે તુંને બોન !”

૮

એ ય બહારવટીયા ઘોડેસવાર બનીને ગીરમાં આદ્યા જાય છે. દિવસ આથમી ગયો છે ને અંધારા ઘેરાય છે. એ વિકરાળ ઝાડીમાં કોઇ માનવી કે કાળો કાગડો દેખાતાં નથી. જુવાનો જૂખથી ને મુસાફરીથી થાકી લોથપોથ થઇ ગયા છે.

ઘાટા જંગલમાં રસ્તાની એક બાજુએથી માદણામાં (કાદવના ખાડામાં) ખેડેલી એક ભેંસ ઉભી થઇ, અને ચાલવા લાગી.

જુવાનો જોઇ રહ્યા કે આંહી ભેંસ કયાંથી ?

વેળે બોલ્યો કે “ભાઇ, આજ તો આ ભેંસને દૂધે જ વાળુ કરવું છે.”

“બહુ સારું !”

અંધારે અંધારે ભેંસનું પૂછકું પકડીને અસવારો ચાલવા લાગ્યા. થોડીક વારે ઉજ્જડ વગડામાં રૂપાળો દરબારગઢ દેખાણો ને ભેંસ એ ગઢની ઉછીમાં પાધરી આઘી ગઇ.

અસવારોએ પણ ઉછીમાં જઇ ઘોડાનાં પેઢાં છાંડ્યાં. ઉતરીને ચોપાટમાં બેઠા. બઢ મોટો, પણ પ્રમાણમાં કાંઇ બોલચાલ સંભળાતી નથી. કોઇ દરવાન પણ હાજર નથી.

ધડીક થયું ત્યાં તો એક સફેદ વસ્ત્રોવાળો ખૂબસુરત જુવાન આવીને ઉભો રહ્યો. મુંગો મુંગો બથ ભરીને એ મહેમાનો સાથે ભેટ્યો. જઇને ઘોડારમાં બેય ઘોડા બાંધી આવ્યો.

વાળુની વેળા થઇ. જીવાને ઓરડામાં ગાદીઓ પથરાવીને એય પરોણાને જમવા બેસાયાં. રૂપ જેનાં સમાતાં નથી એવી એક ક્ષીએ આવીને શાક રાટલા ને દૂધ પિરસ્યાં. રાતે ઓસરીમાં મહેમાનો માટે ઢોલીઆ ઢળાણા. કોઇ કોઇની સાથે કાંઇ વાતચીત કર્યાં વિના સહુ સૂવા ગયા.

મુસાફરો તો અન્યથામાં પડ્યા છે : આહી અંતરીયાળ આ દરબારગઢ કોણે બંધાવ્યો ? આવડા મોટા ગઢમાં આ બે જ ક્ષીપુરૂષ શી રીતે રહેતાં હશે ? બોલતાં ચાલતાં કેમ નથી ? આવા રૂપાળાં બે મોઢાં ઉપર દુઃખની પીળાશ શા માટે ?

ત્યાં તો અંદરના ઓરડામાં સતેલો એ પુરૂષ કણકતો હોય એવું સંભળાણું. કોઇ ભારી કારમી વેદના થાતી હોય એવી રીતે કણકી રહ્યો છે. આખી રાત કણક્યા જ કરે છે. ઝંપ લેતો જ નથી.

મુસાફરો ચોંકીને સાંભળતા જ રહ્યા. બેમાંથી એકેયને ઉઘ આવી જ નહિ. વિચારમાં પડી ગયા. લળકડા ટાણે ઓરડામાં કણકારા બંધ પડ્યા તે વખતે મુસાફરોની આંખો પણ મળી ગઇ.

સવારે તડકા સારી પેઠે ચડી ગયા ત્યારે મુસાફરોની આંખ ઉઘડી. અને નજર કરે તો ન મળે દરબારગઢ ! કે ન મળે ઢોલીઆ ! એય જણા ધરતી ઉપર પડેલા, ને એય ધોડાં ઓરડીનાં ઝાળાં સાથે બાંધેલાં : સાથે વડેલો છે, ને પડખે ઉઘી બેખડો વચ્ચે ધોળે દિવસે યે પહીવરાવે તેવા અવાજ કરતી ધાંતરવડી નદી ચાલી જાય છે.

તાબજીબ થઇને એય બહારવટીયા ચાલી તો નીકળ્યા છે. એનાં કલેજાં પણ થડક થડક થાય છે; પણ સાંજ પડી ત્યાં બેમાંથી વેળે બોલ્યો:

“ભાઇ ! એ ગમે તે હોય, પણ આપણે એનો રાટલો ખાધો; ને હવે શું એતું દુઃખ મટાડવા વિના ભાગી જશું ?”

“શાયું ! ન જવાય. આજ પાછા પહોંચીને પતો મેળવીએ.”

રાત પડતાં પાછ એ જ ઠેકાણે જઈ બન્ને ભાઈ ઉભા રહ્યાઃ
એ જ દરબારગઢઃ એ જ ચોપાટઃ એ જ જુવાનઃ એ જ રાંધીને
પિરસનાર રંભાઃ એની એ જ પથારી !

વાળુ કરીને ઉભા થયા એટલે બે ય મુસાફરો એ જુવાનની
આડા કરીને ઉભા રહ્યા. અને પૂછ્યું “બોલો, કોણ છો તમે ?
ને આખી રાત કણક્યા છો કેમ ?”

“તમને એ જાણીને શો કાયદો છે.”

“અમે રજપૂતો છીએ. જેનો રાટલો જમ્યા એનું દુઃખ
ટાળીએ નહિ તો મરવું પડે.”

“જુવાનો !” ભાલા જેવી તીણી નજર નોંધીને ધરધણી
બોલ્યો. “જુવાનો ! ડરશો નહિ ને ?”

“ડર્યા હોત તો પાછા શીદ આવત ?”

છાતી ચીરી નાખે તેવો ભયંકર સ્વર કાઢીને જુવાન બોલ્યો.
અંદરથી આંતરડાં કપાતાં હોય એવી વેદનાભરી વાણીમાં
બોલ્યો કે “જુવાનો ! હું માંગડો વાળો !”

“માંગડો વાળો ! ! !”

મુસાફરોના મ્હેંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

“હા, હું ધાંતરવડીનો ધણી માંગડો : કમેતે મુવો. જૂત
સરખ્યો છું. વણિક-પુત્રી પદમાને લઈને આંહી એનાં લોહી
ચૂસતો વર્યો છું. તે દિ’ ચાડવા બાયલની બરછી ખાઈને હું
પડ્યો. એ બરછીની કરચ મારી છાતીના હાડકામાં વીધાઈને
ભાંગી ગઈ. હજી એ હાડકું ને એ બરછીની કરચ આ વડલાની
વાડ્યમાં દટાઈને પડ્યાં છે. એ બરછીની કરચ મારી છાતીમાં
દિવસ ને રાત ખટકે છે. તેથી કણકું છું ભાઈ !”

“એનો ધલાજ શો ?”

“તમારાથી બને તો તમે હાડકું ગાતીને બરછીની કરચ
કાઢો, ને મારાં હાડકાં દામા કુંડમાં પહેંચતાં કરો. નીકર આ

વાસના-દેહ ટકરી ત્યાં સુધી હું એ ખટકા ખમ્યા જ કરીશ.”

એટલું બોલીને ઓહ ! ઓહ ! કરતો જુવાન ઓરડામાં ગયો.
બારણાં ખંધ થયાં. મુસાફરો સુતા. સવારે એની એ દશા દેખી.

વાડ્યના થડમાં બોદાણ કામ કરીને જૂતે કહેલું હાડકું
ગોતી કાઢ્યું. બરછીનો દુકડો જૂદો પાડીને એ હાડકાં ઉઠાવ્યાં,
એ ય બહારવટીયા દામે કુંડ ચાલ્યા ગયા.

[માંગડાવાળાની કથા માટે જુઓ-રસધાર ભા. ૫]

૯

ભા હરવા મહિનાની મેલથી રાતે અમદાવાદના મહેલને
જરમે પાદશાહ અને દુરમ જગતાં એકાં છે. નદીમાં
પૂર બુધવે છે, આસમાનમાં ગાજવીજ અને કડાકા થાય છે.
વિજળીએ એવી તો ધૂમાધૂમ માંડી છે કે જાણે આકાશની જગ્યા
એને ઓછી પડે છે. ધીરે રહીને દુરમ બોલી :

“ ઓહોહોહો ! કેવી કાળી ભોર રાત છે ! ”

પાદશાહે કહ્યું, “આવી રાતે કોણ ધરની બહાર બમવું હશે ?”

“બીજું તે કાણુ બમતું હોય ? ખિયારા મારા બાપઝો, જેને માથે તમ સરખા સૂઆતું વેર તોળાઇ રહ્યું છે !”

“કાણુ ? જેસા વેળે ?”

“હા ખાવંદ ! તમારા તો બારવટીયા, પણ મારા તે જીબના માનેલા સાચા બાપઝો !”

“એમમ ! અટાણે મને એતું શુરાતન સમજાય છે. આવી બચંકર રાતે શું એ વગડો વીંઝતા હશે ? બખોલોમાં સુતા હશે ?”

“બીજું શું કરે, ખાવીંદ ! તમે એને સુવાતું બીજુ ઠેકાણું ક્યાં રહેવા દીધું છે ?”

“હુરમ ! અટાણે એ ખેય બાપ હાજર થાય તો માફી આપું ! ગામડાં પાછાં સોંપીને બારવટું પાર પાડું ! એવું મન થઇ જાય છે. ”

“અરેરે ! અટાણે એ આંહી ક્યાંથી હોય ?”

“સાદ તો કરો ?”

“અરે ખાવંદ, મરકરી ?”

“ના, ના, મારા સમ, સાદ તો કરો !”

ઝરખાની બારીએ જઇને રાણીએ અંધારામાં સાદ દીધો :

“જેસાજી બાપ ! વેળજી બાપ !”

નીચેથી જવાબ આવ્યો “ખોલો રાણી મા ! હાજર છીએ.”

“ઓહોહો ! બાપ અટાણે તમે આંહી ક્યાંથી ?”

“પાદશાની રખેવાળી કરવા, બો’ન !”

“પાદશાની-તમારા શત્રુની રખેવાળી ?”

“હા બોન !”

“કેમ ?”

“અમારે માથે આળ ચડે તે બહીકે.”

“શેનું આળ ?”

“તે દિ બોનને પાદશા કાપડમાં દીધેલો છે. કાષ્ટ બીજો દુશ્મન આવીને માથું વાટે, તો નામ અમારાં લેવાય ! અમે રહ્યા બારવટીયા ! અમારી મથરાવટી જ મેલી બો'ન ! અમારા માથે જ કાળી ટીલી આવે ! અમારું ખોટું નામ લેવાય એ કેમ સંભાય ?”

“વાહ રે મારા વીરાઓ ! રાજ ચોકી કરો છો ?”

“ના બો'ન ! આવી કાષ્ટ લયંકર રાત હોય તે ટાણે જ.”

મામદશાહે કનોકન આ વાતચીત સાંભળી. અટારી પરથી કુદી પડીને એ રજપૂત-વીરને બેટી લેવાનું દિલ થયું. છતી કાટવા લાગી. પાદશાહ બોલ્યા :

“જેસાળ વેળા ! સવારે કચારીએ આવજો. આપણે કસુંબા પીવા છે.”

“પાદશા સલામત ! તમારો પરદેશીનો બરોસો નહિ. રાજમાંથી કાષ્ટને હામી થાવા મોકલજો : કાલે, બોરીઆને માળે.”

એટલું કહીને બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.*

૧૦

આજ્યો ચવાણો નહિ, ભાંજ્યો નો ભાંજાય
મામદન્યા મુખમાંથી થીઓ કાંકરો કવટાઉત !

[અન્નના કાળીઆમાં જેમ કાંકરો આવી ગયા હોય, એ જેમ ચવાય કે ભાંજાય નહિ, અને બહાર જ કાઢવો પડે, તેમ કવાટજનો પુત્ર

* કાંઈ કહે કે એ જવાબ આપનારા બહારવટીયા નહોતા, પણ માંબડાવાળાનું પ્રેત હતું. [જુઓ રસધાર : ભા. ૫ : ૫. ૧૮૧]

જેસોજ પશુ મામદશા પાદશાહના મુખમાં કાંકરા જેવા થઇ પડ્યો. એના ગરાસનો કાળીઓ પાદશાહના મ્હોમાંથી પાછા નીકળ્યા વિના ધધાળ નથી.]

આ વટી કાલે સવારે પાદશાહની કચારીમાં બહાર-વટીયાનું બહારવટું પાર પાડવાનો અવસર છે.

આજ પહેલા પોરની રાતે બેય ભાઇઓ વેશ-પાલટો કરીને પગપાળા નગરની વાતો સાંભળતા નીકળ્યા છે. ગઢની અંદરની રાંગે રાંગે ચાલ્યા જાય છે. માણસોનો પગરવ ત્યાં થોડો જ છે. એમાં એકાએક વેળેજો બોલી ઉઠ્યો :

“ જોયું મોટા ભાઇ ! શેરનાં માણસને શરમ ન મળે ! ”

“ હોય ભાઇ ! બાઇયું તો બચારી અટાણું જ કળશીએ જવા નીકળી શકે. અને અબજાની જત ! આ રોગું અહરાણું ગાળે એમાં કેટલેક આધે જાય ! ”

“ પણ પુરૂષ ભાણીને ઉભીયું ચે ન થાય ? ”

“ ચુપ ચુપ ! સાંભળ ! આપણી વાતો થાય છે. ”

અન્ને જણાએ અંધારે ખુણે પીઠ દઇ ઉભા રહીને કાન માંડ્યા. હંસલા મોતી વીણે એમ વેણે વેણ વીણી લીધું.

ગઢની રાંગે, દિશાએ બેઠેલી વાણીઆણીઓ અરસપરસ આવી વાતો કરતી હતી :

“ હાશ ! દાદાને પરતાપે કાલ્ય બારવટીયાનું પાર પડી જશો ! ”

“ હા બાઇ ! ઝકોરને દેવે પાદશાહને સારી મત્ય સ્ત્રાડી. બાર વરસથી રોજ સાંજે દિ' છતાં દુકાનો વાસવી પડતી ! ”

“ પણ પીટયો પાદશાહ દગો કરીને પકડી તો નહિ હ્યે ને ? ”

“ ના રે ! આપણું મા'જન બારવટીયાનું જમીન થયું છે ને ! ”

“ અરે બાઇ ! માજને ય શું કરે ! ધણીનો કાંઈ ધણી છે ? મા'જન પાસે કયાં ફોજ છે ? પાદશા તો પકડીને પૂરી લે બહારવટીયાને. ”

“ પૂર્વાં પૂર્વાં ! અમારા લાલચંદ શા ને પદમશી ઝવેરી જોયા છે ? દગો થયા બેળી તો આખા અમદાવાદમાં હડતાળ પડાવે, હડતાળ. ત્રણ દિ’ સુધી હીરા મોતી ને રશમનાં હાટ ઉધડે જ નહિ. ”

“ હા, હો ! છ ખરું. મા’જન હડતાળ પડાવે. ત્રણ દિ સુધી રાજને બકાલું, તેલ કે લોટ ક્યાંય લાખ ફીખા દેતાં ચ મળે નહિ. બેગમુને ફુલના હાર ગજરા ચ ન મળે ને ! ”

“ તો તો પાદશાહ બાપુ આવીને મા’જન આગળ હાથ જ નેડે હો બે’ન ! હડતાળ કાંઈ જેવો તેવી વાત છે ? ”

વાતો સાંભળીને બહારવટીયા શ્વાસ લઇ ગયા.

“ મોટા બાઇ ! ” વેળે બોલ્યો, “આ મહાજન આપણા જમીન ! પાદશા દગો કરશે તો આપણા હામી હડતાળ પાડશે ! હાટડાં વાસીને પાછલે બારણેથી વેપાર કરશે ! વાહ હામી ! પણ એમાં નવાઇ નથી. જેની બેન-દીકરીયું આમ બેમરગદ બનીને પોટલીએ બેસે, એના બાપ બેટાથી બીજું શું બની શકે ? હડતાળું પાડશે ! હાલો બાઇ પાછ ! હેમબેમ બહાર નીકળી જાયે. આંહી જો ડોકાં ડડશે તો માજન હડતાળ પાડશે ! ”

“ બાઇ ! બાપાં ! સથર્યો રહે. આંખો ચા મા. તેલ જો ! તેલની ધાર જો ! જેવા આવ્યા છીએ તો પૂરું જોઇને પાછ વળીએ. ”

અંધારાની ઓથે ઓથે બહારવટીઆ આગળ ચાલ્યા. ધુમતાં, ધુમતાં, ધુમતાં એક બીજને લતો આવ્યો. મકાનોનાં બારીબારણાં આઝ ચક લટકતા દીઠા. નજીવા નગરીમાં પ્રેત ફરતાં હોય તેવી સફેદ શુરખામાં ઢંકાએલી, પગમાં ચટપટ બોલતા સપાટ વાળી કોઇ કોઇ અબોલ ઓરત ક્યાંયકે વરતાતી હતી.

“ બાઇ ! પઠાણવાડો લાગે છે. ”

ત્યાં તો આથેરેક મઠની રાંચને અંધારે ઝીણો કલબલાટ ઉઠ્યો :

“ હાય ખુદા ! કોઇ મરદ ”

“ હાય હાય ! અપના મુ’ દેખેગા ! ”

“ અબ કહાં જાય !

“ ચે કટિમે ”

“ ચે કૂવેમે. ”

બહારવટીઆ નજીક પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો કૂવામાં ધબકારા સંભળાયા, અને પાંચ દસ બાઇઓને ઉંધે મ્હોંચે કાંટાના જાળામાં પડતી દીઠી.

સડેડાડ પગ ઉપાડતા બે બાઇ દૂર નીકળી ગયા.

જેસે બોલ્યો “બાઇ વેજ ! આ બીબડીયું બાળી ? એનાં મલાળે ને કુળલાળ જોયાં ? ”

“ હા બાઇ ! આના પેટમાં પાકલાઓ જો હામી થાય, તો હડતાળું ન પાડે, પણ માથાં આપે. અસલ પઠાણોનું લોહી તે આનું નામ. મલીઠા સાદુ વટલેલાની વાત કું નથી કરતો. ”

“ ત્યારે પાદશાહની ફાજમાં પણ અસલ લોહીના પઠાણો રહે છે ખરા. બધા ય બાંડાઓ નથી લાગતા. ”

૧૧

“શેઠીઆવ ! તમારી અમારે માથે મોટી મહેરબાની થઇ. પણ પાદશાને જીતે કે’જો કે માનનના હામી-પણા માથે તો અમે નહિ આવીએ. ”

“કાં બાપુ!” ભાતભાતની પામડીઓ વાળા શેડીઆઓ હાથ બોડીને પૂછવા લાગ્યા.

“પાદશા દ્યો કરે તો તમે શું કરો?”

“અમે શું-શું ન કરીએ? અમે હડતાળ પાડીએ : હાટડે ખંભાતી તાળાં દેવરાવીએ : ધાંચીની ધાણી ને કુંભારના ચાકડાં બંધ કરાવીએ. અમે માન્યન શું ન કરી શકીએ? શાક-પીઠમાં બકાલાં સડી સડીને ગામને ગંધાવી નાખે; બણો છો કોકાર? બલેને અમને વેપારમાં હજારોની ખોટ થી જાય, તો થ શું, તમારા માથા ઉપરથી ઓળધોળ કરી નાખીએ દરબાર?”

“હા શેડીઆવ! તમે તો સમરથ છો. પણ હડતાળ પાડ્યે કાંઈ અમારાં ડોકાંમાંથી નવાં કોંટા થોડા પુટે છે! સ્ત્રીલાં ખાયાં ફરીવાર નથી ઉગતાં ભાઈ!”

“ઇ તો સાચું બાપા! અમે તો ખીબું શું કરીએ? અમારી પાસે કાંઈ લાવ લશ્કર થોકું છે?”

“શેઠ! મારી ન શકો, પણ મરી તો બણો ને!”

“ત્રાગાં કરવાનું કા’છો? અરરર! અમે ત્રાગાળું ચરણ નહિ. ઇ તો ભટ્ટ-ચાણુનાં કામ!”

“સારું શેઠ! જીવ! પાદશાને કેળે કે અમારા હાથી માન્યન નહિ.”

“ત્યારે?”

“કાં રાણીબયા, ને કાં બીબીબયા!”

“બીબીબયા! મલેછ તમારા હાથી? માન્યન નહિ, ને મલેછ? જેને મેવાળે મેવાળે હિંસા! અરરર!”

કલબહાટ મચી ગયો. મહામાનના શેડીઆ સામસામાં લાંબા થઈ કરીને બણે પરસ્પર વહી પડી એવે હિંમત અવાળે બોલવા લાગ્યા. અરર! અરરર! એમ અદેરાદીને તો પાદ જ ન રહ્યો.

મહામાન વીંખાયું. માર્ગે મીઠામીઠા મારીને વાતો કરતા ગયાં.

“હંબ ! થાવા દો. પઠાણને હામી બનાવીએ. સામ સામા મર કપાઈ મરે. કાં એનું બારવડું પતે છે, ને કાં એને પઠાણો કાપે છે: એય રીતે કાસળ બશે.”

“હંબ ! ઠીક થયું. નીકર બાઈ, આ તો પાદશાહનું મામલા ! સપાઈ ઘોકે મારીને હાટડાં ઉઘડાવે. અને આપણે સુંવાળું વરણ. ઘોડા ખાય છ બીજા ! આપણે કાંઈ અઘર વરણ જેવા પક્ષીત થોડા છીએ, તે ઘોડા ખમી શકાય ?”

“હંબ ! બદલા ટળી !”

“હંબ ! બળતું ધર કરો કૃષ્ણાર્પણ !”

૧૨

પાંચસોઃ ઘોડાનો ઉપરી પઠાણ: લાલ ચટક મોઢું: મુખ-મુદ્રામાંથી ખાનદાની ટપકતી આવે છે: હાવ બાવ: કે હાથબેડ બળતો નથી: માથા પર સોનેરી પટાની કાળી લુંગી બાંધી છે: પાંચ જ અસવારે ગાડીમાં ઉતર્યો. બહારવટીયાની

પાસે જઈને જરા ય નમ્યા વિના, વધુધડુ બોલ્યા વિના, બાણ કરી કે “હમ તુમારા જામીન !”

“જમાદાર ! પાદશાહ તમારો પ્રાણલુહાર છે. નીમકને જેનાર છે. અમ સાથે દગો કરશે તો તમે શું કરશો ?”

“મારેગા ઓર મરેગા.”

“બસ લાઇ વેળ ! આનું પાણી મરે નહિ. એની આંખ્યું કહી આપે છે. લોહી જો, એતું લોહી ! સતીની આંગળીએથી ઝરતા કંકુડા સરીખું.”

“ચાલો જમાદાર !”

ધોડે ચડીને, પૂરે હથીઆરે, ધુધરમાળ ગજવતા બહારવટીયા પકાણની ફાજ વચ્ચે વીંટાઇને ચાલ્યા. જુનાગઢની બજારમાં તે દિવસ બહારવટીયાને નિરખવા માણસ ક્યાં માતું હતું ?

બહારવટીયા મહેલના ચોકમાં જ ઉભા રહ્યા. પાદશાહને કહેવરાવ્યું કે “ઝરખામાં આવીને તમે વધિ ચલાવો. અમે ધોડે બેઠા બેઠા આંહીથી જ વાટાઘાટ કરશું. કચારીમાં નહિ આવીએ.”

રજપૂતોને વીંટીને પાંચસે ધોડા વાળા પકાણ ઉભો રહ્યો. બહારવટીયાને ભોળવીને કચારીમાં ગારદ કરવાની બાજીમાં પાદશાહ ન ફાળ્યો. ઝરખે એસીને રજપૂતોના ધોડાની હમચી જોતો જોતો, ગેહોં મલકાવતો પાદશાહ જોઇ રહ્યો.

બહારવટીયાને મરાસ પાછે સોંપાયો.*

બપોળે લાલઓના છવળનો અતિ દારણ અને કાણુ રીસે બહેલો બહેલો અંત આવી ગયોઃ શાંતિ મળ્યા પણ બપોળે લાલઓ ઉઘમ્મે ચડ્યા હતા. જેસાળએ જેસર અને વેળજીએ વેળજાકા ખાંધ્યાં. પણ પણ જેસાળ હાથસણી જઈને અને વેળજી જેસર જઈને ભૂંડા ભૂંડા રહ્યા. સ્ત્રીઓનો કંકાસ હશે એમ લાગે છે.

દેવથોગે વેળજીનો કુંવર સંબળ જેસાળને ઘર મૃત્યુ પામ્યો. એની માવાને સંદેહ રહી ગયો કે કુંવર ક્યાંથી મરાયો, એ વાત તો વિસારે પડી. જેસાળનો કુંવર રણમહાનાં લગ્ન મંડાયાં. પણ કાકા જેસરથી આવ્યા

નહિ. કુંવર પોતે જ કાકાને તેડવા ગયો. ત્યાં રાતે કાકાએ એટું કુલેકું ચડાવ્યું. મોડી રાતે થાકેલો રણુમલ કાકાને ખોળે માથું નાખી સૂઈ ગયો. તે વખતે કાકીને દીકરાનું વેર સાંભર્યું. કંઈક ખંડાને વેળાએ બહાર મોકલી પોતે એ પોટેલા રણુમલની હત્યા કરી:

રાયું રણુમલીયા, માથે કર મેલે કરે
સરકું સરવૈયા, તું જોખમતે જેસાઉત !

[હે જેસાના પુત્ર રણુમલ ! તું મરતે આખી સોરઠ શિર પર ઢાપ મૂકીને રડી.]

વેળાએ જાણુ થઈ. ઘણા વિલાપ કર્યા. સ્ત્રીને ફિટકાર દઈ પોતે વેળળ કોઠે રહેવા ચાલ્યો ગયો. પણ રણુમલના મામા મોસાળું લઈને આવેલા તેઓ પોતાના ભાણેજના ધાતકનો જાન લેવા ચાલી નીકળ્યા. તેઓને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરતો, ઘણું ઘણું મનાવતો, કરમરતો, ક્ષમાવીર જેસાળ પણ સાથે ચાલ્યો. વેળળ કોઠા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે જેસાળએ પોતાના જનૂની સમાઓને કહ્યું કે “ધડીક થોભો. હું છેલ્લી વાર મારા ભાઈને મળી આવું.”

એટલો સમય માગીને એ વેળળ કોઠે ચાલ્યો. જોયું તો જેસાળાર પાસે વેળેજ ભાલો લઈને એક સૂવરની પાછળ શિકારે નીકળેલ છે. સૂવર ઝપટમાં આવતો નથી.

“હાંક લાઈ !” જેસો આરો પડીને ઉભો રહ્યો, “તું હવે એને ન માર. એ રણુમલનો જીવ હશે. અને રણુમલ અટાણે તારે ભાલે ચડી બેઠો છે.”

વેળેજ નીચે ઉતર્યો. પોતાના ક્ષમાવંત ભાઈને ભેટી ખડયો.

જેસો બોલ્યો “ભાઈ વેળ ! લાખ વાતે ય તને રણુમલના મામા-ઓ જીવવા નહિ આપે. અને તું મુવા પછી મારે જીવીને શું કરવું છે ? માટે પરાયે હાથે કપાવા અને કમોતે મરવા કરતાં બેચ જાણુ આંહી જ અરસપરસ મરીને એક જ સાથરે સળધ કરીએ. જીવ્યા ત્યાં મુખી ભાઈઓ જ હતા, મોત વખતે પણ માડીભયા જ રહીએ.”

વેળે માથું નખાવીને બોલ્યો, “ભલે ભાઈ, પહેલો મને જ મારી નાખીને તમારા હાથ કારો.”

“ના વેળ ! એમ નહિ, પ્રથમ તું મને ધા કર. પછી હું મરતો મરતો પણ તુંને મારીશ.”

“ના, તમે માથું માથું ઉઠાવો. હું પછી તમને મારીશ.”

“ભાઈ વેળ, તારે માથે જે ખતા છે: મોઢા બાપુની અને રજા-મજાની: એટલે તારું માથું વઢાણ પછી તું મને વઢિ મારી શકે. મારે તથમ તારો ધા.”

ભોય પર પછડી પાથરી. બન્ને ભાઈ બેઠા. કમુળા લીધા. હેત-પ્રતી ભેટ્યા. પછી વેળએ જેસાની ગરદન પર ધા કર્યો. ધા કરીને પોને માથું ઝુકાવી બેસી ગયા.

જેસાએ એક હાથે પોતાનું કપાએલ મસ્તક ધડ ઉપર ટેકાવી શાખું અને બીજા હાથે વેળ ઉપર ધા કર્યો.

બન્ને ભાઈઓ આવી શાંતિથી વેળ કોઠા પાસે કામ આવ્યા.

બન્નેના ચમલા (પાવળીયા) જેસાધાર ઉપર સેપાયા. તે પછી જેસોઇનાં ખેન ભાઈની ખાંભી માથે નાળીએર ચડાવવા આવ્યાં. જુવે તો બેચનાં મ્હેં જમમણાં હતાં. કોની કધ ખાંભી, એ ખેનથી ન વરતાયું.

હાથ બેઠીને ખેન બોલી: “હે વીરા! હું તને કેમ જોઈશું! મારાં હેત સ્થાયાં હોય તો હું માથું છું કે જેસોઇ જમમણો ન રહે, અને વેગેજી જોતહત્યારો હોવાથી આવમણે મોઢે થધ ભય!”

ખેનની વાણી સાંભળીને બેમાંથી એક ખાંભી આવમણી કરી ચઢી, એમ કહેવાય છે.

ગુજરાત કાઠીઆવાડનું

લોક-સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

ધારા પહેલી : ૧-૦-૦

„ બીજી : ૧-૪-૦

„ ત્રીજી : ૧-૮-૦

„ ચોથી : „

„ પાંચમી : „

સૌરાષ્ટ્રી જહાગીરની

ભાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : ૧-૪-૦

રઠીયાળી રાત

ભાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : ૦-૧૨-૦

(નવી આવૃત્તિ) „ ત્રીજો : ૦-૧૦-૦

ચુંદડી (લખગીતો)

ભાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : ૦-૧૦-૦

સૌરાષ્ટ્રી સંતો

૦-૮-૦

હાલરડાં

૦-૪-૦

કંઠાવટી

૦-૮-૦

ડોશીમાની વાતો

૦-૮-૦

હાલજીની વાતો

૦-૮-૦

(દરેક પુસ્તકનું દેખાવ અર્થ જુઓ)

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર : બી. એસ. રેલ્વે.

સર્વ પ્રકારના પુસ્તકો માટે દરેક પુસ્તકની કિં. આદર આપવા વિનંતી.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

:: ધારા પહેલી ::

જૂની આવૃત્તિ વાંચી હોય તે
પણ નવી આવૃત્તિ ખરીદો !

કારણ ?

૧. સોરઠી પ્રેમશૌર્યનો વફાદાર
ઉઠાવ કરતી નવી લખાવટ.
  ૨. સોરઠી જૂતકાળના જાવો
સમગ્રવતાં શોભાચિત્રો.
- મૂલ્ય રૂ. એક

